

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

PERIODIKA

Seriya
Godišnjaci

Departman za psihologiju
Filozofskog fakulteta u Nišu

Redakcija časopisa

Kristina Ranđelović
Glavni i odgovorni urednik

Jelisaveta Todorović

Vladimir Hedrih

Gordana Đigić

Milica Mitrović

Milica Tošić Radev

Ivana Stepanović Ilić

Bojana Dinić

Dragana Stanojević

Međunarodni uređivački odbor

Snezhana Ilieva

Camellia Hancheva

Siniša Lakić

Iva Šverko

Jelena Želeskov Đorić

Maida Koso-Drljević

Sofija Georgievska

Sekretari redakcije

Marija Pejičić

Nikola Ćirović

Adresa

Filozofski fakultet u Nišu

18000 Niš

Ćirila i Metodja 2

godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Filozofski fakultet u Nišu

Časopis je objavljen uz finansijsku podršku
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

UNIVERZITET U NIŠU
FILOZOFSKI FAKULTET

GODIŠNJAK ZA PSIHOLOGIJU

Vol. 15, 2018

Niš 2018.

PERIODIKA

Series
Annuals

Department of Psychology
Faculty of Philosophy, Niš

Editorial Board

Kristina Randelović
Editor in Chief

Jelisaveta Todorović
Vladimir Hedrih
Gordana Đigić
Milica Mitrović
Milica Tošić Radev
Ivana Stepanović Ilić
Bojana Dinić
Dragana Stanojević

International Editorial Board

Snezhana Ilieva
Camellia Hancheva
Siniša Lakić
Iva Šverko
Jelena Želeskov Đorić
Maida Koso-Drljević
Sofija Georgievska

Editorial Assistance

Marija Pejičić
Nikola Ćirović

Address

Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

This annual is financially supported by
Ministry of Education, Science and Technological development of the Republic of Serbia.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

PSYCHOLOGY ANNUAL

Vol. 15, 2018

Niš 2018.

SADRŽAJ

Tatjana Stefanović Stanojević OBRAZAC DEZORGANIZOVANE AFEKTIVNE VEZANOSTI U LJUBAVNIM VEZAMA: POREKLO INHIBICIJE KAPACITETA ZA MENTALIZACIJU I KAPACITETA ZA EMOCIONALNU REGULACIJU	9
Svetlana Borojević, Vasilije Gvozdenović „SLJEPILO USLJED NEPAŽNJE” I OPAŽANJE ILUZORNIH KONTURA	25
Ivana Anđelković, Danijela Petrović MIŠLJENJA NASTAVNIKA U SRBIJI O POVRATNIM INFORMACIJAMA KOJE DOBIJAJU O SVOM RADU: SEKUNDARNE ANALIZE ISTRAŽIVANJA TALIS 2013	41
Nada Vaselić, Branka Ivanović NEPOVOLJNA ISKUSTVA I KVALITET ŽIVOTA DJECE OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA U BiH	57
Marija Ružić DOŽIVLJAJ MENARHE, POLNE ULOGE I ANKSIOZNOST POSTMENARHALNIH DEVOJČICA OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA	75
Danica Vukić OSOBINE LIČNOSTI KAO PREDIKTORI SOCIJALNE ANKSIOZNOSTI I ASERTIVNOSTI KOD UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA	89
Miljana Pavićević, Dragana Stanojević POVEZANOST OSOBINA LIČNOSTI MLADIH I NJIHOVE PROCENE PORODIČNOG FUNKCIONISANJA	109
Mirjana Stanković Đorđević STRES I IZGARANJE PROSVETNIH RADNIKA U PROCESU INKLUZIJE ..	127
Jelena Minić, Tatjana Stefanović Stanojević TERAPEUT KAO SIGURNA BAZA ILI MOŽEMO LI SE AFEKTIVNO VEZATI ZA TERAPEUTA	141
Željko Mladenović LATERALIZACIJA MOŽDANIH STRUKTURA I AFEKTIVITET	155

CONTENTS

Tatjana Stefanović Stanojević DISORGANIZED ATTACHMENT IN ROMANTIC RELATIONSHIPS: OR THE ONSET OF THE INHIBITION OF MENTALIZING AND EMOTION DYSREGULATION	9
Svetlana Borojević Vasilije Gvozdenović INATTENTIONAL BLINDNESS AND PERCEPTION OF ILLUSORY CONTOURS	25
Ivana Andelković, Danijela Petrović OPINIONS OF TEACHERS IN SERBIA REGARDING PERFORMANCE FEEDBACK THEY RECEIVE: SECONDARY ANALYSES OF THE TALIS 2013 STUDY	41
Nada Vaselić, Branka Ivanović ADVERSE EXPERIENCES AND QUALITY OF LIFE OF SCHOOL-AGE CHILDREN IN B&H	57
Marija Ružić EXPERIENCE OF MENARCHE, GENDER ROLES AND ANXIETY IN POSTMENARCHAL GIRLS AT PRIMARY SCHOOL AGE	75
Danica Vukić PERSONALITY TRAITS AS PREDICTORS OF SOCIAL ANXIETY AND ASSERTIVENESS OF THE STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS	89
Miljana Pavićević, Dragana Stanojević PERSONALITY TRAITS OF YOUNG ADULTS IN RELATION TO THEIR ABILITY TO EVALUATE FUNCTIONINGS WITHIN A FAMILY	109
Mirjana Stanković Đorđević TEACHER STRESS AND BURNOUT IN THE PROCESS OF INCLUSION	127
Jelena Minić, Tatjana Stefanović Stanojević THE THERAPIST AS A SECURE BASE OR CAN WE AFFECTIVELY ATTACH WITH A THERAPIST	141
Željko Mladenović BRAIN STRUCTURES LATERALIZATION AND AFFECTIVITY	155

Tatjana Stefanović Stanojević¹*University of Niš,**Faculty of Philosophy,**Department of Psychology**Niš, Serbia*

UDK 159.942

Original scientific paper

DISORGANIZED ATTACHMENT IN ROMANTIC RELATIONSHIPS: OR THE ONSET OF THE INHIBITION OF MENTALIZING AND EMOTION DYSREGULATION²

Abstract

The topic of this research is understanding the romantic relationships of individuals with disorganized attachment. Based on existing theoretical findings, it can be assumed that disorganized attachment consists of certain dimensions of affective attachment (a negative self-model and negative model of others, unresolved anger, and unresolved family trauma), and that individuals with disorganized attachment primarily have emotion dysregulation and problems in mentalizing in their romantic relationships (problems with reflective functioning). The research was carried out on a sample of 300 students (252 females and 48 males), aged 19 to 24. The measuring instruments included: the *Adult Disorganized Attachment scale (ADA)*, the *UIPAV-R questionnaire for the assessment of the attachment quality of adults*, the *State Difficulties in Emotion Regulation Scale (S-DERS)*, and the *Reflective Functioning Questionnaire (RFQ)*. The results have confirmed most of the initial hypotheses. The dimensions which predominantly explain the disorganized attachment of an individual include: a negative self-model and negative model of others, unresolved family trauma, and unresolved anger. The hypothesis that we can predict the tendency for chaotic functioning in romantic relationships based on emotion dysregulation (both one's own and the emotions of others) has also been confirmed. The hypothesis regarding the possible predictability of disorganized attachment in romantic relationships based on low reflective functioning, or hypomentalizing, was also confirmed. We can conclude that disorganized attachment can be responsible for the failure of romantic relationships as a result of emotion dysregulation and inhibition of mentalizing, which might be significant indicators for psycho-therapeutic work with individuals with this type of attachment style.

Keywords: disorganized affective attachment, dimensions of attachment, reflective functioning, emotion dysregulation

¹ Corresponding author email: tatjana.stefanovic.stanojevic@filfak.ni.ac.rs

² The creation of this paper was supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, through the national science project 179002.

Introduction

The aim of this study is to attempt to understand the functioning of individuals with disorganized attachment (DA³) in romantic relationships, that is, to study the connection between the *romantic problems* of individuals with DA, and emotion dysregulation and inhibition of mentalizing. Disorganized affective attachment (DA) is classified within the theory of affective attachment. What it represents is a pattern of behavior with unfavorable characteristics.

Disorganized attachment: How does it occur and how do we identify it?

When the caregiver shows signs of rejecting the child, is unpredictable, frightening or frightened, the infant is caught in a dilemma of ‘fear without solution’ (Main & Hesse, 1990). Caregivers abdicate the caregiving role, experience themselves as having no control, and become *hostile/helpless* when it comes to protecting their child. The infant’s drive to approach the caregiver for care and protection results in fear and increased, rather than decreased, anxiety. The absence of a possible strategy for achieving a comfortable sense of closeness in infancy leads to confused and disorganized behavior. However, over time children of the preschool age begin to develop controlling forms of behavior in order to feel some degree of predictability and safety. These controlling types of behavior usually include role-reversal, in which a child behaves towards others like a parent might towards a child, e.g. its behavior is punitively aggressive, compulsively caregiving or compulsively self-reliant i.e. not accepting care. However, feelings of anxiety and fear remain unresolved and reappear in sometimes chaotic and destructive forms in times of stress.

In order to study the individual differences in affective attachment styles and their consequences for the further development, Mary Ainsworth (Ainsworth, Blehar, Waters, & Wall, 1978) designed the first, tri-partite classification of individual attachment styles based on observational and laboratory procedures (Ainsworth & Wittig, 1969). This classification consisted of: the secure attachment, insecure avoidant attachment and insecure ambivalent attachment style. Several decades later, one of Mary Ainsworth’s associates, Mary Main, introduced a fourth type of affective attachment: disorganized/disoriented (Main & Solomon, 1986). The identification of a new attachment style was based on the observations of the specific behavior of children in the aforementioned laboratory settings. These children acted scared, their behavior was difficult to understand, on occasion even bizarre, characterized by a sense of confusion, of being lost, frozen or inflexible. Some of the typical forms of behavior also included the child at the same time seeking the closeness with the mother, but also looking away from her, thus displaying as much fear of the mother as of unfamiliar individuals. Considering that Mary Main used the fourth attachment

³ Disorganised Attachment

style to identify children who are scared, that is traumatized, her next logical step was to identify who the “Scary Parents” are. That is how in 1982, what is now famously known as the Adult Attachment Interview (AAI; Main, Kaplan, & Cassidy, 1985), was designed. It allowed the creation of a new field of research: affective attachment among adults. Thus, in adulthood, it is possible to identify disorganized attachment⁴ based on the Adult Attachment Interview.

However, the implementation of the AAI is not only time-consuming, but the proper scoring of the voluminous transcript of the interview also requires training which perhaps only a dozen trainers in the world have completed (Hesse, 2008). Aware of the limitations of this type of attachment style identification, researchers more frequently opt for the construction of questionnaires based on self-reporting, and attempt to use them to evaluate psychological phenomena (at the level of representation) instead of social interaction. In our environment, an example of such an instrument is the UPIPAV-R questionnaire (Hanak, 2004).

On the other hand, considering that adulthood is marked by romantic relationships, researchers are correct in focusing on the construction of a questionnaire which will identify an individual with disorganized attachment precisely in romantic relationships (an example of such a questionnaire is the one which will be used in this study: The Adult Disorganized Attachment scale, ADA; Paetzold, Rholes, & Kohn, 2015). Namely, numerous studies (including Feeney & Noller, 1990) confirm that individuals with DA encounter the most difficulties in romantic relationships, since they simultaneously yearn for love and fear it. The outcome are fantasies and idealizations, relationships that begin and end in flirtation, the search for unavailable partners and quick withdrawal if the partner becomes available, numerous manipulations, simultaneous relationships with other people, etc (Nedeljković, Stefanović Stanojević, & Kostić, 2012). The modalities are numerous, and the most precise outcome is actually fear.

Having stated all the aforementioned, if we were to return to the basic research problem, it becomes clear that we will attempt to understand the love life of individuals with DA by integrating the developmental-clinical and social-personological approach.

We opted for a study of the associations between DA in romantic relationships and: dimensions of affective attachment, emotion dysregulation, and impairments in reflective functioning. Why?

Disorganized attachment and dimensions of affective attachment

The dimensions of affective attachment which will be analyzed in this study include: using a secure base, fear of losing a secure base, mentalizing, unresolved family trauma, a negative self-model, a negative model of others and poor anger management. The nature of the aforementioned dimensions is somewhat different;

⁴ In later adolescence and adulthood, this pattern is referred to as *unresolved*.

some have already been determined empirically (using a secure base), some still represent only theoretical constructs (internal working models), and some can be recognized as an important feature of different styles of affective attachment and are used as criteria for coding AAI (mentalizing, unresolved trauma). In light of all the listed dimensions, to describe an individual with DA, the following dimensions might be relevant: a negative self-model, a negative model of others, unresolved family trauma and poor anger management. We will attempt to provide support for these expectations. Children who grew up with hostile or frightened parents were often scared and regularly did not have a strategy with which to regulate this uncomfortable emotion ('fear without solution'). Basically, they believed they were in the same room with someone who was supposed to love them and focus on them, but at the same time with someone they feared and someone who did not protect them. This resulted in a negative model of others (others are not a secure base), but also a negative self-model ("I do not deserve love", "I will never be able to survive", "...all I have is fear...") (Stefanović Stanojević, Tošić Radev, & Stojilković, 2018). The negative working models adopted during childhood persist through to adulthood and significantly shape romantic relationships. Just like their parent, a partner is someone who is yearned for, but is also someone to be feared.

When it comes to the association between DA and traumatic experiences, it is clear that the mere experience of 'fear without solution' represents a prolonged and unresolved trauma. More recent findings confirm that this type of trauma is transferred in a transgenerational manner. Namely, in the early work on DA, the focus had always been on searching for a specific trauma, that is, obtaining data on child molestation (alcoholism in the family, violence, etc.). „It is well-known that the prevalence of disorganized affective attachment is much higher in so-called risk groups than in the clinical population” (Išpanović, 2007, str. 68). Over the last few years, researchers have confirmed that DA can also be formed in non-risk, relatively typical family conditions. It is enough for the person who is taking care of the child to have DA, and be so overwhelmed with their own impulses as to send messages to the child which cannot be integrated into a clear and acceptable model of oneself and the world (Shemings & Shemings, 2011). In longitudinal studies done on the national level, it was determined that adolescents whose mothers had been evaluated as disorganized as far back as sixteen years ago, scored higher for unresolved trauma, even though they had not experienced any significant trauma during their childhood. The authors interpret these findings as unresolved trauma dating from the mothers' own childhood, due to which they not only do not recognize their own, but also the feelings of others, and consequently are not able to adequately explain the situations they are experiencing to their children, and are probably prone to more dramatic reactions to harmless causes or the absence of reaction to events which deserve attention. The question of whether one of the ways in which disorganized attachment is transferred is precisely unresolved trauma, or very likely the inability to process it, that is inhibited mentalizing, still remains open (Stefanović Stanojević & Tošić Radev, 2017).

And finally, the dimension which refers to poor anger management is actually only a logical consequence of the absence of healthy coping strategies in the case of

DA. Anger dysregulation could play a significant role in the inability to maintain a romantic relationship.

Disorganized attachment and emotion dysregulation

Emotion dysregulation is the inability to flexibly respond to and manage emotions (Carpenter & Trull, 2013). Affective attachment and emotion regulation are inseparably bound together. It could be said that emotional responses play the most important role in maintaining the affective attachment of the child to his caregiver. Emotional reactions are actually the deciding way in which a child contributes to the interaction with his caregiver. A child which, for example, has experience with a rejecting caregiver or one who is unresponsive to the emotions he is displaying, will attempt to minimize his own emotional reactions and so reduce the possibility of being rejected again. On the other hand, a child whose mother reacts only occasionally to its emotions will maximize its emotional reactions so as to draw the attention to this insufficiently available mother. Naturally, a child which has experience with an adequate and available mother has learned that its emotional reactions will be answered, has learned how to process his negative emotions, how to display his positive emotions, or in other words, this child flexibly accepts and integrates both positive and negative emotions.

A child which has formed DA has a mother (caregiver) who is the reason for its fear without solution. The emotion regulation of this child is difficult to describe. We assume that we are dealing with a series of impulsive and contradictory reactions, that is, emotion dysregulation in the relationship with the caregiver. What stems from there are a series of bizarre types of behavior in the experimental *Strange situation* (Ainsworth et al., 1978): complete immobility, rigidity, movement towards the mother and avoiding eye contact, attempts at running away by climbing a wall, etc (Main & Solomon, 1986) .

In adulthood, the relation between emotion regulation and affective attachment is a part of one's state of mind. The mind of individuals with DA, despite their ability for abstract thought, is not characterized by coherence, or more precisely is still conditioned by fear. That is why individuals with DA are more often prone to incorrect interpretation of emotional statements, both their own and those of others. The usual emotional exchanges with a partner are inadequately interpreted, and this leads to inadequate reactions. To be more precise, they still see the world through the eyes of a scared child. This may mean that DA in romantic relationships can be recognized based on unusual, unexpected emotional reactions which are difficult to explain. We might say that if individuals had bizarre reactions to the *Strange situation* as children, their bizarre reactions would be directed towards their partner during adulthood.

An overview of the existing empirical evidence confirms the outlined association both for a sample comprised of children, and sample comprised of adolescents (Bender, Sømhøvd, Pons, Reinholdt-Dunne, & Esbjorn, 2015). „Empirical findings suggest

interrelations among attachment security, emotion dysregulation and anxiety. The aim of the present study was to test a model of the interrelations among the three factors on a sample of 673 youths (age 9–16), using structural equation modelling. Results showed that more securely attached youths reported less emotion dysregulation and that youths who did not have pronounced emotion dysregulation experienced less anxiety. The association between attachment security and anxiety was mediated by emotion dysregulation. The model was confirmed for both children and adolescents” (Bender et al., 2015, p. 189).

Disorganized attachment and reflective functioning

In order to understand reflective functioning and its association with affective attachment, it is necessary to first understand the relationship between reflective functioning and mentalizing. Mentalizing is the ability to mentally process one’s own emotions instead of venting them through behavior without thinking. To be more precise, we distinguish between two aspects of mentalizing: the ability to recognize and name our own psychological experiences and make sense of them, and the ability to understand that the behavior of others can be explained by their own mental states (attitudes, intentions, plans, desires, and feelings) which gives it form and makes it reflective (Fonagy & Target 1997). Reflective functioning is a term used for operationalization at the usual level of mentalizing of an individual, and is thus used more often for research purposes and for constructing instruments (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998). Even though mentalizing, that is reflective functioning, is a specifically human characteristic, we were not born with it, and instead it represents an important developmental achievement (Allen, Fonagy, & Bateman, 2008). In order for it to develop, what is necessary is secure attachment between a child and its mother, since only in these conditions can a child be relatively free to explore the mind of the other person.

Let us consider how the development of reflective functioning could look from the viewpoint of an individual with DA. Children with disorganized affective attachment carry a trauma over from their childhood, and they had no one to process it with. Unresolved, the trauma is blocked and repressed, or through disassociation separated from the conscious part of the personality, so neither the trauma, nor the feelings and consequences which have stemmed from it, are thought about and spoken of. This has significant consequences for the development of mentalizing, that is, it leads to its inhibition. Namely, each trauma, just like overly intense and long-lasting stress which trigger the attachment system, at the same time decreases the desire for exploration, curiosity, and as a consequence mentalizing. Furthermore, by means of „identification with the aggressor” the child could internalize the intentions of the abuser into the “dissociated” part of its own self, which is why it may later not have insight into the actual causes of some of its actions. Finally, the child could also stop relying on its own mind in the defense process, in the attempt to avoid the contradiction that the source of its fear is a person close to it. In this case the child is unconsciously, and provisionally speaking, rejecting the desire to think, in order to preserve the good model of the people close to it. Altogether, among individuals with DA, reflective functioning will

be weakened by the chronic activation of the bonding system, a high level of vigilance and fear of the content of the minds of other people. The extent to which this state does not allow a romantic connection which is stable and rooted in confidence is quite clear. Romantic relationships will be contaminated by mistakes in understanding the thoughts and feelings of one's partner (Fonagy, 2008, as cited in Mitrović, 2016).

Based on the aforementioned, and with the aim of better understanding an individual with DA, we defined the following hypotheses: 1) a high level of DA will have a positive association to the dimensions of affective attachment: a negative self-model, a negative model of others, poor anger management and unresolved family trauma; 2) a high level of DA will have a negative association with the following dimensions: using a secure base, fear of using a secure base, and mentalizing; 3) a high level of DA will be associated with a high level of emotion dysregulation expressed with the following dimensions: Nonacceptance of Current Emotions, Limited Ability to Modulate Emotions, Lack of Awareness of Current Emotions, and Lack of Clarity about Current Emotions; 4) a high level of DA will be associated with insecurity in terms of understanding one's mental states and the mental states of others, as well as being negatively associated with security in understanding mental states; 5) based on the following dimensions of affective attachment: a negative self-model, a negative model of others, anger dysregulation and unresolved family trauma, it is possible to predict a tendency towards DA in romantic relationships; 6) based on the following dimensions of emotion dysregulation: Nonacceptance of Current Emotions, Limited Ability to Modulate Emotions, Lack of Awareness of Current Emotions and Lack of Clarity about Current Emotions: it is possible to predict a tendency toward DA in romantic relationships; and 7) based on insecurity in terms of understanding both one's own mental states and those of others, it is possible to predict a tendency towards DA in romantic relationships.

Method

Sample and procedure

The research was carried out on a sample of 300 students (252 females and 48 males) aged from 19 to 24. The average age of the respondents was 20. The sample was convenient. The study was carried out anonymously and the paper-pen test was carried out by email. The respondents all gave their oral consent for participation in the study, foregoing any monetary compensation. The percentage of those who refused to participate was negligible, and according to all the characteristics available for analysis, non-systematic.

Measures

The Adult Disorganized Attachment scale (ADA; Paetzold et al., 2015). The instrument was designed based on a detailed review of the existing literature on disorganized affective attachment. The initial list of items consisted of descriptions of

the characteristics of DA such as fear, confusion in relationships, mistrust of others, etc. After further analysis, the initial list was reduced to only 9 items which offer a good measure of disorganized attachment in romantic relationships. The ADA consists of 9 items, each rated on a 7-point scale, from 1 (*strongly disagree*) to 7 (*strongly agree*). Sample items include “I find romantic partners to be rather scary,” “It is normal to have traumatic experiences with the people you feel close to,” “Strangers are not as scary as romantic partners,” and “Compared to most people, I feel generally confused about romantic relationships.” The value of Cronbach’s alpha for the current sample was .78.

The Questionnaire for Assessment of Adult and Adolescent Attachment (UPIPAV-R; Hanak, 2004; Vukosavljević-Gvozden & Hanak, 2007). UPIPAV-R studies the basic aspects of affective attachment, determined based on an analysis of the existing theory and instruments for the evaluation of affective attachment at the level of mental representations. Unlike most of the questionnaires and scales used to evaluate affective attachment which are used to determine the quality of the attachment to certain figures (parents, friends, partners), this instrument studies general attachment, (in)security, which according to theory, is a reflection of the “state of mind in terms of affective attachment” (Hesse, 2008; Main et al., 1985), that is, of the representational world of the individual. The following dimensions were included: Unresolved family trauma, Fear of losing a secure base⁵, a Negative working model of others, Mentalizing, a Negative working model of the self, Using a secure base⁶ and Dysregulation of anger. Each of the dimensions is represented by 11 items, so that the questionnaire consists of a total of 77 items. The respondents expressed their attitudes on a seven-point Likert scale.

Table 1
Reliability of the UPIPAV scale

Name of the scale	<i>N</i> item	α
Unresolved family trauma	11	.91
Fear of losing a SB	11	.89
A negative model of others	11	.91
Using a SB	11	.78
A negative self-model	11	.88
Dysregulation of anger	11	.88
Mentalizing	11	.87

The State Difficulties in Emotion Regulation Scale (S-DERS; Lavender, Tull, DiLillo, Messman-Moore, & Gratz, 2015). The questionnaire was designed with the intention of making up for the shortcomings of existing instruments used for the evaluation of emotion dysregulation (DERS; Gratz & Roemer, 2004). Namely, S-DERS focuses on the existing emotional state of the respondent, and not on any general tendencies, which is very important for the evaluation of emotion regulation and represents an advantage from the perspective of the researcher: it enables the identification of changes in emotion dysregulation in repeated measures and over short intervals. A factor analysis was used to

⁵ Herein SB

⁶ Herein SB

isolate the following subscales: Nonacceptance of Current Emotions (Nonacceptance) and the Limited Ability to Modulate Current Emotional and Behavioral Responses (Modulate). The subscales consist of seven items each. Lack of Awareness of Current Emotions (Awareness) consists of five items, and Lack of Clarity about Current Emotions (Clarity) consists of two items. The questionnaire consists of 21 items. For each S-DERS item, the respondents were asked to read a statement and “indicate how much it applies to your emotions right now,” with response options ranging from 1 (*not at all*) to 5 (*completely*). The value of Cronbach’s alpha for the current sample was .85.

The Reflective Functioning Questionnaire (RFQ; Fonagy et al., 2016). The questionnaire consists of 54 items. Starting from the determination of the reflective functioning as the ability to rationalize one’s own emotions and those of others, two types of methods were chosen: *simple polar-scoring* (a higher score indicates a higher level of mentalizing; e.g. “I understand that I can sometimes misinterpret the reactions of my best friends”) and *median-scoring* (extreme responses in both directions indicate qualitatively different inhibitions of mentalizing (hypermentalizing or hypomentalizing). The questionnaire consists of two sub-scales: *Certainty about Mental States - RFQ_C* and *Uncertainty about mental states - RFQ_U*. The extreme responses to the items of the first subscale indicate hypermentalizing, and to those of the second, hypomentalizing. All the items were coded so that the highest score could be obtained for the more neutral responses (*I somewhat agree or somewhat do not agree*). For each of the items the respondents voiced their opinions on a seven-point Likert scale. The value of Cronbach’s alpha for the current sample was: (RFQ_C) .85 and (RFQ_U) .78.

Results

The research results will be presented in the following manner: we will start with the descriptive indicators, move on to correlations between the basic research variables, and finally end with the prediction of disorganized attachment based on mentalizing and emotion regulation.

Firstly, Table 2 shows the descriptive indicators.

Table 2
Descriptive indicators for: ADA, UPIPAV-R, RFQ, and S-DERS

Questionnaire	Scales	<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
ADA	ADASUM	300	10	41	20.59	7.74
	Unresolved trauma	300	11	73	32.13	16.08
	Fear of losing a SB	300	17	68	46.75	13.65
	A negative model of others	300	12	77	43.86	14.30
UPIPAV-R	Mentalizing	300	31	74	57.85	9.10
	A negative self-model	300	13	69	32.59	12.71
	Using a SB	300	18	77	61.07	11.77
	Anger dysregulation	300	13	68	33.44	12.36

S DERS	Nonacceptance	300	7	32	11.36	5.20
	Modulate	300	8	30	15.51	4.56
	Awareness	300	13	23	11.57	2.57
	Clarity	300	2	10	3.76	1.83
RFQ	LRF_U	300	2	44	13.42	7.81
	LRF_C	300	7	65	24.14	11.30

Tables 3, 4 and 5 show the correlations between the basic research variables.

Table 3

Correlations between the dimensions UPIPAV-R and ADA

	Unresolved trauma	Fear of losing a SB	Negative others	Mentalizing	Negative self-model	Using a SB	Dysregulation of anger
ADA	.30	.02	.46	-.10	.49	-.27	.20
<i>p</i>	.000	.670	.000	.071	.000	.000	.001

As assumed, there are statistically significant correlations between Disorganization in romantic relationships (ADA) and Unresolved trauma ($r = .30$, $p < .001$), a Negative model of others ($r = .46$, $p < .001$), a Negative self-model ($r = .49$, $p < .001$), and Dysregulation of anger ($r = .20$, $p < .001$). On the other hand, there is a statistically significant negative correlation between DA and the ability to use others as a secure base ($r = -.27$, $p < .001$).

Table 4

Correlations between ADA and the S-DERS scales

	Nonacceptance of Emotions	Limited Ability to Modulate Emotions	Lack of Awareness of Emotions	Lack of Clarity about Emotions
ADA	.54	.40	.09	.30
<i>p</i>	.000	.000	.125	.000

As seen from the table 4, what was also confirmed was the expectation of a significant connection between DA in a romantic relationship and Nonacceptance of emotions, Non-modulation of emotions, and Lack of Clarity about emotions. Only the correlation between the Lack of awareness of emotions and DA, even though positive, is not statistically significant.

Table 5

Correlations between ADA and RFQ

	<i>Certainty about Mental States –</i> RFQ_C	<i>Uncertainty about mental states –</i> RFQ_U
ADA	-.13	.22
<i>p</i>	.027	.000

Table 5 indicates that there is a statistically significant positive correlation between DA and the uncertainty of the respondents regarding their understanding

of their own mental states and the mental states of others, as well as a statistically negative correlation between DA and the uncertainty of the respondents regarding their understanding of their own mental states and the mental states of others. These findings confirm the associations between DA and the tendency towards hypomentalizing, that is, the inhibition of mentalizing.

Tables 6, 7 and 8 show the results of the regression analysis.

Table 6

Prediction of DA in romantic relationships (ADA) based on the dimensions of affective attachment

	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
A negative self-model	.51	.26	98.73	.000	.51	9.94	.000
A negative model of others	.47	.22	81.98	.000	.47	9.05	.000
Unresolved trauma	.29	.09	28.02	.000	.29	5.29	.000
Dysregulation of anger	.20	.04	12.08	.001	.20	3.48	.001

Based on the data in table 6, we could say that the dimensions of affective attachment significantly explain the proposed model, that is, DA in romantic relationships.

Table 7

Prediction of DA in romantic relationships (ADA) based on the dimensions of emotion dysregulation

	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
Nonacceptance of Emotions	.54	.29	122.95	.000	.54	11.09	.000
Limited Ability to Modulate Emotions	.40	.16	55.87	.000	.40	7.47	.000
Lack of Awareness	.09	.01	2.37	.125	.09	1.54	.125
Lack of Clarity	.30	.09	29.88	.000	.30	5.47	.000

From the table 7 we can see the nonacceptance of current emotions, the inability to modulate one's current emotions, and thus the failure to identify one's current emotions significantly predict DA in romantic relationships.

Table 8

Prediction of uncertainty regarding the understanding of mental states based on the tendency towards DA in romantic relationships

	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
<i>RFQ_U</i>	.22	.05	14.82	.000	.22	3.85	.000

And finally, from table 8 we can see that the uncertainty when it comes to understanding the mental states of others, as well as one's own, significantly predicts the tendency for DA in romantic relationships.

To conclude, the tendency for DA in romantic relationships can be predicted based on: a negative self-model and a negative model of others, unresolved family

trauma, dysregulation of anger, nonacceptance of current emotions and the inability to modulate them, failure to identify current emotions and failure to understand one's own mental state and the mental state of others.

Discussion

The discussion of the results will be organized around the proposed hypotheses.

The first hypothesis was confirmed in full. The dimensions which predominantly describe an individual with DA include: a negative self-model and a negative model of others, unresolved family trauma and dysregulated anger. If we were to model an individual with such personality traits, it would be sufficiently clear that they would be having a very difficult time in their respective relationships. Furthermore, the second hypothesis was confirmed in part. A negative correlation was established between DA and Mentalizing, that is, the ability to understand one's own mental states, as well as the mental states of other people. The dimensions of Using a SB and Fear of losing a SB do not correlate significantly with DA. The first two hypotheses already provide a sketch of an individual insecure about oneself and about others, an impulsive person, with inhibitions when it comes to understanding oneself and the world around them, and with an unresolved trauma which is probably the cause of this dissociation between them and any mental states, be it their own or those of others. In confirming hypothesis no. five, we have confirmed that we can expect someone who is able to bring from their childhood a negative self-model and negative model of others, who has not been helped to process the traumatic things which occurred during their childhood and who was unable to regulate their anger – not to stand a great chance of being successful in romantic relationships, to rush into them and at the same time run away from them.

The expectation of an association between emotion dysregulation and a tendency towards DA in romantic relationships was also confirmed (hypothesis no. three). Individuals who are not ready to accept the emotions they are currently experiencing, who are not able to adequately modulate these emotions, and who are not even able to correctly identify the emotions which are dominating current events – are all individuals who are prone to disorganized attachment in romantic relationships. The expectation that we can predict a tendency towards chaotic functioning in romantic relationships based on any emotion dysregulation, both one's own and that of others, was also confirmed (hypothesis no. six).

A description of an individual prone to DA would be incomplete without an evaluation of their relationship towards mentalizing, or more precisely, with the development of reflective functioning. Individuals prone to chaos in romantic relationships suffer from uncertainty when it comes to understanding mental states, both their own and those of others (hypothesis no. four). The correlation between security in terms of understanding mental states and the tendency towards DA is also significant, but it is negative. The proposed hypothesis on the possible predictability of DA in romantic relationships based on low reflective functioning, that is, hypomentalizing – was confirmed in hypothesis no. seven.

Conclusion and possible implications

To conclude: 1) the tendency towards DA in romantic relationships is associated with four dimensions of affective attachment (the negative self-model and negative model of others, unresolved family trauma and dysregulation of anger); 2) the tendency towards DA in romantic relationships is associated with emotion dysregulation (nonacceptance of current emotions, the inability to modulate emotions and behavior, and lack of success in their identification); 3) the tendency towards DA in romantic relationships is associated with low expressed reflective functioning, that is, the inability to understand both one's own mental states and the mental states of others; 4) based on the dimensions of affective attachment (a negative self-model and negative model of others, unresolved family trauma and dysregulation of anger) it is possible to predict the tendency towards DA in romantic relationships; 5) based on the extent of dysregulation, it is possible to predict a tendency towards DA in romantic relationships; and 6) based on the extent of reflective functioning, it is possible to predict a tendency towards DA in romantic relationships.

Based on the obtained results we will attempt to, instead of a conclusion, sketch the love life of an individual prone to DA. Individuals who have grown up with DA experience their internal world as a dark and intimidating corridor. As chaos, as fear. From this corridor they live in, they do not see a way out, nor do they have a strategy which would lead them into the light of day. Over time, it is precisely the life of crisis and chaos that becomes the only thing they know and the only way they know how to live (a negative self-model, unresolved family trauma).

Individuals with DA naturally yearn for a romantic relationship, yearn to be loved, to be taken care of, to be saved. In their desire to be led out of the dark, they search for a partner. They find him – or even more often the partner finds them. However, the lesson they carry from their childhood instructs them that the most important thing is not to recognize the emotion which is being manifested by their significant other (inhibition of mentalizing), as these emotions can be unbearably painful or intimidating. When a partner enters their life and begins displaying love, attention, affection – they are on unfamiliar territory. They know they should be feeling joy and a final sense of security, but all they actually feel is fear of the unknown and the anxiety which overwhelms them, since there is the possibility of them being led out of the dark into the (frightening) light of day.

What do they do in that case? Well, in short, we could say that they sabotage the romantic relationship that they had craved so much in a variety of different ways. For example, they announce their *dilemma* to their partner in an incoherent and non-understandable way, as they cannot do it any better. When their partner is confused by this and becomes distant, they find evidence that he does not care enough for them, and that he should not have been trusted (a negative model of others), and so they leave him. There are also more complex modalities. Individuals with DA are prone to, at the mere hint of more subtle emotions towards their partner, impulsively or almost obsessively begin to search for their partner's flaws, so as to diminish their sense of guilt when they leave him, to find a reason for the anticipated experience of being rejected (emotion dysregulation). It happens that they select partners who are

unavailable, they fight for them, and when they finally have them, they conclude that the person in question was not as worthy as they had initially thought, otherwise he would not have allowed himself to be seduced. They decide that it was all not worth it. The modalities are numerous, but what is common is the inability to predict emotional reactions, even to correctly identify them (emotion dysregulation). After each of these attempts to establish a stable love affair, they return to the good old chaos, and the only thing they are certain of is that they will repeat this once again, one way or another. In a word: disorganized attachment is also called the shattered self (Gregg, 2016).

References

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. N. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Ainsworth, M. D. S., & Wittig, B. A. (1969). Attachment and exploratory behavior of one-year-olds in a strange situation. In B. M. Foss (Ed.), *Determinants of infant behavior* (Vol. 4, pp. 111–136). London: Methuen.
- Allen, J. G., Fonagy, P., & Bateman, A. W. (2008). *Mentalizing in clinical practice*. Washington, DC: American Psychiatric Pub.
- Bender, P. K., Sømhøvd, M., Pons, F., Reinholdt-Dunne, M. L., & Esbjørn, B. H. (2015). The impact of attachment security and emotion dysregulation on anxiety in children and adolescents. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 20(2), 189–204.
- Carpenter, R. W., & Trull, T. J. (2013). Components of emotion dysregulation in borderline personality disorder: A review. *Current psychiatry reports*, 15(1).
- Fonagy, P., Luyten, P., Moulton-Perkins, A., Lee, Y. W., Warren, F., Howard, S., ... & Lowyck, B. (2016). Development and validation of a self-report measure of mentalizing: The reflective functioning questionnaire. *PLoS One*, 11(7).
- Feeney, J. A., & Noller, P. (1990) Attachment style as a predictor of adult romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*. 58 (2), 281–291.
- Fonagy, P., & Target, M. (1997). Attachment and reflective function: Their role in self-organization. *Development and psychopathology*, 9(4), 679–700.
- Fonagy, P., Target, M., Steele, H., & Steele, M. (1998). *Reflective functioning manual: Version 5 for application to adult attachment interviews*. Unpublished manuscript, University College, London, England.
- Gratz, K. L., & Roemer, L. (2004). Multidimensional assessment of emotion regulation and dysregulation: Development, factor structure, and initial validation of the difficulties in emotion regulation scale. *Journal of psychopathology and behavioral assessment*, 26(1), 41–54.
- Gregg, J. (2016, September 30). Relationships: The Disorganized Attachment Style [Web blog post]. Retrieved from <https://www.aplaceofhope.com/relationships-the-disorganized-attachment-style/>
- Hanak, N. (2004). Konstruisanje novog instrumenta za procenu afektivnog vezivanja kod adolescenata i odraslih [Construction of the new instrument for assessment of adult and adolescence attachment]. *Psihologija*, 37(1), 123–142.

- Hesse, E. (2008). The Adult Attachment Interview: Protocol, method of analysis, and empirical studies. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 552–598). New York, NY: Guilford Press.
- Išpanović, V. (2007). Mentalno zdravlje i afektivna vezanost u detinjstvu [Mental health and affective attachment in childhood]. U N., Hanak i A. Dimitrijević (Ur.), *Afektivno vezivanje: teorija, istraživanja, psihoterapija* [*Affective attachment: Theory, research, psychotherapy*] (str. 67–81). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Lavender, J. M., Tull, M. T., DiLillo, D., Messman-Moore, T., & Gratz, K. L. (2015). Development and validation of a state-based measure of emotion dysregulation: The State Difficulties in Emotion Regulation Scale (S-DERS). *Assessment*, 24(2), 1–13.
- Main, M., & Hesse, E. (1990). Parents' Unresolved Traumatic Experiences are related to Infant Disorganized Attachment Status: Is frightened/frightening parental behavior the linking mechanism? In M. T. Greenberg, D. Cicchetti, & E. M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention* (pp. 161–182). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Main, M., Kaplan, N., & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation. In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing Points of Attachment Theory and Research (Serial No.209)*. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 66–104.
- Main, M., & Solomon, J. (1986). Discovery of a new, insecure-disorganized/disoriented attachment pattern. In T. B. Brazelton & M. Yogman (Eds.), *Affective development in infancy* (pp. 95–124). Norwood, New Jersey: Ablex.
- Mitrović, M. (2016). *Dijagnostička procena afektivne i kognitivne komponente teorije uma, emocionalne empatije i afektivne vezanosti kod paranoidne shizofrenije* [*Diagnostic evaluation of affective and cognitive component of theory of mind, emotional empathy and attachment in paranoid schizophrenia*] (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš.
- Nedeljković, J., Stefanović Stanojević, T. i Kostić, A. (2012). Romansa kao stabilno iskustvo odraslih: pokušaj merenja [Romance as a stable adult experience: Attempt to measure]. *Godišnjak za psihologiju*, 9(11), 25–42.
- Paetzold, R. L., Rholes, W. S., & Kohn, J. L. (2015). Disorganized attachment in adulthood: Theory, measurement, and implications for romantic relationships. *Review of General Psychology*, 19(2), 146–156.
- Shemmings, D., & Shemmings, Y. (2011). *Understanding disorganized attachment: Theory and practice for working with children and adults*. London: Jessica Kingsley.
- Stefanović Stanojević, T., & Tošić Radev, M. (2017). Disorganized Attachment: or Transgenerational Trauma Transmission. In J. Opsenica Kostić, M. Tošić Radev, D. Todorović, & A. Pešikan (Eds.), *International Thematic Proceedings: Contemporary psychology and practice*, (pp. 55–71). Niš: Filozofski fakultet.
- Stefanović Stanojević, T., Tošić Radev, M. i Stojilković, A. (2018). *Strah je najgore mesto: studija o ranoj trauma iz ugla teorije afektivne vezanosti* [*Fear is the worst place: A study on early trauma from the perspective of attachment theory*]. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Vukosavljević-Gvozden, T. i Hanak, N. (2007). Kapacitet za empatiju osoba s različitim organizacijama afektivnog vezivanja [Capacity for empathy of persons with different organizations of affective attachment]. U N., Hanak i A. Dimitrijević (Ur.), *Afektivno vezivanje: teorija, istraživanja, psihoterapija* [*Affective attachment: Theory, research, psychotherapy*] (str. 183–205). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Tatjana Stefanović Stanojević⁷

Univerzitet u Nišu,
Filozofski fakultet,
Departman za psihologiju
Niš, Srbija

OBRAZAC DEZORGANIZOVANE AFEKTIVNE VEZANOSTI U LJUBAVNIM VEZAMA: POREKLO INHIBICIJE KAPACITETA ZA MENTALIZACIJU I KAPACITETA ZA EMOCIONALNU REGULACIJU

Apstrakt

Osnovni problem istraživanja je razumevanje ljubavnih veza osobasa dezorganizovanim obrascem. Na osnovu postojećih teorijskih dometa, pretpostavljeno je da DA⁸ organizaciju ličnosti čine određene dimenzije afektivne vezanosti (negativna slika o sebi i drugima, disregulacija besa i nerazrešena porodična traumatizacija), kao i da DA organizacija ličnosti u ljubavnim vezama pre svega ima problem sa regulacijom emocija i kapacitetom za mentalizaciju (refleksivnom funkcijom). Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 300 studenata (252 devojke i 48 momaka), uzrasta od 19 do 24 godine. Instrumenti: *Adult Disorganized Attachment scale* (ADA), *Upitnik za procenu afektivne vezanosti odraslih* (UPIPAV-R), *The State Difficulties in Emotion Regulation Scale* (S-DERS) i *The Reflective Functioning Questionnaire* (RFQ). Rezultati su potvrdili većinu postavljenih očekivanja. Dimenzije koje dominantno opisuju kvalitet vezanosti DA organizacije ličnosti su: negativna slika o sebi i drugima, nerazrešena porodična traumatizacija i disregulacija besa. Očekivanje da na osnovu teškoća u regulaciji aktuelnih emocija (sopstvenih i tuđih) možemo predvideti sklonost haotičnom funkcionisanju u ljubavnim vezama takođe je potvrđeno. Postavljeno očekivanje o mogućoj predvidljivosti DA organizacije u ljubavi na osnovu niske refleksivne funkcije, odnosno hipomentalizacije takođe je potvrđeno. Mogli bismo zaključiti da DA organizacija ličnosti neuspeh u ljubavnim vezama duguje teškoćama sa regulacijom emocija i nerazvijenosti kapaciteta za mentalizaciju, što bi mogli biti značajni indikatori u psihoterapijskom radu sa osobama ovakve organizacije.

Ključne reči: dezorganizovana afektivna vezanost, dimenzije vezanosti, refleksivna funkcija, emocionalna disregulacija

Received: 28. 03. 2018.

Revision received: 04. 06. 2018.

Accepted for publication: 11. 06. 2018.

⁷ Adresa autora: tatjana.stefanovic.stanojevic@filfak.ni.ac.rs

⁸ Dezorganizovani attachment

Svetlana Borojević¹

University of Banja Luka,
Faculty of Philosophy,
Department of Psychology
Laboratory of Experimental Psychology – LEP-BL
Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

UDK 159.937

Original scientific paper**Vasilije Gvozdrenović**

University of Belgrade,
Faculty of Philosophy,
Department of Psychology
Laboratory for Neurocognition and Applied Cognition
Belgrade, Serbia

INATTENTIONAL BLINDNESS AND PERCEPTION OF ILLUSORY CONTOURS²

Abstract

This paper seeks to address questions and variations regarding the importance of attention in the perception of illusory contours within the paradigm of *inattentional blindness*. Previous research has predominantly focused on the perception of illusory contours within the framework of Treisman's Feature integration theory, which can conditionally be regarded as a different approach to the theory of inattentional blindness. Inattentional blindness is a phenomenon in which stimuli that are presented to us are not perceived when we are engaged in a task that requires attention. This concept provides a direct insight into the necessity of attention in the perception of illusory contours, in a way that higher *inattentional blindness* requires a greater degree of attentional engagement. The first part of this study describes two experiments that examined the perception of one type of illusory contour - the illusory triangle. The experiments also sought to determine if there were specified differences in perception of these configurations, considering a position of presentation. In the first experiment the illusory triangle was displayed in the center, and in the second experiment on the periphery, in order to evaluate the potential for differential perception. The second part of this study discusses two additional experiments examined the perception of contoured forms as a variation to the controls detailed in part one of the study. The purpose of these additional experiments was to compare two groups that worked in inattentional conditions in order to examine differences in the processing and perception of illusory and non-illusory contours (contoured form). The findings that the phenomenon of *inattentional blindness* is evident in the perception of both contour variations, implies the need for engagement of attention in order to form a holistic perception. The findings also demonstrate that the position of these stimuli has a tangible effect on inattention perception.

Keywords: visual attention, inattention blindness, illusory contours, contoured forms

¹ Corresponding author email: svetlana.borojevic@ff.unibl.org

² Presented research was partially financially supported by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia under contract # ON179033.

Introduction

Illusory contours are specific configurations of stimuli evaluated by theorists interested in the problem of binding of object properties. The specificity of our visual system is reflected in the ability to complete internal perception, that is, creating coherent perceptual units on the basis of incomplete or insufficiently specific stimulation. Illusory contours are product of this process, and can be defined as amodal completion – or articulation of perceptive units that does not exist on the stimulation or sensory level. Kanizsa (1955, as cited in Gvozdenović, 2011) was the first theorist who presented illusory contours in this context, using the Gestalt Principles to explain the perception of this phenomenon. Kanizsa emphasized the importance of perceptual economy and the concept of closure, according to which our perceptual system tends to, with the least possible effort, articulate a meaningful, coherent, and well-organized level of perception. Obviously, this idea fits well as a possible explanation of illusory contours perception.

However, in this paper we will try to address a different question concerning illusory contours perception. So far, it is not sufficiently clear as to whether the perception of this particular phenomenon depends on attention and causing excitation of higher-level cognitive mechanisms, or is done automatically in the early stages of seeing (in the absence of attention). Some neuropsychological studies support the processing of lower level. Studies on monkeys have shown that certain neurons in the visual cortex (area V1 and V2) respond to illusory contours (von der Heydt & Peterhans, 1989). Studies in humans have shown that illusory contours, of Kanizsa's type, evoke responses of neurons in V2 area, but not in V1 area (Vuilleumier & Landis, 1998). Classical behavioral studies, visual search for example, mainly examined the process of perception of illusory contours within the conception of Treisman's Feature Integration Theory (Treisman & Gelade, 1980). The most important postulate of the Treisman's approach is the existence of two phases of perception – preattentive and attentive vision. Preattentive vision occurs without the involvement of cognitive processes and includes rapid detection and assimilation of elemental characteristics of stimuli according to the laws of perceptual organization. Focused vision refers to the integration of detected elemental characteristics from a holistic perception of an object through visual attention. Although identical in their initial theoretical assumptions, the different studies of illusory contours have demonstrated different and often contradictory results. The research carried out by Grabowecky and Treisman (1989) contests the hypothesis of early vision with regard to illusory contours, while the findings of other authors (Davis & Driver, 1998) are consistent with the thesis of early vision. Their results indicate parallel coding for multiple Kanizsa subjective figures. They found parallel emergence of occluding subjective surfaces even though participants had no intention of searching for subjective surfaces.

Within the Treisman's theory it is not clear whether the perception of illusory contours requires attention or is carried out automatically, during the early stages of

vision. However, there are a number of relatively new theoretical considerations that cast a fresh light on the process of this form of perception. This alternative theoretical approach is based on the Gestalt Principles, also contesting the methodology that researchers have utilized in the previous studies. Specifically, attention has not been eliminated in these previous studies, despite the response of subject being predicated on its inclusion. In all the methodologies of the visual search task, where participants had to observe the computer screen and try to detect a target, which may (or may not) be present, attention remained a constant. A task like this implies an intent leading to an engagement of attention, highlighting the key weakness of the research undertaken to date based on the visual search paradigm. A relatively new methodological paradigm has now been created based on this pervasive flaw. This paradigm, known as *inattentional blindness* (Mack & Rock, 1998, 2000) ensures the absence of expectations and directed attention on the stimulus that is the subject of the research. It should be noted that the relative importance of attention was studied in the framework of two varying approaches – Feature Integration Theory by Treisman and Inattentional Blindness.

Most and colleagues (Most, Scholl, Clifford, & Simons, 2005) point out that inattentional blindness is a phenomenon in which people do not perceive the stimuli that appear in front of their eyes, when they are engaged in an attentional demanding task. The same authors emphasize that there is a surprisingly large percentage of stimuli that people cannot perceive. On the other side, if people detect a new stimulus when their attention is focused on other content, it means that the perception of that stimulus is possible without mediation of visual attention.

Research within the field of the inattentional blindness paradigm is questioned if the elementary characteristics of stimulation are detected during the early stages of vision. Treisman and Gelade (Treisman & Gelade, 1980) revealed that the shape, color, orientation, length, and density are observed without the attention mediation. Other studies have demonstrated that the width, number of elements, and textural segregation are also detected in the early phase of seeing (Bergen & Jules, 1983). However, experiments based on this new methodological framework show that these basic characteristics of the stimuli cannot be perceived under conditions of inattention (Mack & Rock, 2000).

Illusory contours represent the specific set of stimuli which show that these perceptual structures cannot be equated with physically presented contours. The question to which there is still no clear answer is the level of their processing. Whether illusory contours are perceived automatically, in the early stages of seeing or the perception of these forms is guided by complex visual attention mechanisms?

This study attempts to examine the importance of attention in the perception of illusory contours within the theoretical framework of inattentional blindness, since this methodological approach, based on the distraction of attention, provides direct insight into the presence of attention in perception. Borojević and Gvozdenović (2013) found that illusory square is more likely to be detected in inattention condition than some simple geometric shapes suggesting that in certain cases with certain types of stimuli attention is not necessary for perception. It is possible that illusory contours

represent these specific types of stimuli that differ from the completed forms. So, this study attempts to further examine the perception of illusory contours through the experimental procedure of inattention blindness. The simplest type of illusory contour is selected for this research - the illusory triangle.

The research also attempts to determine whether the site of the illusory contour's exposure, influences the perception under the conditions of attentional distraction, considering that numerous studies have shown that manipulation of the focus of attention (presented with circular area whose diameter depends on the length of the crossline) can increase the amount of inattention blindness. This study examines whether such effect exists in these visually specific forms.

Experiment 1

The aim of this experiment was to determine the effectiveness in detecting a small illusory triangle, shown on the periphery (outside the focus of attention, which is determined by a circular area around the lines of cross). This effectiveness was tested under conditions of full attention, divided attention, and inattention. If the percentage of subjects who perceive and accurately identify this stimulus under inattention conditions was higher than chance (so that there is no significant difference referring to the full attention condition) it would mean that the perception of this configuration is possible also without the active involvement of attention. Conversely, if a large number of participants failed to notice the illusory triangle in inattention condition, this would mean that perception of these visual forms involves the attention system.

Method

Sample

Sixty students (85% females) participated in the experiment. Participants were students at two departments (Psychology and Pedagogy) at the Faculty of Philosophy, the University of Banja Luka. Their mean age is 20.4 years. All participants had normal or corrected to normal vision. They were tested individually, randomly divided into three groups, which corresponded to the three different experimental conditions (inattention, full attention, and divided attention).

Stimuli

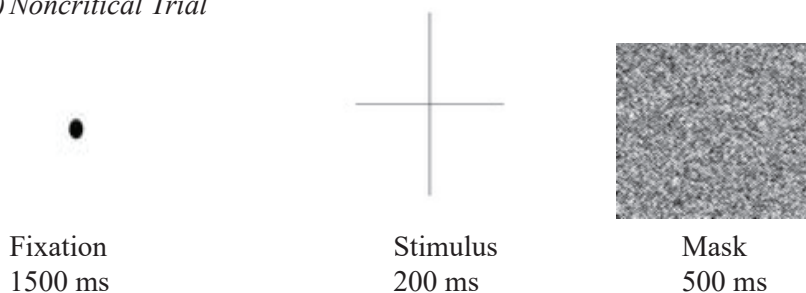
The same stimuli were used for all three subject groups – a cross, displayed in the center of the computer screen and an illusory triangle on periphery as critical stimulus. Structural parts of this illusory contour are the so-called “packmen”. Spatially separate black packmens (sectored circles with 1.5° in diameter) give the impression of a white triangle. The illusory triangle was displayed on the periphery of the visual field and subtended approximately 3.5° of visual angle. In each trial, the cross dimensions varied, with the length of lines ranging from 2.6° to 4.5°. The cross

appeared in every trial, while the critical stimulus appeared in only one trial (third critical trial) during the experiment.

Procedure

The stimuli were presented on a laptop screen, at a distance of 50 centimeters from the subjects. Subjects' answers were recorded in a specially prepared paper form, designed for this research. In the first two trials, the procedure was the same in all three groups of subjects (Figure 1). Before each trial, a fixation mark was presented in the center of the screen. The subjects were given the instruction to focus on the mark. Subsequently, a cross was presented in the center of the screen and the subject's task was to assess which two lines of the cross were longer (horizontal or vertical). The cross was displayed for 200 ms, which is less time than it generally takes to move the eyes from one location in space to another (Mack & Rock, 1998). The crosses' dimensions changed from trial to trial. After each presentation of the cross a pattern mask (that covered the entire area of the visible screen) appeared for 1500 ms. In the third trial, simultaneously with the cross, the critical stimulus (the illusory triangle) was presented. The subjects then answered the question if they saw something else on the screen, beside the cross? If they answered "yes", they were given a recognition test in which they should recognize the critical stimulus in a series of multiple choice forms (*supplementary material*). Correct identification was considered only in selecting the exact shape, whilst the incorrect response was considered a misidentification or inability to select any of the forms in the recognition test.

a) Noncritical Trial

b) Critical Trial

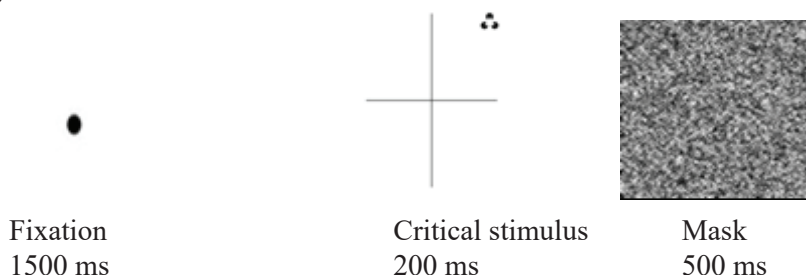

Figure 1. Graphical representation of experimental procedure for noncritical trial (a) and critical trial (b).

The difference between the three groups of subjects was the instruction they received. The first group received no additional instruction (inattention), the second group was instructed to observe the entire screen area (divided attention), while the third group was instructed to ignore the cross but to observe the appropriate quadrant of the cross (full attention). Giving the instruction to keep the eyes fixated in position cannot guarantee that the subjects will follow that instruction. But some researchers who research the relationship of the inattention blindness and eye movements show that visual attention and fixation position can be dissociated. Even when subjects can move their eyes freely and direct them to the critical stimulus, amount of inattention blindness is high and new stimulus remains unnoticed (Koivisto, Hyönä, & Revonsuo, 2004).

Results and discussion

The distribution of the results in Figure 2 indicate that more subjects reported their perception of the critical stimulus relative to the number of subjects who correctly identified it. The least successful groups in the accuracy of identification were groups that worked in inattention and divided attention conditions. The differences were statistically significant, $\chi^2 (2, N = 60) = 23.03, p < .001$ for seeing a critical stimulus; $\chi^2 (2, N = 60) = 20.23, p < .001$ for accuracy of identification.

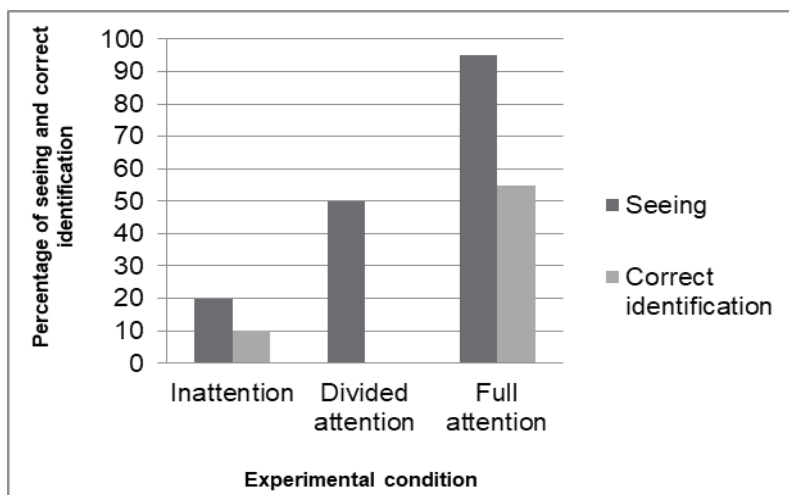

Figure 2. Illusory contours perception accuracy plotted separately in three conditions in Experiment 1.

But, separate comparisons between the groups confirmed significant differences between the groups that worked in inattention and full attention conditions (*Fisher's exact test*: $p = .000$ for seeing; *Fisher's exact test*: $p = .006$ for accuracy of identification) as well as between groups that worked in divided attention and full

attention condition (*Fisher's exact test*: $p = .003$ for seeing; *Fisher's exact test*: $p = .000$ for accuracy). Considering that for this study the most important difference is between the first and the third group, the results indicate that in a group of subjects working under inattention conditions, there are only two (10%) correct identifications of the critical stimulus, whilst in the third group there are eleven (55%) correct identifications. It can therefore be asserted that there are no adequate perceptions of the illusory triangle without focused attention.

Although the main goal of this experiment was to examine the possibility of the perception of illusory triangle in inattention conditions, these results do not provide a clear answer. A small number of subjects who saw, and correctly identified the critical stimulus, thus demonstrate the existence of "inattentional blindness". However, nine subjects failed to correctly identify the illusory triangle when their attention was actively focused on it. These results, although not expected, are not entirely inexplicable. In cases where we need to discern details, we must focus on the image so that it falls on the fovea. Only foveal vision provides good visual acuity and the ability to distinguish details effectively (Goldstein, 2007). Considering that the critical stimulus was displayed on the periphery, with time limited exposure, visual acuity was reduced, so that a large number of subjects saw the critical stimulus, but only a small number correctly identified it. These results may also indicate the phenomenon of "illusory conjunctions". It is termed as incorrectly binding of stimuli characteristics, resulting in restrictive perceptual conditions, due to short-term stimulus exposure (Treisman & Schmidt, 1982).

Experiment 2

The aim and expected outcomes of this experiment mirrored the methodology and outcomes of the first. Sixty new subjects (divided into three groups) participated in this experiment. The only difference was with regard to the characteristics of critical stimulus – specifically its position (place of presentation of illusory triangle). The critical stimulus was presented in the center. Central position referred to the presentation within the "zone of attention" that was determined by a circular area around the lines of the cross.

Results and discussion

The results in the Figure 3 demonstrate that 11 (55%) subjects in the first group saw "something new" on the screen, but only one of them was able to correctly identify it. In the second group, which worked in condition of divided attention, the number of correct identifications was slightly higher, whilst the third group had the highest number of correct identifications. Based on the chi-square test, $\chi^2 (2, N = 60) = 9.13, p < .05$ for seeing a critical stimulus; $\chi^2 (2, N = 60) = 15.92, p < .001$ for accuracy of identification, it is concluded that the difference between all groups is statistically significant. The same results are obtained when only the first and third group are compared (*Fisher's exact test*: $p = .008$ for seeing; *Fisher's exact*

test: $p = .000$ for correct identification), and second and third just for accuracy of identification (*Fisher's exact test*: $p = .022$).

These results suggest that adequate perception of the illusory triangle required the active engagement of visual attention. In support of this statement we can refer to the results of the second group.

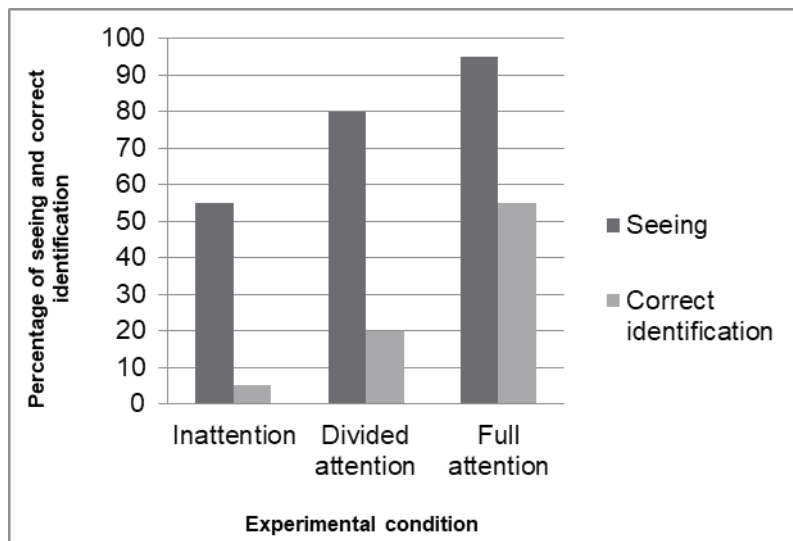

Figure 3. Illusory contours perception accuracy plotted separately in three conditions in Experiment 2.

Even though sixteen of sixty subjects report of seeing critical stimulus, only four subjects correctly identified it, meaning that even a divided attention is not sufficient for proper perception of this type of illusory contours. But, as in the previous experiment, there are several subjects who incorrectly identified the illusory triangle even though they focused attention to it. These results may be explained with a phenomenon of “illusory conjunctions”.

Some earlier study (Grabowecky & Treisman, 1989) has shown that visual search of illusory contours cannot be equated with the search of completed figures. There are also a numerous studies that have examined completed and uncompleted figures in parallel identifying their similarities and differences (Gegenfurtner, Brown, & Rieger, 1997; Imber, Shapley, & Rubin, 2005; Larsson et al., 1999). In order to examine if there are fundamental differences in perception of illusory and completed contours when this relationship is viewed within the framework of the inattentional blindness paradigm, two new experiments were performed.

Experiment 3

The aim of this experiment was the same as in the Experiment 1. Sixty new subjects participated in this experiment, randomly divided into three groups. The only difference was, again, in the type of critical stimulus. In this experiment the contoured form of the triangle was shown instead of an illusory contour.

Results and discussion

When the triangle was displayed outside the zone of attention four out of 20 subjects reported seeing it in an inattention trial, but none of them were able to correctly identify the stimulus. In contrast, eighteen of 20 subjects noticed the critical stimulus in the full attention trial and sixteen of them correctly identified it. These differences are significant, Yates $\chi^2(2, N = 40) = 17.07, p < .001$ for seeing a critical stimulus; Yates $\chi^2(2, N = 40) = 23.44, p < .001$ for accuracy of identification, and indicate that perception of simple geometric form requires active engagement of attention.

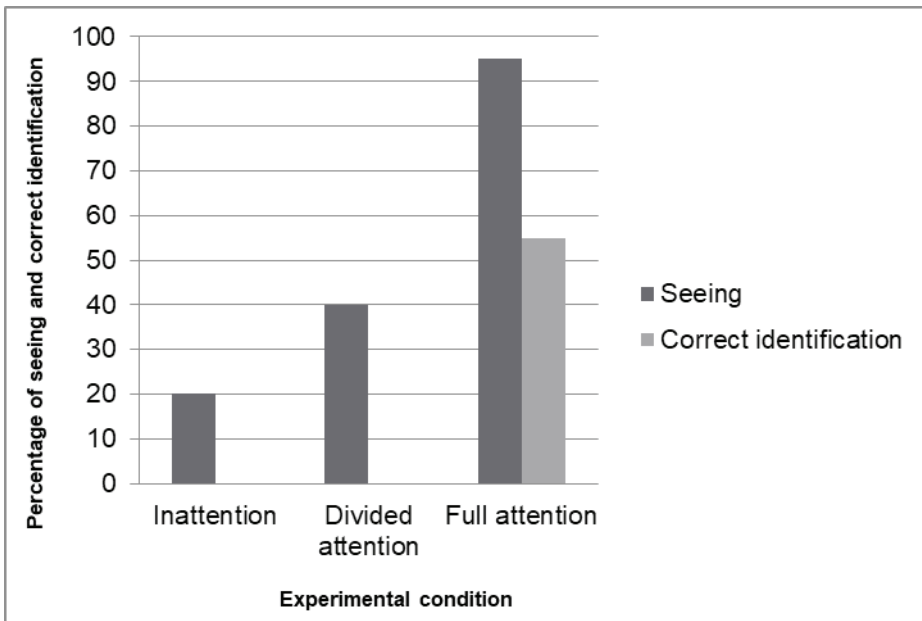

Figure 4. Distribution of results with triangle displayed on the periphery as a critical stimulus.

Unexpectedly, eight out of 20 subjects reported seeing a critical stimulus in the divided attention condition, but none of them had correctly identified it. These results support the limited capacities theory of attention. Presumably, the assessment of crosses' lines exhausts the attention resources, so the critical stimulus remains undetected.

EXPERIMENT 4

The goal of this experiment was the same as in the Experiment 2. Sixty new subjects participated in this experiment, randomly divided into three groups, exposed to different experimental conditions. In this experiment a contoured form of the triangle was shown instead of an illusory contour.

Results and discussion

Results presented in Figure 5 show that six out of 20 subjects reported seeing something else besides the cross in the inattention trial. In the full attention trial all 20 subjects (100%) noticed the triangle.

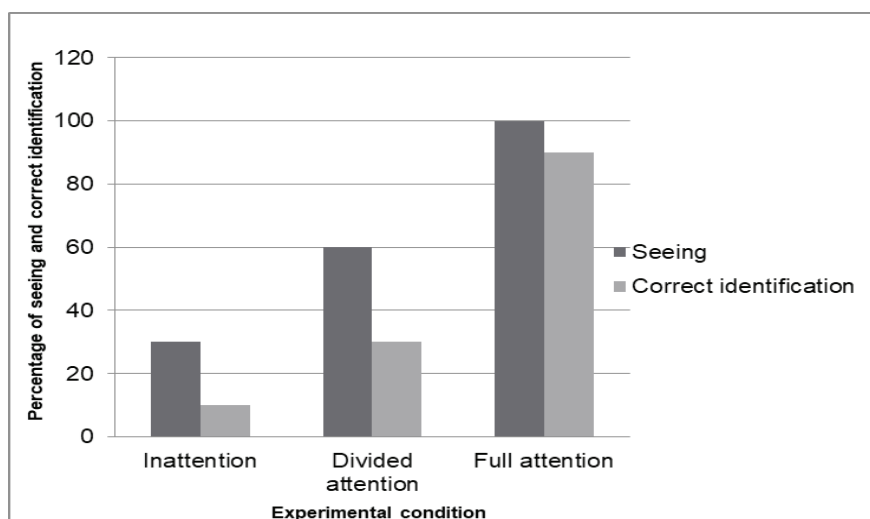

Figure 5. Distribution of results with triangle displayed in the center as a critical stimulus.

This difference is significant, $\chi^2(2, N = 40) = 18.57, p < .001$ for seeing. Two subjects correctly identified the triangle under the inattention condition and eighteen subjects under the full attention condition. This is also statistically significant, $\chi^2(2, N = 40) = 22.5, p < .001$. So, we concluded that geometric shape of triangle could not be perceived without attention.

EXPERIMENT 1-4: Effect of position and type of stimulus on *inattention blindness*

Although the primary aim of this study was to determine the possibility of perceiving illusory contours in the absence of attention, comparison with real,

completed figures should supplement the knowledge of the specificity of the amodal figures. It should also provide a better understanding of the perception process. The data obtained in all four experiments were analyzed in order to test whether our visual system is able to form the outline of objects from an incomplete information, automatically at an early level of processing, without activating attention mechanisms.

Since the position of a critical stimulus is a factor that has an effect on inattentional blindness, it is included in the analysis to determine its contribution to the perception of these specific visual structures in an inattention condition.

Using the analysis of variance (Table 1), a significant effect of stimulus position on seeing a critical stimulus was found ($p < 0.05$). Although the percentage of the explained variance is very small, this result is consistent with the findings of Mack and Rock (1998) in that spatial factors may influence the likelihood of critical stimulus detection.

Table 1
Analysis of variance for seeing a critical stimulus as dependent variable

Source	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>D</i>	<i>p</i>
Type of figure	1	1.53	.020	.220
Position	1	4.95	.061	.029
Type of figure*Position	1	1.53	.020	.220
Error	76			

$$R^2 = .09 (\Delta R^2 = .06)$$

Type of figure was not a significant source of variation for seeing a critical stimulus without attention engagement. This result indicates a strong expression of inattentional blindness, which suggests that, the perception of both the real and the illusory contours requires focused attention.

Table 2
Analysis of variance for identification a critical stimulus as dependent variable

Source	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>D</i>	<i>p</i>
Type of figure	1	0.21	.003	.649
Position	1	0.21	.003	.649
Type of figure*Position	1	1.88	.024	.174
Error	76			

$$R^2 = .03 (\Delta R^2 = .01)$$

When the analysis of variance was applied on the identification as a dependent variable (Table 2), the obtained results showed that there is no significant effect of the stimulus position or the type of figure on the recognition in the absence of attention.

General discussion

This research examined the role and importance of the visual attention in the perception of one type of illusory contour within the theoretical and methodological approach of inattention blindness. The results showed that the amount of inattention blindness is very high when an illusory triangle is a critical stimulus. This means that an adequate vision of this type of stimulus occurs only with the active participation of attention. This confirms the results of research conducted within the opposed approach based on the Feature Integration Theory (Grabowecky & Treisman, 1989). Most authors consider that the visual system encodes inductors (packmen), including their organization and orientation, then integrates them all into a holistic perception of an illusory triangle using visual attention. It appears that the visual system does not encode even the slightest fragments of the illusory triangle without the active participation of attention, demonstrated by the fact that none of the subjects chose a shape even similar to the illusory contour in the recognition test. It also negates the thesis of the existence of subliminal perception discussed by Bressan and Pizzighello (2008). A number of subjects in the study selected the correct form in the recognition test, although they had previously stated that they had not noticed anything other than the cross. The results in this study show the opposite, with more subjects indicating the presence of something else on the screen, although unable to identify the exact figure in the series of proposed forms. It must also be emphasized that only one type of illusory contour was used in this study and that was the illusory triangle. Conci, Müller, and Elliott (2009) showed that illusory triangle was harder to detect than other illusory contours, because of its complexity. Namely, the number of possible rotations and reflections of stimulus configurations is higher for triangles than for squares (e.g.) causing different processes of completing.

It can be concluded that this study confirmed the results of the earlier research projects, although the approach based on Feature Integration Theory and approach based on Inattentional Blindness paradigm are, conditionally speaking, opposite, with both referring to the same conclusion – that there is no adequate perception of illusory triangles without the active engagement of attention.

A significant part of this paper was the comparison between the illusory contour perception and non-illusory contour (contoured form) perception. The most general results show that there is no difference in perception without the engagement of attention between these types of stimuli. This means that our visual system cannot form complete perceptive units at the earliest level of processing, without the engagement attention. The amount of inattention blindness is very high in all experiments. Although different in its configuration, illusory and non-illusory contours seem to be perceived in the same way. These results are consistent with earlier studies (Larsson et al., 1999) which confirm that the cortical areas responsible for processing illusory contours are overlapping with areas responsible for processing contoured forms. In contrast, there is evidence of faster processing of real contours compared to illusory versions (Imber et al., 2005). Some authors also showed that triangles defined by packmen

(Kanizsa triangles) are processed more slowly than triangles defined by line segments. We have not confirmed it since exposure time was the same for both contours, but our results demonstrate that illusory triangles are more noticeable under inattention condition, although this difference is not large enough to reach statistical significance in data analysis. One possible explanation of such results is that all inducing elements in both types of contours are processed separately, independently, and automatically. After that, the process of contour continuation is initiated for all segments and it takes some time until connections between inducers make a unique shape. This is called “interpolation” (Gegenfurtner, Brown, & Rieger, 1997). So, it can be concluded that interpolation of real and illusory contours requires attention engagement, although interpolation speed can be dissimilar. It is possible that the color of packmen makes the illusory contour more visible, considering that some authors (Mack & Rock, 1998; Ro, Singhol, Breitmeyer, & Garcia, 2009) categorize color as one of the fundamental properties of a given stimulus that could be processed without awareness at early level of visual processing, without the engagement of attention.

One interesting aspect of our results is that we found significant difference in noticing illusory and real triangle considering the position of presentation, but not for correct identification. This is consistent with earlier finding that spatial factors may influence the likelihood of detection and support a location-based model of attention (Most, Simons, Scholl, & Chabris, 2000).

Although earlier research has shown that it is possible to perceive the illusory square in a lack of attention (Borojević & Gvozdenović, 2013), there is a strong expression of inattentional blindness in this research when the illusory triangle is used. It is possible that the speed of contour interpolation from a certain number of inducers varies in different forms. It could be that a larger number of inductors facilitates and accelerates the formation of illusory contours, thus some other forms of illusory contour should be used in the next research, different in complexity (number of inductors that define them).

References

- Bergen, J. R., & Jules, B. (1983). Parallel versus serial processing in rapid pattern discrimination. *Nature*, *303*, 696–698.
- Borojević, S., & Gvozdenović, V. (2013). Is attention necessary in perception? *Suvremena psihologija*, *16*(2), 171–184.
- Bressan, P., & Pizzighello, S. (2008). The attentional cost of inattentional blindness. *Cognition*, *106*, 370–383.
- Conci, M., Müller, H., & Elliott, M. (2009). The computation of shape orientation in search for Kanizsa figures. *Perception*, *38*, 173–185.
- Davis, G., & Driver, J. (1998). Kanizsa subjective figures can act as occluding surface at parallel stages of visual search. *Journal of Experimental Psychology*, *24*(1), 169–184.

- Grabowecky, M., & Treisman, A. (1989). Attention and fixation in subjective contour perception. *Investigative Ophthalmology and Visual Science, Supplement, 30*, 457.
- Gegenfurtner, K. R., Brown, J. E., & Rieger, J. (1997). Interpolation processes in the perception of real and illusory contours. *Perception, 26*, 1445–1458.
- Goldstein, E. B. (2007). *Sensation and perception* (7th edition). Pacific Grove CA: Brooks/Cole.
- Gvozdenović, V. (2011). *Vizuelna pažnja [Visual attention]*. Beograd, RS: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Imber, M., Shapley, R., & Rubin, N. (2005). Differences in real and illusory shape perception revealed by backward masking. *Vision Research, 45*, 91–102.
- Koivisto, M., Hyönä, J., & Revonsuo, A. (2004). The effects of eye movements, spatial attention and stimulus features on inattention blindness. *Vision Research, 44*, 3211–3221.
- Larsson, J., Amunts, K., Gulyas, B., Maliković, A., Zilles, K., & Roland, P. (1999). Neuronal correlates of real and illusory contour perception: Functional anatomy with PET. *European Journal of Neuroscience, 11*, 4024–4036.
- Mack, A., & Rock, I. (1998). *Inattention blindness: Perception without attention*. In: Wright, R. Visual Attention. Oxford University Press, Inc., 55–77.
- Mack, A., & Rock, I. (2000). *Inattention blindness*. Bradford Books.
- Most, S., Scholl, B., Clifford, E., & Simons, D. (2005). What you see is what you set: Sustained inattention blindness and the capture of awareness. *Psychological Review, 112*(1), 217–242.
- Most, S., Simons, D., Scholl, B., & Chabris, C. (2000). Sustained inattention blindness: The role of location in the detection of unexpected dynamic events. *Psyche, 6*(14), <http://psyche.cs.monash.edu.au/v6/psyche-6-14-most.html>
- Ro, T., Singhal, N., Breitmeyer, B., & Garcia, J. (2009). Unconscious processing of color and form in metacontrast masking. *Attention, Perception & Psychophysics, 71*(1), 95–103.
- Treisman, A., & Gelade, G. (1980). A feature-integration theory of attention. *Cognitive Psychology, 12*, 97–136.
- Treisman, A., & Schmidt, H. (1982). Illusory conjunctions in the perception of objects. *Cognitive Psychology, 14*, 107–141.
- von der Heydt, R., & Peterhans, E. (1989). Mechanisms of contour perception in monkey visual cortex: I. lines of pattern discontinuity. *Journal of Neuroscience, 9*, 1731–1748.
- Vuilleumier, P., & Landis, T. (1998). Illusory contour and spatial neglect. *NeuroReport, 9*(11), 2481–2484.

Svetlana Borojević³

Univerzitet u Banjoj Luci,

Filozofski fakultet, Studijska grupa za psihologiju,

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju – LEP-BL

Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Vasilije Gvozdrenović

Univerzitet u Beogradu,

Filozofski fakultet, Odeljenje za psihologiju

Laboratorija za neurokogniciju i primenjenu kogniciju

Beograd, Srbija

**„SLJEPILO USLJED NEPAŽNJE” I OPAŽANJE
ILUZORNIH KONTURA**

Apstrakt

Ova studija proučava značaj i ulogu vizuelne pažnje u percepciji iluzornih kontura kroz paradigmu „sljepila usljed nepažnje”. Prethodna istraživanja su ovaj problem uglavnom ispitivala u okviru Trizmanove teorije integracije karakteristika, koja se, uslovno rečeno, može smatrati opozitnom pristupu zasnovanom na „sljepilu usljed nepažnje”. To je fenomen neregistrovanja prezentovanih stimulusa kada je pažnja fokusirana na određeni zadatak. Ovaj pristup omogućava direktan uvid u prisustvo pažnje u percepciji, na način da veća količina „sljepila usljed nepažnje” ukazuje na neophodnost većeg angažovanja pažnje. Prvi dio studije se odnosi na dva eksperimenta u kojima se ispituje percepcija jednog tipa iluzornih kontura-iluzornog trougla. Cilj tih eksperimenata je bio ispitivanje postojanja određenih razlika u opažanju oblika figura u zavisnosti od pozicije izlaganja. U prvom eksperimentu je iluzorni trougao prikazan u centru, a u drugom na periferiji. Drugi dio studije se odnosi na ispitivanje percepcije realne figure, odnosno geometrijskog oblika trougla. Cilj dodatnih eksperimenata je bio ispitivanje razlika u obradi i opažanju iluzornih i kompletiranih formi. Rezultati istraživanja pokazuju da je fenomen „sljepila usljed nepažnje” veoma izražen u percepciji oba tipa figura, što ukazuje na potrebu aktiviranja pažnje u stvaranju cjelovitog percepta. Rezultati, takođe, pokazuju da pozicija stimulusa ima određen uticaj na percepciju u uslovima nepažnje.

Ključne riječi: vizuelna pažnja, sljepilo usljed nepažnje, iluzorne konture, realne konture

Received: 30. 05. 2018.

Revision received: 25. 08. 2018.

Accepted for publication: 27. 08. 2018.

³ Adresa autora: svetlana.borojevic@ff.unibl.org

Supplementary material

Експеримент: _____

Датум: _____

Испитаник: _____

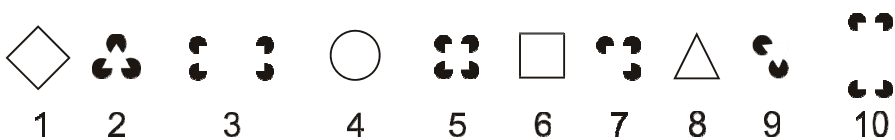
НКС1: X В И

НКС2: X В И

НКС3: X В И

КС: X В И

КС: Видео/ла Није видео/ла

Ivana Anđelković¹*Grupa za decu i mlade „Indigo“**Niš, Srbija*

UDK 159.944:371.213

Originalni naučni rad**Danijela S. Petrović²***Univerzitet u Beogradu,**Filozofski fakultet,**Odeljenje za psihologiju**Beograd, Srbija*

MIŠLJENJA NASTAVNIKA U SRBIJI O POVRATNIM INFORMACIJAMA KOJE DOBIJAJU O SVOM RADU: SEKUNDARNE ANALIZE ISTRAŽIVANJA TALIS 2013³

Apstrakt

Ovaj rad se bavi mišljenjem nastavnika iz Srbije o karakteristikama povratnih informacija koje dobijaju o svom radu, kao i razlikama u percepciji tih povratnih informacija koje se javljaju u odnosu radni staž i oblast koju nastavnik predaje. Uzorak čini 3857 nastavnika iz 191 škole u Srbiji, koji su učestvovali u istraživanju TALIS 2013. Neki vid povratne informacije dobija 95% nastavnika u Srbiji, najčešće od psihologa/pedagoga i direktora, najčešći metod davanja povratne informacije zasnovan je na posmatranju časova, a oblast nastavničkog rada koja se najčešće procenjuje je postignuće učenika. Razlike u percepciji povratnih informacija postoje između nastavnika početnika i iskusnih nastavnika. Povratne informacije su značajnije za nastavnike sa kraćim iskustvom i više utiču na njihov rad nego što je to slučaj kod iskusnijih kolega kod kojih se javlja porast skepticizma i devalviranje značaja povratne informacije. U pogledu nastavnih oblasti, utvrđeno je da nastavnici verske nastave i fizičkog vaspitanja dobijaju najmanje povratnih informacija, koje su pritom i manje raznovrsne i detaljne, ali ovi nastavnici zadržavaju pozitivne stavove o praksi i potrebi za davanjem povratne informacije, dok suprotno važi za nastavnike stranih jezika i književnosti. Na osnovu dobijenih rezultata, može se zaključiti da povratne informacije o radu nastavnika igraju važnu ulogu u nastavnoj praksi i organizaciji nastave i utiču na kvalitet nastavničkog rada, ali se ne koriste uvek na adekvatne načine. Da bi se postigao pun efekat, potrebno je povećati njihovu efikasnost kroz adekvatnu obuku stručnih saradnika i direktora za davanje povratne informacije, upotrebu raznovrsnijih metoda, uključivanje različitih oblasti nastavničkog rada, uvođenje priznanja za nastavnike koji ostvaruju najbolji i sankcija za one koje ostvaruju slab radni učinak.

Ključne reči: nastavnici, povratne informacije o radu nastavnika, istraživanje TALIS 2013

¹ Adresa autora: timesofsnow@gmail.com

² Adresa autora: dspetrov@f.bg.ac.rs

³ Napomene: Izradu ovog rada podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Republike Srbije [projekat broj 179018]. Rad je prikazan na naučnoj konferenciji „Dijalozi u obrazovanju 2017“, Beograd, Filozofski fakultet [27. april 2017. godine] pod nazivom „Povratne informacije koje dobijaju nastavnici iz Srbije: Sekundarne analize TALIS 2013 istraživanja“.

Uvod

Međunarodno istraživanje nastave i učenja (Teaching and Learning International Survey – TALIS)

TALIS, pokrenut od strane Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), predstavlja prvo međunarodno istraživanje koje u fokusu ima uslove potrebne za uspešnu nastavu i učenje u školama. Prvi ciklus istraživanja TALIS obavljen je 2008. godine, i u njemu su učestvovala 24 zemlje članice OECD-a. U drugom ciklusu, sprovedenom 2013. godine, učešće su uzele 34 zemlje, među njima i Srbija (OECD, 2014b). Istraživanje je prvenstveno usmereno na nastavnike koji rade na drugom nivou bazičnog obrazovanja prema Međunarodnoj standardnoj za klasifikaciju obrazovanja (International Standard Classification of Education – ISCED) koju je definisala Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO), što u sistemu obrazovanja u Srbiji odgovara starijim razredima osnovne škole. U svakoj zemlji planirani uzorak se sastojao od 200 škola, pritom je u svakoj školi u proseku 20 nastavnika popunjavalo upitnik za nastavnike, a direktor upitnik za direktore (OECD, 2014b).

Teme koje su u fokusu istraživanja TALIS su: upravljanje školom, obuka nastavnika (uključujući i mogućnosti za profesionalni razvoj), vrednovanje rada nastavnika i povratne informacije koje dobijaju, pedagoška uverenja i stavovi nastavnika, kao i njihove procene sopstvene efikasnosti, zadovoljstva poslom i atmosfere u školama i učionicama u kojima rade (OECD, 2013a). Istraživanje je anketnog tipa i osnovni principi koji su poštovani prilikom konstrukcije upitnika jesu: važnost podataka u odnosu na obrazovne politike, orijentisanost na indikatore, validnost, pouzdanost i uporedivost dobijenih podataka, interpretabilnost i efikasnost (OECD, 2014b).

TALIS je zamišljen kao istraživanje koje treba da obezbedi niz globalnih indikatora koji bi mogli da utiču na obrazovne politike u zemljama širom sveta i pomognu donosiocima odluka da identifikuju načine na koje je moguće privući, razvijati i zadržati u službi efikasne nastavnike (OECD, 2005).

Vrednovanje rada nastavnika i povratne informacije koje nastavnici dobijaju o svom radu

Vrednovanje nastavničkog rada i povratne informacije koje nastavnici dobijaju o svom radu omogućavaju procenu kvaliteta nastavničkog rada i predstavljaju osnovu za njegovo poboljšanje i promenu. One imaju važnost ne samo za pojedinačnog nastavnika, već i za celokupan obrazovni sistem, jer direktno utiču na pedagoške prakse, a samim tim i na učeničke rezultate. Postoje različite forme procene rada nastavnika, pa tako ona može biti formalna ili neformalna, subjektivna ili objektivna, početna ili završna (OECD, 2013b). U TALIS-u je proces dobijanja povratne informacije definisan kao bilo kakva komunikacija kroz koju nastavnici dobijaju informa-

cije o svom radu (na primer, posmatranje rada sa učenicima, diskusija o nastavnom planu i programu, itd.) (OECD, 2009).

Kako rezultati iz drugog ciklusa TALIS-a pokazuju, većina nastavnika (88%) dobila je neku vrstu povratne informacije. Međutim, prakse među zemljama se razlikuju, pa tako u zemljama poput Islanda, Finske i Italije između 37% i 45% nastavnika nikada nije dobilo povratnu informaciju u školi u kojoj su zaposleni (OECD, 2014a). Posmatranje časova je najčešće korišćena forma za procenu rada nastavnika, koju je u proseku iskusilo preko 80% nastavnika, mada se primenjuju i druge tehnike poput pravljenja nastavničkih portfolija, obavljanja intervjua sa nastavnicima i praćenja učeničkih rezultata (OECD, 2014a). Najčešći izvor povratne informacije jeste direktor škole i, u nešto manjoj meri, članovi tima za upravljanje školom, što govori o načinu na koji se distribuira liderstvo u školi, kao i o stepenu saradnje između različitih članova kolektiva (OECD, 2014a). Iako rezultati TALIS-a pokazuju da su gotovo sve oblasti nastavnčkog rada predmet procene, povratne informacije se najčešće tiču postignuća učenika (OECD, 2014a). Takođe, rezultati istraživanja TALIS 2013 pokazuju da nešto manje od polovine nastavnika smatra da povratne informacije koje dobijaju imaju mali uticaj na to kako se nastava odigrava u učionici, kao i da se nagrađivanje/kažnjavanje nastavnika ne vrši prema radnom učinku, dok se procena i evaluacija njihovog rada u školi vrši samo da bi se ispunili administrativni zahtevi (OECD, 2014a). Nagrada koju nastavnici očekuju nije samo povećanje plate, već otvaranje novih mogućnosti za razvoj profesionalne karijere, poput podrške za post-diplomske studije, omogućavanja sprovođenja istraživanja u školi, davanja odsustva za specijalizaciju ili dodatne edukacije za vreme službe (OECD, 2011b).

Podaci dobijeni u prvom i drugom ciklusu istraživanja TALIS predstavljaju jedinstvenu i ogromnu bazu podataka o uslovima za uspešno učenje i karakteristikama obrazovnih sistema i kao takvi nude mogućnost mnogobrojnih sekundarnih analiza. Bazirano na podacima TALIS 2013, predmet ovog istraživanja jesu mišljenja nastavnika u starijim razredima osnovnih škola na teritoriji Srbije o povratnim informacijama koje dobijaju o svom radu. Pored toga što ima za cilj da ispita mišljenja nastavnika o karakteristikama povratnih informacija, ovo istraživanje nastoji i da utvrdi postojanje razlika u mišljenju nastavnika o dobijenim povratnim informacijama, s obzirom na radni staž nastavnika i oblast koju predaju.

Istraživanje spada u neeksperimentalna istraživanja upitničkog tipa. Tip nacрта je korelacioni. Istraživanje je eksplorativno po svom karakteru i zbog toga nisu postavljane istraživačke hipoteze.

Metod

Uzorak

Uzorak čini 3857 nastavnika iz 191 škole u Srbiji, koji su učestvovali u istraživanju TALIS 2013 (65% žena i 35% muškaraca). Procenat nastavnika početnika (u studiji TALIS početnicima se smatraju nastavnici koji imaju do pet godina radnog

iskustva) iznosi 18.6%, dok 81.4% nastavnika ima više od 5 godina radnog iskustva. S obzirom na predmetnu oblast, struktura uzorka je sledeća: prirodne nauke (16.1%), strani jezici (14.6%), čitanje, pisanje i književnost (13.1%), društvene nauke (12.6%), matematika (11.2%), fizičko vaspitanje (9.1%), umetnost (9%), tehnologija (7.6%), religija i/ili etika (4.8%), praktične i stručne veštine (1%), starogrčki i/ili latinski (0.3%) i drugo (0.8%).

Instrument

U studiji TALIS 2013 podaci su prikupljeni putem upitnika za nastavnike koji se sastoji od 48 pitanja. Pitanja u upitniku grupisana su u šest tematskih celina: *osnovni podaci* (demografski podaci, podaci o obrazovanju nastavnika i trenutnom zaposlenju), *profesionalni razvoj nastavnika; vrednovanje rada i povratne informacije koje nastavnici dobijaju; uverenja o nastavi i učenju; nastavna praksa u izabranom odeljenju; školska klima i zadovoljstvo poslom*. U ovom radu korišćena su pitanja koja se tiču demografskih podataka i podataka o povratnim informacijama koje dobijaju nastavnici. Na pitanjima u delu posvećenom povratnim informacijama stepen slaganja sa tvrdnjama označavan je na četvorostepenoj skali, biranjem jedne od ponuđenih vrednosti: 1 – *ne smatra se važnim*, 2 – *smatra se malo važnim*, 3 – *smatra se umereno važnim*, 4 – *smatra se veoma važnim*.

Rezultati

Izvori i metode davanja povratnih informacija

Jedno od najvažnijih pitanja postavljenih u ovom radu jeste *od koga* nastavnici u Srbiji u školi dobijaju povratne informacije i *na koji način*. Poredeći frekvence odgovora može se uočiti da nastavnici najčešće (u 80% slučajeva) dobijaju povratne informacije od stručnih saradnika – psihologa/pedagoga škole (pogledati Tabelu 1). Sledeći najčešći izvor povratne informacije jeste direktor škole, koga navodi oko 70% učesnika u istraživanju. Oko trećine nastavnika bilo je procenjeno od strane kolega, članova tima za upravljanje školom ili pojedinaca/tela izvan škole, a samo 12% nastavnika navodi da je dobilo povratnu informaciju od strane dodeljenih mentora, čije je glavno zaduženje praćenje nastavnikovog rada.

Najčešće korišćena metoda davanja povratne informacije jeste na osnovu posmatranja časova (pogledati Tabelu 1) i nju je iskusilo 92.6% nastavnika, pri čemu su nastavu najčešće posmatrali stručni saradnici i direktor (63.7% prema 57%). Zatim slede procena nastavničkog poznavanja sadržaja predmeta koji predaje (72.1%) i analiza rezultata učenika na testu (72.3%). I ostale tri metode (anketiranje učenika, samoprocena rada i anketiranje ili razgovor sa roditeljima/starateljima učenika) upotrebljavaju se relativno često, s obzirom na to da ih je u svom iskustvu imalo oko dve trećine nastavnika. Relativno mali procenat (4.6%) svih nastavnika nije nikad dobio nijednu povratnu informaciju.

Tabela 1.

Procenat nastavnika koji su dobili povratnu informaciju prema izvorima i metodama njihovog davanja

	Posmatranje nastave	Anketiranje učenika	Procena poznavanja sadržaja predmeta	Analiza postignuća učenika na testu	Anketiranje roditelja/staratelja	Povratna informacija nakon samoprocene	Ukupno po izvorima
Pojedinci ili tela izvan škole	20.2	5.9	15.3	9.3	7.2	5.6	34.7
Direktor škole	57	16.6	28.2	27.1	23.2	21	70.1
Dodeljeni mentor	8.3	1	5.8	2.1	1.2	1.9	12
Psiholog/pedagog	63.7	43.1	36.4	40.5	37.1	32.6	80.5
Članovi tima za upravljanje školom	15.7	11.5	9.6	10.4	9.1	9.2	30.6
Drugi nastavnici	18.8	8.8	9.3	11.4	10	10.3	37
Ukupno po metodama	92.6	65.3	72.1	72.3	63.5	61	95.4

Oblasti na koje se odnose povratne informacije

Što se tiče oblasti nastavničkog rada koja se procenjuje (Tabela 2), prema odgovorima koje su nastavnici dali u upitniku, najviše važnosti se pridaje dostignućima učenika, povratnim informacijama koje potiču od učenika, poznavanju predmeta i pedagoškim kompetencijama za izvođenje nastave u okviru datog predmeta, načinima ocenjivanja učenika, upravljanju odeljenjem, kao i nastavi sa učenicima sa smetnjama u razvoju i invaliditetom (više od 95% nastavnika se slaže sa tvrdnjom), dok se najmanje pažnje pridaje nastavi u multikulturalnom ili višejezičnom okruženju (sa tvrdnjom se slaže 66.3% nastavnika).

Tabela 2.

Oblasti nastavničkog rada o kojima se daju povratne informacije, rangirane prema prosečnom skor

Oblast nastavničkog rada o kojoj se daju povratne informacije	<i>M</i>	% nastavnika koji se slaže sa tvrdnjom
Postignuća učenika	3.67	95.1
Povratne informacije koje potiču od učenika	3.52	92.7
Znanje i razumevanje predmetne oblasti predmeta	3.51	91.7
Načini ocenjivanja učenika	3.51	91.7
Ponašanje učenika i upravljanje odeljenjem	3.48	91.7
Nastava sa učenicima sa smetnjama u razvoju i sa invaliditetom	3.46	90.4
Pedagoške kompetencije za izvođenje nastave u okviru datog predmeta	3.45	91.5
Saradnja ili rad s drugim nastavnicima	3.40	89.9

Povratne informacije od roditelja ili staratelja	3.34	87.8
Povratne informacije date drugim nastavnicima kako bi poboljšali svoj rad u nastavi	2.98	74.9
Nastava u multikulturalnom ili višejezičnom okruženju	2.80	66.3

Mišljenja nastavnika o efektima povratnih informacija na njihov rad

Kada je reč o mišljenju nastavnika o efektu koji ostvaruju povratne informacije koje dobijaju o svom radu, nastavnici uglavnom smatraju da povratne informacije dovode do pozitivnih efekata u nastavnoj praksi. Najuočljivije je povećanje samopouzdanja nastavnika, gde 75.5% anketiranih nastavnika navodi da je došlo do promene, dok je prema mišljenju nastavnika najmanji uticaj povratnih informacija (samo 21% nastavnika se slaže sa tvrdnjom) na platu i finansijske nagrade. Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 3 može se konstatovati da povratne informacije pozitivno utiču na subjektivne promene tj. na samopouzdanje, motivaciju i zadovoljstvo poslom nastavnika, dok je njihov uticaj na objektivne promene poput obima stručnog usavršavanja, napredovanja u karijeri i povećanja nastavničkih plata nedovoljan.

Tabela 3.

Efekte povratne informacije na rad nastavnika rangirane prema prosečnom skor

Efekte povratne informacije na rad nastavnika	<i>M</i>	% nastavnika koji se slaže sa tvrdnjom
Vaše samopouzdanje kao nastavnika	3.02	75.5
Vaša motivacija	2.86	68.3
Vaše zadovoljstvo poslom	2.82	67.1
Vaša nastavna praksa	2.82	66.8
Javno priznanje od strane direktora/ke i vaših kolega	2.82	68.9
Vaše korišćenje ocenjivanja učenika za unapređenje njihovog učenja	2.81	67.3
Vaše radne odgovornosti u ovoj školi	2.76	66
Vaša organizacija rada u učionici	2.67	60.8
Vaše nastavne metode u radu sa učenicima sa smetnjama u razvoju i invaliditetom	2.64	58.9
Vaše znanje i razumevanje vašeg glavnog predmeta	2.62	57.7
Obim vašeg stručnog usavršavanja	2.56	56.2
Vaša uloga u razvojnim inicijativama škole	2.44	51.2
Mogućnost napredovanja u karijeri	2.11	36.8
Vaša plata i finansijske nagrade	1.65	21

Prakse procenjivanja nastavnika i davanja povratne informacije

Konačno, analiza odgovora na pitanja koja se bave praksama procenjivanja nastavnika i davanja povratnih informacija u školi u kojoj je nastavnik zaposlen, pokazuje slične obrasce (Tabela 4). Tek 18.5% ispitanika slaže se sa tvrdnjom da će nastavnik koji konstantno ostvaruje slab radni učinak biti otpušten, dok se nešto manje od trećine (29.6%) slaže sa tim da nastavnici koji ostvaruju najbolji radni učinak

dobijaju najveća priznanja za svoj rad. Sa druge strane, preko dve trećine ispitanih nastavnika (71.8%) slaže se sa tvrdnjom da se za nastavnike uspostavlja plan profesionalnog razvoja i obuke u cilju poboljšanja kvaliteta njihove nastave, a još veći broj (79.4%) potvrđuje da se sa nastavnikom diskutuju najbolji načini za rešavanje problema u nastavi. Dakle, nastavnici, sa jedne strane, bivaju uzeti u obzir kao važni činioci nastavnog procesa i izlazi se u susret njihovim potrebama za podrškom i supervizijom, dok, sa druge strane, same povratne informacije ne dovode do otpuštanja ili nagrađivanja nastavnika prema radnom učinku.

Tabela 4.

Prakse procenjivanja nastavnika i davanja povratne informacije, rangirane prema prosečnom skor

Prakse procenjivanja nastavnika i davanja povratne informacije	<i>M</i>	% nastavnika koji se slaže sa tvrdnjom
Sa nastavnikom/com se razgovara o merama za otklanjanje bilo kakvih nedostataka vezanih za nastavu.	2.87	79.4
Uspostavljen je plan profesionalnog razvoja i obuke nastavnika/ce u svrhu poboljšanja njihovog rada kao nastavnika.	2.78	71.8
Nastavnici/e dobijaju povratne informacije na osnovu temeljne procene njihovog rada u nastavi.	2.55	57.1
Procenjivanje nastavnika/ce i davanje povratne informacije uglavnom se sprovode da bi se ispunili administrativni zahtevi.	2.51	49.5
Procenjivanje nastavnika/ca i davanje povratne informacije imaju malo uticaja na način na koji nastavnici rade u učionici.	2.46	49.6
Imenuje se mentor koji pomaže nastavniku/ci da unapredi njegovu/njenu nastavu.	2.45	52
Nastavnici koji ostvaruju najbolji radni učinak u ovoj školi dobijaju najveća priznanja.	2.06	29.6
Ako nastavnik/ca konstantno ostvaruje slab radni učinak biće otpušten/a.	1.89	18.5

Povratne informacije koje dobijaju nastavnici početnici i iskusni nastavnici

Poređenje nastavnika početnika (nastavnici koji imaju do 5 godina radnog iskustva) i iskusnih nastavnika (više od 5 godina radnog iskustva) u pogledu povratnih informacija koje dobijaju može biti značajno jer bi bilo očekivano da nastavnici početnici dobijaju više povratnih informacija i da su one kvalitativno različite u odnosu na one upućene nastavnicima sa više radnog iskustva.

Ukoliko posmatramo *od koga* dobijaju povratne informacije, uočava se da izvesne razlike postoje (Tabela 5). Dok nastavnici sa dužim radnim stažom češće dobijaju povratne informacije od strane pojedinaca i tela izvan škole (37% njih je dobilo takvu povratnu informaciju, za razliku od 24% onih koji imaju manje od 5 godina radnog staža), nastavnici početnici u poređenju sa iskusnim nastavnicima

značajno češće dobijaju povratnu informaciju od strane dodeljenih mentora (26.6% u odnosu na 8.6%). Rezultat je očekivan, iako zabrinjava činjenica da gotovo tri četvrtine nastavnika početnika ne dobija nikakve povratne informacije od dodeljenih mentora, što može značiti da ih i nemaju. Što se tiče onih koji nikada nisu dobili nijednu povratnu informaciju, iako je nešto veći broj onih na početku karijere nego nastavnika sa iskustvom (6.3% u odnosu na 4.6%), razlika nije statistički značajna.

Tabela 5.

Razlike između nastavnika početnika i iskusnih nastavnika u pogledu metoda i izvora dobijenih povratnih informacija

	χ^2	<i>p</i>	% nastavnika koji su dobili povratnu informaciju	
			početnici	iskusni nastavnici
Izvori povratnih informacija				
Pojedinci/tela izvan škole	36.98	.001	24	37
Direktor škole	0.96	.327	68.1	70.1
Dodeljeni mentori	152.31	.001	26.6	8.6
Psiholog/pedagog	0.09	.768	81	80.5
Članovi tima za upravljanje školom	0.11	.734	29.6	30.3
Drugi nastavnici	2.43	.119	39.8	36.4
Metode davanja povratne informacije				
Direktna opservacija nastave	2.88	.089	90.6	92.6
Anketiranje učenika	17.15	.001	57.2	66.2
Procena poznavanja sadržaja predmeta	9.81	.01	65.8	72.2
Analiza uspeha učenika na testu	20.30	.001	64.6	73.7
Anketiranje roditelja/staratelja	21.98	.001	54.3	64.5
Nastavnikova samoprocena	11.28	.001	53.9	61.3

Metode davanja povratne informacije prema poretku učestalosti iste su u obe grupe anketiranih nastavnika i najčešće se upotrebljavaju: direktna opservacija nastave, procena poznavanja sadržaja predmeta i analiza uspeha učenika na testu. Ipak, između samih grupa postoje značajne razlike. One se ne javljaju jedino u pogledu posmatranja nastave, koja se podjednako upotrebljava i kod nastavnika početnika i kod nastavnika sa više iskustva. Sve ostale metode značajno češće se upotrebljavaju sa iskusnijim nastavnicima, kao što se može videti u Tabeli 5. Ovo se može protumačiti time da verovatnoća da se dobiju povratne informacije raste u skladu sa godinama provedenim na poslu. Ipak, rezultati su i iznenađujući, jer se može pretpostaviti da su upravo manje iskusni nastavnici oni kojima su povratne informacije najpotrebnije da bi obavljali posao i poboljšali sposobnosti koje su stekli tokom školovanja. To, nažalost, nije slučaj, kao što se može videti na osnovu navedenih podataka.

Odgovor na pitanje da li postoji razlika u pogledu *oblasti rada* o kojoj se dobijaju povratne informacije s obzirom na iskustvo nastavnika, dobijen je pomoću jednofaktorske analize varijanse. Utvrđeno je da razlike postoje u odnosu na 5 od ukupno 11 oblasti nastavnog rada. Nastavnici početnici dobijaju više povratnih informacija u vezi sa znanjem i razumevanjem predmetne oblasti ($F_{(1, 3076)} = 5.34, p < .05$), pedagoškim kompetencijama za izvođenje nastave u okviru datog predmeta ($F_{(1, 3052)} = 10.34, p < .001$), ponašanjem učenika i upravljanjem odeljenjem ($F_{(1, 3070)} = 6.09, p < .01$) i nastavom u multikulturalnom ili višejezičnom okruženju ($F_{(1, 2806)} = 6.77, p < .01$), dok iskusni nastavnici u poređenju sa početnicima dobijaju više povratnih informacija u vezi sa načinima ocenjivanja učenika ($F_{(1, 3084)} = 5.23, p < .05$). Dakle, može se zaključiti da se povratne informacije koje se tiču nastavnih praksi, a koje se daju manje iskusnim nastavnicima više fokusiraju na njihova specifična znanja, kompetencije i aktivnosti, dok u dobijenim povratnim informacijama koje se tiču odnosa sa roditeljima i ostalim nastavnicima nema razlike između onih sa manje i više iskustva.

U pogledu *efekata* koji, po proceni nastavnika, povratne informacije imaju na promene nastavničkih praksi, takođe postoje statistički značajne razlike između nastavnika početnika i iskusnih nastavnika, koje su registrovane u pogledu 9 od ukupno 14 stavki, mada intenzitet tih razlika nije veliki, što se vidi po kvadratu eta koeficijenta. Rezultati jednofaktorske analize varijanse pokazuju da se najveće razlike javljaju u pogledu procenjenog efekta povratnih informacija na motivaciju ($\eta^2 = .010$), mogućnost napredovanja u karijeri ($\eta^2 = .008$), samopouzdanje ($\eta^2 = .006$), zadovoljstvo nastavnika poslom ($\eta^2 = .006$) i javno priznanje od strane direktora i kolega ($\eta^2 = .006$). U svim stavkama prosečni skorovi manje iskusnih nastavnika su veći od onih koje imaju nastavnici sa više iskustva, što može značiti da postoje istinske razlike u efektu koji imaju povratne informacije, ali se to može pripisati i stilu odgovaranja karakterističnom za nastavnike početnike koji poseduju veći nivo entuzijazma i poleta kada procenjuju vlastita iskustva. U svakom slučaju, očekivano je da nastavnici na početku svog radnog veka pokazuju veći nivo zadovoljstva i motivisanosti za rad kao posledicu dobijanja povratnih informacija o poslu koji obavljaju.

Konačno, u pogledu *praksi procenjivanja i pružanja povratnih informacija* u školama u kojima su zaposleni, postoje statistički značajne razlike u stavovima između nastavnika početnika i iskusnih nastavnika u 6 od 8 stavki, što je utvrđeno pomoću jednofaktorske analize varijanse. Nastavnici sa dužim radnim iskustvom se u većoj meri slažu sa tvrdnjama da davanje povratne informacije ima malo uticaja na sam rad u učionici ($F_{(1, 3184)} = 17.25, p < .000$) i da se povratne informacije daju zbog administrativnih zahteva ($F_{(1, 3204)} = 30.52, p < .000$). Nastavnici početnici u većoj meri se slažu sa tvrdnjama da nastavnici dobijaju povratne informacije na osnovu temeljne procene njihovog rada u nastavi ($F_{(1, 3176)} = 17.82, p < .000$), da nastavnici koji ostvaruju najbolji radni učinak ostvaruju najveća priznanja ($F_{(1, 3177)} = 12.89, p < .000$) i da se sa nastavnikom razgovara o merama za otklanjanje nedostataka u nastavi ($F_{(1, 3190)} = 12.62, p < .000$), kao i da se redovno imenuju mentori koji pomažu nastavniku ($F_{(1, 3063)} = 22.52, p < .000$). Ovo ukazuje, očekivano, na porast skepticizma i devalviranje značaja povratnih informacija koji postoje kod nastavnika sa dužim

radnim stažom, i nasuprot tome, postojanje entuzijazma i vere u vrednost dobijanja takvih informacija, što je stav karakterističan za nastavnike na početku profesionalne karijere.

Razlike u mišljenjima nastavnika o dobijenim povratnim informacijama s obzirom na oblast koju nastavnik predaje

Detaljni rezultati u pogledu razlika između nastavnika koji predaju različite predmetne oblasti prikazani su u Tabeli 6⁴. S obzirom na to *od koga* dobijaju povratne informacije, razlike ne postoje jedino u slučaju povratnih informacija dobijenih od drugih nastavnika i članova tima za upravljanje školom. U svim drugim slučajevima razlike su statistički značajne. Može se primetiti da se povratne informacije najređe daju nastavnicima koji predaju religiju/etiku i tehnologiju (čak polovina, odnosno trećina ih nije dobila od direktora, a preko 90% ih nikada nije dobilo od dodeljenih mentora), a najčešće nastavnicima stranih jezika i matematike.

Ukoliko uporedimo nastavnike koji predaju različite predmete po tome *kojim metodama* im se daju povratne informacije, uočićemo da razlike ne postoje jedino kod metode posmatranja časova, dok se u pogledu svih ostalih javljaju statistički značajne razlike (Tabela 6). Nastavnici stranih jezika ubedljivo su prvi po broju onih koji nisu dobili povratnu informaciju zasnovanu na svim metodama (procenti se kreću između polovine i trećine u odnosu na ukupan broj nastavnika stranih jezika), praćeni su nastavnicima matematike, što ukazuje na činjenicu da je metoda koja se najčešće upotrebljava sa njima metoda posmatranja časova. Za razliku od njih, nastavnici fizičkog vaspitanja i umetnosti (likovne, muzičke, itd.) bivaju značajno češće od drugih procenjeni na većini metoda, iz čega se može zaključiti da se sa njima upotrebljavaju raznovrsnije metode davanja povratne informacije u poređenju sa nastavnicima ostalih predmeta.

Tabela 6.

Razlike među nastavnicima koji predaju različite predmete u pogledu metoda i izvora dobijenih povratnih informacija

	χ^2	p	% nastavnika koji su dobili povratnu informaciju							
			najmanji %				najveći %			
			predmet	%	predmet	%	predmet	%	predmet	%
Izvori povratnih informacija										
Direktor škole	34.70	.00	religija	53.2	tehnologija	66.9	matematika	74.2	strani jezici	72.7
Pojedinci/tela izvan škole	33.03	.00	tehnologija	25.2	fizičko vaspitanje	25.3	religija	42.2	matematika	39.2
Dodeljeni mentori	51.45	.00	društvene nauke	9.3	prirodne nauke	9.4	strani jezici	19.7	tehnologija	14.6
Psiholog/Pedagog	54.00	.00	religija	65.5	tehnologija	76.1	strani jezici	86.6	književnost	84.6
Članovi tima za upravljanje školom	10.75	.46	tehnologija	25.6	strani jezici	26.6	fizičko vaspitanje	34.5	umetnost	32.7

⁴ Kategorije starogrčki i/ili latinski (0.3%), drugo (0.8%) i praktične i stručne veštine (1%) nisu uključene u analizu zbog male zastupljenosti u uzorku.

Mišljenja nastavnika u Srbiji o povratnim informacijama koje dobijaju o svom radu: ...

Drugi nastavnici	11.72	.38	religija	30.4	fizičko vaspitanje	33.1	strani jezici	40.4	književnost	40
Metode davanja povratnih informacija										
Posmatranje časova	19.03	.06	religija	86.7	fizičko vaspitanje	90.5	matematika	94.9	književnost	94.1
Anketiranje učenika	38.24	.00	strani jezici	55.3	matematika	61.6	fizičko vaspitanje	72.1	društvene nauke	68.6
Procena poznavanja sadržaja predmeta	44.87	.00	strani jezici	63.4	matematika	67.5	umetnosti	80.2	fizičko vaspitanje	78.5
Analiza uspeha učenika na testu	115.14	.00	strani jezici	59.3	religija	61.4	matematika	83.1	književnost	82.4
Anketiranje roditelja/staratelja	23.54	.01	strani jezici	56.8	tehnologija	56.9	fizičko vaspitanje	68.4	umetnosti	66.8
PI nakon samoprocene	47.47	.00	strani jezici	50	matematika	55.1	fizičko vaspitanje	68.3	umetnosti	67.2

Odgovor na pitanje da li postoji razlika u pogledu *oblasti nastavničkog rada* o kojoj dobijaju povratnu informaciju među nastavnicima različitih predmeta, dobijen je pomoću jednofaktorske analize varijanse, pri čemu su statistički značajne razlike dobijene na 7 od 11 stavki. Najveće razlike javljaju se kod stavke koja se odnosi na davanje povratne informacije o načinu ocenjivanja učenika. Detaljnija analiza otkriva da nastavnici religije, umetnosti, fizičkog vaspitanja i tehnologije ređe od ostalih dobijaju povratne informacije o ovome. Može se pretpostaviti da je uzrok tome to što se ovi predmeti tradicionalno doživljavaju kao „niže rangirani po važnosti”, pa se ocene iz njih doživljavaju kao manje bitne. Uopšte uzevši, nastavnici koji predaju ova četiri predmeta imaju dosledno niže skorove na većini stavki, što se može povezati sa prethodnim rezultatima o tome da oni u celini dobijaju manje povratnih informacija, a očigledno su i one koje dobiju manje raznovrsne i obuhvatne.

U pogledu procenjenih *efekata* koji povratne informacije imaju na promene nastavničkih praksi, prema rezultatima jednofaktorske analize varijanse, takođe postoje statistički značajne razlike između nastavnika koji predaju različite predmete na 8 od ukupno 14 stavki. Međutim, kao i u prethodnom slučaju intenzitet tih razlika nije veliki, jer kvadrati eta koeficijenata ne prelaze vrednost od .017. Interesan je podatak da se na ajtemima koji se odnose na intrinzičnu motivaciju (zadovoljstvo poslom i motivacija), na kojima su generalno skorovi najviši, ne javljaju razlike s obzirom na predmet koji nastavnik predaje, dok su te razlike prisutne u vezi sa efektima povratne informacije na ekstrinzičnu motivaciju (mogućnost napredovanja u karijeri i obim stručnog usavršavanja), gde se nastavnici prirodnih i društvenih nauka, ali i nastavnici fizičkog vaspitanja izdvajaju po nešto višim skorovima u odnosu na ostale.

Stavovi o *praksama procenjivanja i pružanja povratne informacije nastavnicima o njihovom radu* u školi u kojoj rade, razlikuju se s obzirom na to koji predmet nastavnik predaje. Utvrđene su statistički značajne razlike na 6 od 8 stavki, pri čemu su ove razlike, kao i prethodne, slabog intenziteta. Najveće razlike se javljaju u pogledu mišljenja o tome da li se „loši“ nastavnici kažnjavaju, a „dobri“ nagrađuju.

ju. Mada se anketirani nastavnici generalno ne slažu sa ovim tvrdnjama, nastavnici stranih jezika i nastavnici književnosti imaju dosledno niže skorove od nastavnika religije, umetnosti i tehnologije. Takođe, nastavnici religije i/ili etike i nastavnici umetnosti imaju najpozitivnije stavove prema povratnim informacijama, jer dosledno imaju veće skorove na pozitivnim, a niže skorove na negativnim tvrdnjama u pogledu praksi dobijanja povratne informacije u školama u kojima rade. Ukoliko to povežemo sa rezultatima o kojima smo prethodno diskutovali, možemo reći da nastavnici religije i fizičkog vaspitanja pokazuju drugačije obrasce odgovaranja na većini ajtema u ovom upitniku, jer iako dobijaju manje povratnih informacija, koje su pritom i manje raznovrsne i detaljne, zadržavaju pozitivne stavove o samoj praksi i potrebi za njihovim davanjem.

Diskusija i zaključak

Rezultati pokazuju da se u ulozi davalaca povratnih informacija nastavnicima najčešće nalaze stručni saradnici (psiholozi i pedagozi) i direktori škola (u 80.5% i 70.1% slučajeva). Mada i stručni saradnici i direktori najčešće daju povratne informacije nastavnicima nakon posmatranja časova (63.7% prema 57%), uloga stručnih saradnika je nesumnjivo veća pošto oni češće nego direktori koriste i druge metode davanja povratne informacije, kao što su, na primer, davanje povratne informacije nastavnicima nakon anketiranja učenika, analize postignuća učenika, anketiranja roditelja i dr. Nastavnici dobijaju povratne informacije i od eksternih subjekata – tela i pojedinaca van škole, dok je uloga školskog menadžmenta i ostalih nastavnika u davanju povratne informacije zapostavljena.

Kada je reč o nastavnicima početnicima, posebno je zabrinjavajući podatak da skoro tri četvrtne nastavnika sa manje od pet godina radnog iskustva ne dobija povratne informacije od dodeljenog mentora, što potvrđuje utisak da se mentorstvo u našim školama nedovoljno primenjuje u praksi. Najzastupljenija metoda davanja povratne informacije nastavnicima početnicima jeste posmatranje časova koju je iskusilo više od 90% nastavnika, dok je uz pomoć svih ostalih metoda povratnu informaciju dobilo više od dve trećine nastavnika početnika. Nastavnici sa više radnog iskustva dobijaju povratne informacije na osnovu većeg broja metoda u odnosu na nastavnike početnike.

Oblast nastavničkog rada koja najčešće biva pokrivena povratnom informacijom jeste postignuće učenika (više od 95% nastavnika je dobilo povratnu informaciju u vezi s tim), a najređe nastava u multikulturalnom ili višejezičnom okruženju, za koju je povratnu informaciju dobilo oko dve trećine anketiranih nastavnika. Nastavnici sa manje radnog iskustva dobijaju više povratnih informacija vezanih za sam nastavni proces u učionici i sadržaj predmeta koji predaju u odnosu na starije kolege, dok u oblastima koje se tiču odnosa sa drugim ljudima (roditelji, ostali nastavnici) nema razlike.

Percepcija praksi davanja povratnih informacija od strane nastavnika u Srbiji je daleko od poželjne. Nastavnici se u velikoj meri slažu sa tvrdnjama da se dobri

nastavnici ne nagrađuju, a loši ne otpuštaju, te da povratne informacije o njihovom radu ne igraju ulogu u visini plate ili drugih finansijskih nagrada. Mišljenja su podeljena u vezi sa tim da li se povratne informacije daju da bi se ispunili administrativni zahtevi ili se potrebe nastavnika zaista uzimaju u obzir. Ipak, priznaje se poštovanje procedura i obezbeđivanje formalnih uslova da se povratne informacije pruže (biranje mentora, pravljenje nastavnog plana). Nastavnici, sa jedne strane, bivaju uzeti u obzir kao važni činioци nastavnog procesa i izlazi se u susret njihovim potrebama za podrškom i supervizijom, dok, sa druge strane, same povratne informacije ne dovode do „opipljivih“ efekata (otpuštanja ili nagrađivanja nastavnika prema radnom učinku), što negativno utiče na njihovu motivaciju. Kod nastavnika početnika javlja se veći entuzijazam i pozitivan stav prema vrednosti dobijanja povratnih informacija, dok nastavnici sa dužim radnim stažom iskazuju skepticizam i sumnju u ove prakse.

Važno je uzeti u obzir i neka ograničenja ovog istraživanja, pre svega veliki broj varijabli koje su međusobno povezane i onemogućavaju jasnu interpretaciju. Takođe, ne mogu se donositi zaključci o uzročnoj povezanosti. Podaci korišćeni u analizama predstavljaju mere samoprocene, pa, kao i drugi podaci dobijeni ovim putem, nose rizik subjektivnosti. U Srbiji nije rađeno puno istraživanja o povratnim informacijama koje dobijaju nastavnici i stoga bi trebalo sprovesti dalja istraživanja na tu temu, da bi se rezultati dobijeni u ovom istraživanju potvrdili ili opovrgli, dodatno kontekstualizovali i produbili. Pre svega, potrebno je detaljnije se pozabaviti karakteristikama školskog okruženja koje utiču na efikasnost povratnih informacija, kao i na njihovu povezanost sa drugim aspektima nastavnog procesa (saradnjom sa kolegama, postignućem učenika).

Implikacije rezultata ovih analiza na pedagošku praksu tiču se, pre svega, očiglednog nezadovoljstva srpskih nastavnika slabom povezanošću povratnih informacija koje dobijaju o svom radu sa mogućnošću napredovanja u karijeri i nagrađivanjem uspešnih nastavnika. To je praksa koja bi trebalo da se promeni, mada takva situacija nije specifična samo za Srbiju, kao što se može zaključiti na osnovu rezultata istraživanja TALIS (OECD, 2014a). Takođe, potrebno je povezati povratne informacije date nastavnicima sa mogućnošću napredovanja u karijeri i upotrebiti ih za osmišljavanje individualnih planova karijernog napredovanja. Konačno, potrebno je obezbediti uslove koji pospešuju efikasnost primljenih povratnih informacija, u prvom redu povećati kvalitet saradnje nastavnika, stručnih saradnika, direktora i članova školske uprave. U celini gledano, da bi se iskoristio pun potencijal povratnih informacija koje mogu biti moćno pedagoško „oružje“, neophodno je osloboditi se administrativnog pristupa koji u njima vidi samo još jednu obavezu koju treba obaviti rutinski. Na taj način, omogućava se da se promena zaista odigra tamo gde i otpočinje – u učionici kao mestu gde se rađaju nove ideje i odigrava intenzivna razmena znanja.

Reference

- OECD (2009). *Creating Effective Teaching and Learning Environments: First results from TALIS*. Paris: OECD.
- OECD (2010). *TALIS 2008 Technical Report*. Paris: OECD.
- OECD (2011a). *Building a High-Quality Teaching Profession: Lessons from around the World*. Paris: OECD. Preuzeto sa <http://dx.doi.org/10.1787/9789264113046-en>
- OECD (2011b). *Nastavnici su bitni*. Paris: OECD.
- OECD (2013a). *Teachers for the 21st Century: Using Evaluation to Improve Teaching*. Paris: OECD
- OECD (2013b). *Teaching and Learning International Survey TALIS 2013: Conceptual Framework*. Paris: OECD
- OECD (2014a). *TALIS 2013 Results: An International Perspective on Teaching and Learning*. Paris: OECD. Preuzeto sa <http://dx.doi.org/10.1787/9789264196261-en>
- OECD (2014b). *TALIS 2013 Technical report*. Paris: OECD

Ivana Anđelković⁵

Group for children and youth "Indigo"
Niš, Serbia

Danijela S. Petrović⁶

University of Belgrade,
Faculty of Philosophy,
Department of Psychology
Belgrade, Serbia

OPINIONS OF TEACHERS IN SERBIA REGARDING PERFORMANCE FEEDBACK THEY RECEIVE: SECONDARY ANALYSES OF THE TALIS 2013 STUDY

Abstract

This paper deals with the opinions of Serbian teachers regarding characteristics of performance feedback they receive, as well as the differences which occur depending on how many years the teacher has worked and the field they teach in. The sample consists of 3857 teachers from 191 schools in Serbia, who participated in the TALIS 2013 research. The results show that 95% of teachers in Serbia receive some form of feedback, most often from the psychologist/pedagogue and the principal. Additionally, the most commonly used method for giving feedback is through class observation, while the most commonly evaluated area of the teachers' work is students' achievement. Differences regarding perception of received feedback exist between teachers who

⁵ Corresponding author email: timesofsnow@gmail.com

⁶ Corresponding author email: dspetrov@f.bg.ac.rs

are beginners and those with more experience. Feedback is more important for and has greater influence on the work of less experienced teachers than those with more experience who exhibit higher levels of scepticism and devaluation of importance of feedback. With regards to differences between teaching areas, it was established that teachers of religious and physical education receive the least feedback, which is additionally less diverse and detailed. However, they still express positive opinions about the practice and need of giving feedback, while the opposite is the case for teachers of foreign languages and literature. Based on the obtained results, we can conclude that feedback plays an important role in the teaching practice as well as class organization and that it influences the quality of teachers' performance, but that it is not always used adequately. In order to achieve its full effect it is necessary to increase its efficiency through adequate training of school specialists and principals for provision of feedback, utilization of different methods, inclusion of different areas of the teachers' work, introduction of certificates for teachers who achieve high, and sanctions for those who achieve low performance results.

Keywords: teachers, performance feedback, TALIS 2013 survey

Primljeno: 31. 05. 2018.

Primljena korekcija: 28. 07. 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 01. 08. 2018.

Nada Vaselić¹

*Univerzitet u Banjoj Luci,
Filozofski fakultet,
Studijska grupa za psihologiju
Banja Luka, Bosna i Hercegovina*

UDK 159.72:159.942.53

Originalni naučni rad**Branka Ivanović**

*IN fondacija,
fondacija za unapređenje socijalne inkluzije djece i mladih u Bosni i Hercegovini
Banja Luka, Bosna i Hercegovina*

NEPOVOLJNA ISKUSTVA I KVALITET ŽIVOTA DJECE OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA U BiH²

Apstrakt

U savremenim istraživanjima rana nepovoljna iskustva su prepoznata kao rizičan faktor za fizičko i mentalno zdravlje adolescenata i odraslih. U ovom radu smo ispitali povezanost ranih nepovoljnih iskustava u djetinjstvu i kvaliteta života djece. Ispitivanje je anonimno, urađeno na prigodnom uzorku djece školskog uzrasta. Provedeno je na uzorku od 1326 djece u BiH, uzrasta od 10 do 14 godina, 52% dječaka i 48% djevojčica. Primijenjena su tri mjerna instrumenta: Upitnik o opštim podacima, Lista pitanja o nepovoljnim iskustvima u djetinjstvu i Upitnik o zdravstvenom stanju djece i mladih. Rezultati pokazuju da je 23% ispitanika doživjelo jedno ili više nepovoljnih iskustava. Pet najučestalijih nepovoljnih iskustava od deset istraženih su: razvod roditelja, emocionalno zanemarivanje, emocionalno zlostavljanje, fizičko zanemarivanje i zlostavljanje. Rezultati pokazuju da postoji razlika u procjeni kvaliteta života djece sa i bez nepovoljnih iskustava. Djeca bez nepovoljnih iskustava procjenjuju kvalitet života boljim. Samoprocjena kvaliteta života opada sa povećanjem broja nepovoljnih životnih iskustava. Djevojčice i dječaci se ne razlikuju značajno u pogledu učestalosti nepovoljnih iskustava. Rezultati ukazuju na međusobnu povezanost više nepovoljnih iskustava u djetinjstvu. Prisutnost nepovoljnih iskustava povećava rizik za fizičko i mentalno zdravlje pojedinaca tokom života. Nepovoljna iskustva su povezana sa kvalitetom života na svim uzrastima, tako što umanjuju opšti kvalitet života. Povećanjem broja nepovoljnih iskustava kvalitet života blago opada.

Ključne reči: rana nepovoljna iskustva, djeca od 10 do 14 godina, mentalno i fizičko zdravlje, kvalitet života

¹ Adresa autora: nada.vaselic@ff.unibl.org

² Napomena: Kinderpostzegels, Research on presence of ACEs in life of the children in BiH, broj projekta 12065816.

Uvod

Živimo u svijetu u kojem su djeca, adolescenti i njihove porodice izloženi nepovoljnim životnim iskustvima. Profesionalci, koji se bave mentalnim zdravljem, su zabrinuti zbog učestalosti i izloženosti djece nepovoljnim iskustvima. Postavlja se pitanje kako im na najbolji način pomoći. Posebno se razmatraju specifični aspekti nepovoljnih iskustava i njihove posljedice na psihofizičko zdravlje djece, te se istražuje način kako da se smanje negativni ishodi i osnaže njihovi adaptivni načini funkcionisanja (APA, 2008).

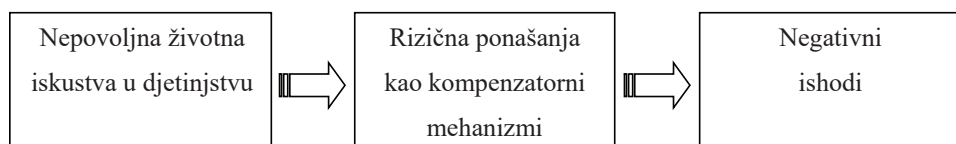
Prve studije o nepovoljnim iskustvima u djetinjstvu i njihovom uticaju na kasnije fizičko i mentalno zdravlje sprovedene su u SAD-u. Jedna od najpoznatijih studija objavljena je pod nazivom Adverse Childhood Experiences Study (*ACEs*; Felitti et al., 1998), provedena je u organizaciji Kaiser Permanente i Centers for Disease Control and Prevention, 1995–1997. godine u SAD-u. Istraživanje o nepovoljnim iskustvima u djetinjstvu (Adverse Childhood Experiences) provedeno je na 17 000 odraslih ispitanika koji su odgovarali na pitanje da li su do svoje 18-te godine života imali neka od sljedećih 10 nepovoljnih iskustava: 1) fizičko zlostavljanje; 2) emocionalno zlostavljanje; 3) seksualno zlostavljanje; 4) emocionalno i fizičko zanemarivanje; 5) svjedočenje nasilju u porodici; 6) razvod roditelja; 7) odrastanje u porodici u kojoj jedan od roditelja zloupotrebljava alkohol i/ili drogu; 8) psihijatrijske bolesti; 9) suicidalnost i 10) odrastanje u porodici u kojoj je neko od članova bio u zatvoru. Navedena iskustva svrstana su u tri osnovne grupe koje se odnose na: 1) nasilje; 2) zanemarivanje i 3) porodičnu disfunkcionalnost. Ova nepovoljna iskustva Mildbruks i Odidž (Middlebrooks & Audage, 2008) povezivali su sa rizičnim ponašanjima i zdravstvenim stanjem odraslih ispitanika. Rezultati dalje pokazuju da veći broj nepovoljnih iskustava u djetinjstvu povećava rizik za smetnje u emocionalnom i ponašajnom funkcionisanju, kao i fizičkom zdravlju. Emocionalne smetnje odnose se na ispoljavanje simptoma anksioznosti, depresivnosti, ljutnje, bijesa i drugih (Felitti, 2009). Smetnje ponašanja u ranom adolescentnom uzastu najčešće se ispoljavaju kroz stvaranje nezdravih navika kao što su pušenje i prekomjerna upotreba alkohola i droga (Virtanen et al., 2015; Felitti, 2009), nedovoljna fizička aktivnost (Fransson et al., 2012) i gojaznost (Rod, Grønbaek, Schnohr, Prescott, & Kristensen, 2009). Takođe, mogući su i razni oblici neprilagođenih ponašanja u kući i/ili školi, ili bježanje iz škole i kuće i sl. Podaci istraživanja ukazuju da što je više nepovoljnih iskustava to je veći negativni uticaj na zdravlje: dva i više nepovoljnih iskustava povezuju se sa somatskim problemima (Flaerty et al., 2013). Simptomi koji se ispoljavaju na fizičkom planu odnose se najčešće na psihosomatska stanja: glavobolje, stomačne bolove, osjećaj slabosti i umora. Psihosomatski simptomi predstavljaju sve tjelesne simptome koji se javljaju pod uticajem emocionalnih faktora, a uključuju jedan organski sistem obično pod kontrolom autonomnog nervnog sistema. Klasifikuju se s obzirom na organski sistem koji je dominantno uključen u simptomatologiju: gastrointestinalni, respiratorni, pseudoneurološki, kardiovaskularni, dermatološki i drugi (Vulić-Prtorić, 2005). U izraženom su komorbiditetu sa većinom internalizovanih

poremećaja posebno anksioznih i depresivnih. Takođe, djeca koja svjedoče nasilju u porodici pokazala su veće stope internalizovanih i eksternalizovanih ponašanja od djece koja ne svjedoče porodičnom nasilju, što dalje vodi ka mogućem razvoju maladaptivnih oblika ponašanja (Bair-Merritt, Blackstone, & Feudtner, 2006).

Nepovoljna iskustva možemo smatrati potencijalnim stresorima. Lazarus i Koen (1977) klasifikuju stresore u tri opšte kategorije prema trajanju, veličini reakcije koju izazivaju i broju osoba na koje djeluju, na: kataklizmičke, lične i svakodnevene. Prema trajanju stresori se mogu klasifikovati na kratkotrajno i dugotrajno (Trebješanin, 2004). Dugotrajni stresori ili hronična nepovoljna iskustva i njihovo kumulativno djelovanje, čak i slabijeg intenziteta, mogu dovesti do stresnih reakcija i oslabljene psihofizičke funkcionalnosti. Zlostavljanje, zanemarivanje ili porodična disfunkcionalnost su nepovoljna životna iskustva ili porodični stresori, koji izazivaju najintenzivnije promjene u tzv. tranzitornim tačkama na prelazu iz jedne razvojne faze porodičnog ciklusa u drugu. Razvod roditelja u adolescentnom periodu znatno je rizičniji događaj za adolescenta nego za dijete koje je u mirnoj, latentnoj fazi razvoja (Mitić, 1997). Takođe, poznato je da dugotrajna stresna i traumatska iskustva značajno utiču na razvoj djeteta i njegovo zdravlje kasnije u životu, posebno ukoliko izostanu sigurni, stabilni i brižni odnosi u najbližem okruženju (Felitti, 2009). Djeca nisu u stanju da samostalno upravljaju dugotrajnim stresom što može voditi trajnim posljedicama. Najnovija istraživanja Univerziteta Wisconsin-Madison ukazuju na moguće genetske promjene usljed nepovoljnih ranih iskustava. Nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje direktno mijenjaju molekularnu strukturu i DNA djeteta, što ih biološki čini ranjivijim u kasnijem životu i sklonijim depresiji, anksioznosti, poremećajima raspoloženja i visokom riziku za bolesti zavisnosti (Papale, Seltzer, Madrid, Pollak, & Alisch, 2018).

Ohrabruje činjenica da negativni efekti ranih nepovoljnih iskustava mogu biti umanjeni podrškom brižnih odraslih. Kada se stvara osjećaj ugroženosti povećava se nivo hormona koji se otpušta i cirkuliše kroz tijelo. Pod dejstvom stresa aktivira se osa hipotalamus-hipofiza-nadbubrežna žlijezda što rezultira lučenjem kortizola koji reguliše veliki broj fizioloških procesa koji ublažavaju štetno djelovanje stresa na organizam (Guyton, 1988). Aktivacijom simpatikusa posredno se otpušta adrenalin i noradrenalin iz srži nadbubrežne žlijezde što izaziva povišenu srčanu frekvenciju, širenje zjenica, inhibiciju gastrointestinalnog sistema, vazokonstrikciju, širenje bronhiola i druge (Cohen, Janicki-Deverts, & Miller, 2007). Produžena izloženost hormonima stresa utiče na funkcionisanje organizma na različite načine: smanjuje prag osjetljivosti na stres i organizam postaje preosjetljiv na različita nepovoljna iskustva. Visok nivo hormona stresa potiskuje imuni odgovor organizma i povećava upalne procese tako da osoba postaje osjetljiva na različite infekcije i stvara se podložnost za hronična oboljenja i autoimune bolesti. Na primjer, izloženost hroničnom stresu kod djece direktno utiče na razvojne neuropsihološke funkcije (pažnja, planiranje, učenje novih vještina), što dalje utiče na regulaciju odgovora na stres, te vodi ka hroničnom preopterećenju i mogućim organskim oboljenjima (Shonkoff & Garner, 2012). Adolescenti koji su tokom odrastanja bili izloženi dugotrajnim nepovoljnim iskustvima pokazuju rizična ponašanja, koja uključuju pušenje, prejedanje, zloupo-

trebu alkohola i droga, promiskuitetno ponašanje i sl. U kasnijem životu mogu imati poteškoća sa akademskim postignućima, ostvarivanjem podržavajućih emocionalnih i socijalnih kontakata i kontrolom ponašanja. Kada ovi adolescenti odrastu i postanu roditelji vjerovatno će imati manji kapacitet da ostvare stabilan i podržavajući odnos koji je potreban da bi zaštitili svoju djecu od daljnjih nepovoljnih iskustava, što ukazuje na transgeneracijski prenos rizičnih ponašanja koja se ispoljavaju kroz smanjena akademska postignuća, ugroženo zdravlje, oslabljene socijalne veze, loše porodične odnose i roditeljsku disfunkcionalnost (Shonkoff & Garner, 2012). Prema nalazima Felitija i saradnika (Felitti et al., 1998) nepovoljna životna iskustva u djetinjstvu, rizična ponašanja i negativni zdravstveni ishodi su međusobno povezani što je prikazano u shemi 1.

Shema 1. Nepovoljna životna iskustva, rizična ponašanja i negativni zdravstveni ishodi (Felitti et al., 1998)

Na psihološkom planu rezultati istraživanja ukazuju na dvije okvirne grupe mehanizama kroz koje se nepovoljna iskustva iz djetinjstva mogu tokom života transformisati u bolesti kao što su: hronične autoimune bolesti, kanceri, hronično opstruktivno plućne bolesti, učestale glavobolje, bolesti koje utiču na kvalitet života, ishemične bolesti srca i bolesti jetre (Felitti et al., 1998).

Prvu grupu mehanizama čine bolesti koje su nastale kao posljedica odlaganja, potiskivanja i održavanja kroz neadaptivne i rizične oblike ponašanja. Navedeni oblici ponašanja pružaju trenutno i djelimično olakšanje usljed emocionalnih problema prouzrokovanih nepovoljnim iskustvima u djetinjstvu i predstavljaju kompenzatorne oblike ponašanja. Ova iskustva ostaju neprepoznata i gube se tokom vremena, a dodatno se prikrivaju osjećajem srama, tajnošću i socijalnim tabuima.

Drugu grupu mehanizama čine bolesti uzrokovane hroničnim stresom, kao što su hronična glavobolja ili bol u leđima, primarna plućna fibroza, osteoporoza i koronarne arterijske bolesti (Dong et al., 2004, prema Felitti, 2009). Prema nalazima Flaertia i sar. (Flaherty et al, 2006) stručnjaci i osobe koje rade sa djecom uglavnom ne prepoznaju i ne povezuju različite oblike nepovoljnih životnih iskustava sa aktuelnim ponašanjima djece.

U jednom američkom istraživanju analizirane su posljedice nepovoljnih iskustava u djetinjstvu na adolescentima između 12 i 17 godina. Rezultati su pokazali da vrijedi isto kao i za odrasle: što su više kao djeca bili izloženi različitim nepovoljnim uticajima, njihovo fizičko i psihičko stanje je bilo gore u ranoj mladosti. Istraživači su pritom posmatrali pojave poput neispunjavanja uslova za dalje školovanje ili probleme sa učenjem (Flaherty et al., 2006).

Povezanost nepovoljnih iskustava sa zdravstvenim ishodima primjećuje se vrlo rano, već na uzrastu od 4 do 6 godina (Flaherty et al., 2006). Prepoznavanje ovih nepovoljnih iskustava u ranom djetinjstvu je važno radi pravovremenog uvođenja mjera rane intervencije i prevencije.

Pojam „kvalitet života“ sve više je u upotrebi u psihologiji i srodnim disciplinama, iako ne postoji jednoznačno prihvaćena definicija ovog koncepta. Grupa za ispitivanje kvaliteta života Svjetske zdravstvene organizacije (WHO, 1996) definisala je kvalitet života kao percepciju pojedinca o sopstvenom položaju u životu u kontekstu kulture i sistema vrijednosti u kome živi, kao i u odnosu na sopstvene ciljeve, očekivanja, standard i interesovanja. Definicija se odnosi na subjektivnu procjenu kvaliteta života u okvirima kulture i socijalne sredine u kojoj pojedinac živi i predstavlja psihološku kategoriju.

Imajući u vidu specifičan BiH kontekst u kojem su prisutne posljedice ratnih zbivanja i društvene tranzicije (siromaštvo, nesigurnost i nestabilnost), pretpostavili smo da su djeca koja odrastaju u ovakvom okruženju, u odnosu na djecu iz razvijenijih sredina, izložena većem broju nepovoljnijih iskustava koja prema teorijskim i empirijskim saznanjima mogu da budu jedan od faktora koji produkuje varijacije u emocionalnom, kognitivnom i konativnom funkcionisanju (Milosavljević, 1992). Cilj istraživanja je da identifikujemo prisutnost nepovoljnih iskustava na uzorku djece od 10 do 14 godina u BiH, te da dobijene podatke analiziramo u odnosu na samoprocjenu kvaliteta života.

Shodno navedenom, pretpostavili smo da više od polovine djece uzrasta od 10 do 14 godina u BiH ima iskustvo i prepoznaje različite oblike nepovoljnih životnih iskustava. Autori sličnog istraživanja u Holandiji identifikovali su 45.4% ispitanika, sa jednim ili više nepovoljnih iskustava u djetinjstvu, dok je njih 6.6% imalo četiri ili više (Vink, Van der Pal, Eekhout, Pannepakker, & Mulder, 2016). Pored toga, očekivali smo postojanje negativne povezanosti između nepovoljnih životnih iskustava (*ACE's*) djece i njihove samoprocjene kvaliteta života. Kvalitet života se odnosi na aktuelno fizičko i mentalno zdravlje. Rezultati holandskog istraživanja su potvrdili negativnu povezanost kvaliteta života i nepovoljnih životnih iskustava (Vink et al., 2016).

Metod

Uzorak i procedura

Ovo ispitivanje je provedeno anonimno, na prigodnom uzorku djece koja prate redovan nastavni program. Uzorkom je obuhvaćeno 1326 ispitanika uzrasta od 10 do 14 godina, 52% dječaka i 48% djevojčica. Ispitanici su učenici V (31%), VI (31.2%) i VII (37%) razreda osnovne škole. Prosječan uzrast ispitanika je 11 godina i 7 mjeseci. Podaci su prikupljeni u 13 osnovnih škola iz 7 mjesta i gradova u BiH: Derventa, Gornji Vakuf-Uskoplje, Brod, Mostar, Bijeljina, Bosansko Grahovo i Bugojno. Istraživanje je provedeno krajem 2017. godine, u školama koje su bile uključene u projekat koji je podržavala IN fondacija, fondacija za unapređenje so-

cijalne inkluzije djece i mladih u BiH. Ispitivanje su provodili edukovani volonteri, apsolvanti psihologije, tokom trajanja jednog školskog časa. Na kraju upitnika je bio pripremljen kontakt broj SOS dječjeg telefona za djecu koja su imala potrebu da o ovim pitanjima razgovaraju sa stručnom osobom. Roditelji ispitivne djece su bili upoznati sa ciljem i svrhom ovog ispitivanja. Ispitana su djeca čiji su roditelji bili saglasni da njihova djeca učestvuju u projektu.

Najveći broj ispitanika prolazi s odličnim (47.8%) i vrlo dobrim uspjehom (33.1%). Većina djece ima živa oba roditelja (97%), njih 91.6% živi u potpunim porodicama, a 5.3% djece ima razvedene roditelje, od kojih 6.8% živi sa majkom, a 2.1% sa ocem i 2.5% sa starateljima, dok je 0.6% označilo nešto drugo (institucionalni smještaj). Pojedina djeca (2.5%) izjasnila su se da jedan od njihovih roditelja boluje od neizlječive bolesti.

Instrumenti

Primijenjeni su sljedeći instrumenti:

Lista pitanja o nepovoljnim iskustvima u djetinjstvu (Adverse Childhood Experience – ACE, TNO; Vink, van der Pal, Eekhout, Pannebakker & Mulder, 2016). Nastala je na osnovu liste, koja je u Holandiji upotrebljena za istraživanje 2010. godine. Holandski autori, koji su proveli istraživanje, prilagodili su listu pitanja uzrastu djece. Za potrebe ovog istraživanja ACE listu su prevela na srpski jezik tri nezavisna psihologa sa poznavanjem srpskog i engleskog jezika. Pri tome se vodilo računa da se sadržaj pitanja zadrži i bude što bliži originalnim pitanjima iz holandske verzije, a da se jezički i kulturološki prilagodi za potrebe istraživanja u BiH. Prije primjene prevedena lista pitanja je provjerena na odeljenju učenika petog razreda ($N = 26$) nakon čega su pitanja dodatno prilagođena. Primjer pitanja je: „Da li se plašiš zbog nečeg što tvoji roditelji rade ili ti govore? Imaš li osjećaj da te niko u kući ne voli, da nikome nisi važan i da niko za tebe nije zainteresovan?“ Djeca su procjenivala ponašanja u svojim porodicama na petostepenoj skali procjene koristeći odgovore od 1 – *ne, nikad se ne dešava*, 2 – *rijetko se dešava*, 3 – *ponekad se dešava*, 4 – *često se dešava* i 5 – *da, redovno se dešava*. Interna konzistentnost primjenjenog instrumenta mjerena Cronbach Alpha koeficijentom je .66.

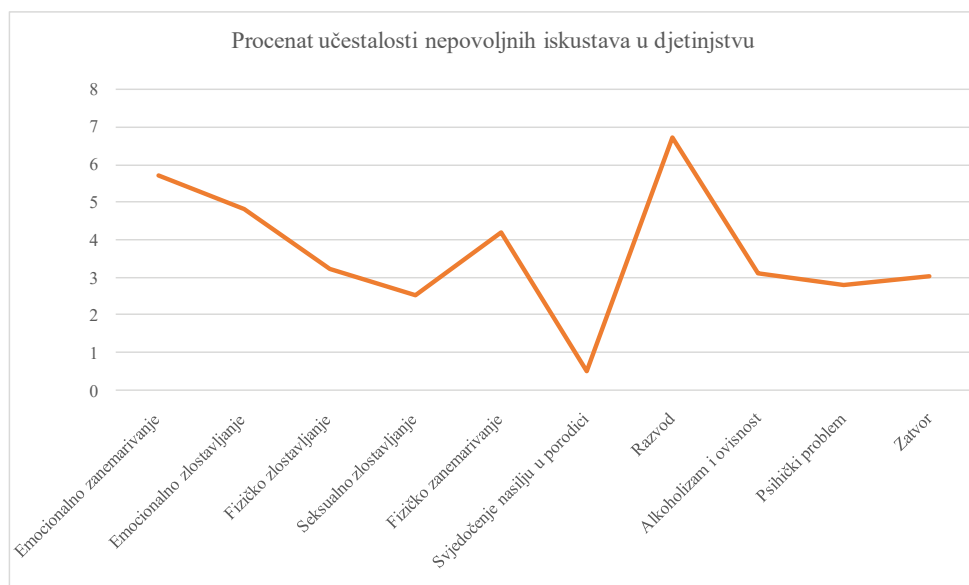
Upitnik o zdravstvenom stanju djece i mladih (Kidscreen-10 Index; Ravens-Sieberer et al., 2005). Ravens-Sieberer je vodila ekspertsku grupu (KINDSCREEN Group Europe, 2006) koja je radila na izradi upitnika razvijenog u sklopu evropskog projekta „Skrining i promocija zdravstvenog kvaliteta života djece i mladih – perspektive evropskog javnog zdravstva“ koji je finansirala Evropska komisija, a proveden je u periodu 2001–2004. godine. Na našem uzorku primijenjena je verzija za djecu i mlade uzrasta od 8 do 18 godina. Od tri dostupne verzije „Kidscreen-a“ odlučile smo se za najkraću „Kidscreen-10“, jer smo pretpostavile da je najprimjenjivija uzrastu djece u našem uzorku. Ova verzija sadrži 10 pitanja koja se odnose na subjektivni doživljaj psihofizičkog i socijalnog funkcionisanja djeteta u prošloj sedmici. Vremenska dimenzija je bila u izvornoj verziji, pa smo je zadržale i u ovom ispitivanju s obzirom na uzrast djece i eventualnu teškoću da sagledaju i generalizuju lična iskustva u dužem vremenskom periodu. Nakon prevoda ovog upitnika na

srpski jezik, koji su radila tri psihologa sa poznavanjem engleskog i srpskog jezika, uradili smo pilot istraživanje. Upitnik je primijenjen na učenicima gradske škole, V razreda ($N = 26$) nakon čega je izvršeno dodatno prilagođavanje. Primjer pitanja je: „Da li si prošle sedmice uživao sa svojim prijateljem/prijateljicom?“ Djeca su odgovarala na petostepenoj skali. Maksimalan skor u ovom upitniku je 50. Interna pouzdanost mjerena Cronbach Alpha koeficijentom je niska .53. Pretpostavljamo da je jedan od razloga niske pouzdanosti mali broj ajtema, da djeca tog uzrasta nemaju dovoljno iskustva sa upitnicima samoprocjene što je povezano sa uzrastom i zrelošću djece. Interna konzistentnost originalne verzije testa izražena preko koeficijenta interne konzistencije (α) iznosi .82, što ukazuje na problem nedovoljne prilagođenosti testa lokalnom kontekstu.

Upitnik konstruisan za potrebe istraživanja. Upitnik o sociodemografskim osobinama ispitanika sastojao se od osam ajtema, koji su se odnosili na: pol, uzrast, razred, školski uspjeh, potpunost porodice, zdravstveno stanje roditelja i porodični status.

Rezultati

Najveći broj djece (77.1%) izjasnio se da nije imao nijedno navedeno nepovoljno iskustvo. Podaci o učestalosti nepovoljnih iskustava u djetinjstvu pokazuju da je 23% ispitanika doživjelo jedno ili više nepovoljnih iskustava: 15.2% je doživjelo jedno nepovoljno iskustvo, 4.7% dva, a znatno je manje onih koji su imali tri i više nepovoljnih iskustava (3.1%).

Grafik 1. Učestalosti nepovoljnih iskustava u djetinjstvu

Najučestalije neželjeno iskustvo djece je razvod roditelja (6.7%), zatim emocionalno zanemarivanje (5.7%), emocionalno zlostavljanje (4.8%), fizičko zanemarivanje (4.2%) itd. Najmanje se javlja svjedočenje nasilju u porodici za koje se izjasnilo svega 0.5% ispitane djece (Grafik 1).

Tabela 1

Rezultati analize razlika u samoprocjeni psihofizičkog i socijalnog funkcionisanja djece koja su doživjela nepovoljna životna iskustva u odnosu na djecu bez nepovoljnih životnih iskustava

		Upitnik o zdravstvenom stanju djece i mladih – Kidscreen-10 Index						
Nepovoljna životna iskustva		<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>Hedge's g</i>
EZ	Da	60	39.43	6.34	6.48	1031	.000	1.11
	Ne	1243	44.81	4.78				
FZ	Da	39	40.87	6.30	4.77	1298	.000	0.78
	Ne	1261	44.69	4.87				
SZ	Da	35	40	5.52	5.53	1284	.000	0.95
	Ne	1251	44.69	4.93				
EZN	Da	76	39.75	6.32	6.96	1298	.000	1.07
	Ne	1224	44.88	4.70				
FZN	Da	52	40.80	7.05	3.97	1296	.000	0.79
	Ne	1246	44.72	4.84				
SNP	Da	5	42.40	3.50	0.97	1289	.330	0.44
	Ne	1286	44.57	4.98				
RR	Da	85	44.29	5.14	0.55	1283	.585	0.06
	Ne	1200	44.60	4.98				
AZ	Da	39	41.05	5.49	4.47	1299	.000	0.73
	Ne	1262	44.65	4.94				
PP	Da	37	38.21	7.59	5.23	1294	.000	1.35
	Ne	1261	44.77	4.75				
ZT	Da	36	42.02	5.59	3.11	1294	.002	0.53
	Ne	1260	44.63	4.94				

Napomena. EZ – emocionalno zlostavljanje; FZ – fizičko zlostavljanje; SZ – seksualno zlostavljanje; EZN – emocionalno zanemarivanje; FZN – fizičko zanemarivanje; SNP – svjedočenje nasilju u porodici; RR – razvod roditelja; AZ – alkoholizam i zavisnost; PP – psihički problemi; ZT – zatvor.

Rezultati t-testa (Tabela 1) pokazuju da postoji statistički značajna razlika između djece koja su imala jedno ili više nepovoljnih iskustava i onih koja to nisu, osim za varijable svjedočenje nasilju, razvod i kazna zatvora jednog od roditelja.

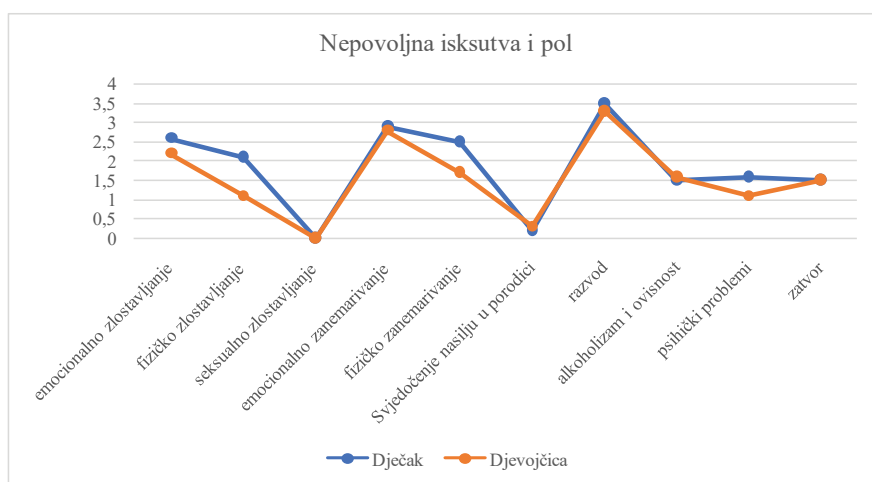
Tabela 2
Korelacije nepovoljnih iskustava u djetinjstvu

	FZ	SZ	EZN	FZN	SNP	RR	AZ	PP	ZT
EZ	.26**	.09**	.36**	.22**	.03	-.01	.08*	.13**	.06*
FZ		.08*	.56**	.15**	.17**	.04	.14*	.04	.04
SZ			.08**	.09**	-.01	-.01	.19**	.09**	.14**
ENZ				.18**	.12**	.02	.12**	.09**	.07*
FZN					.15**	.04	.15**	.08**	.09**
SNP						.10**	.28**	-.01	.17**
RR							.10**	.06*	-.01
AZ								.04	.11**
PP									.10**

Napomena. EZ – emocionalno zlostavljanje; FZ – fizičko zlostavljanje; SZ – seksualno zlostavljanje; EZN – emocionalno zanemarivanje; FZN – fizičko zanemarivanje; SNP – svjedočenje nasilju u porodici; RR – razvod roditelja; AZ – alkoholizam i zavisnost; PP – psihički problemi; ZT – zatvor; * $p < .05$; ** $p < .01$.

Nepovoljna iskustva se rijetko javljaju izolovano. Najčešće uzajamno djeluju najmanje dva negativna iskustva i oni su međusobno povezani.

U Tabeli 2 su prikazane međusobne povezanosti nepovoljnih iskustava u djetinjstvu. Statistički značajni podaci su dobijeni pomoću Fišer Egzakt testa (*Fisher's exact test*), a povezanost između varijabli je predstavljena Cramerovim V koeficijentom. Kod ispitanika koji su doživjeli nepovoljna iskustva vidljiva su brojna preklapanja unutar različitih kategorija ispitivanih nepovoljnih iskustava. Najznačajnija preklapanja imaju: 1) fizičko zlostavljanje i emocionalno zanemarivanje; 2) emocionalno zlostavljanje i emocionalno zanemarivanje; 3) emocionalno zlostavljanje koje se preklapa sa fizičkim zlostavljanjem i fizičkim zanemarivanjem i 4) emocionalno zanemarivanje sa fizičkim zanemarivanjem.

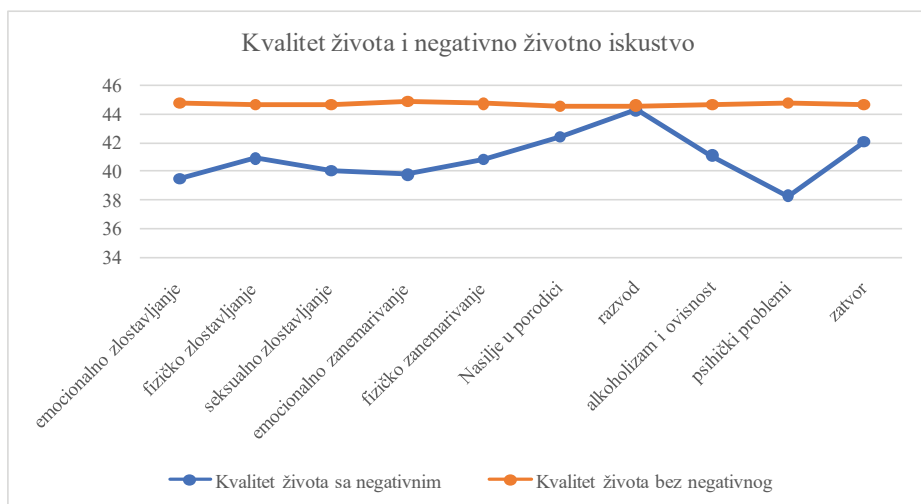

Grafik 2. Procenat učestalosti nepovoljnih iskustava u odnosu na pol

Grafik 2 prikazuje učestalost negativnih životnih iskustava odvojeno za djevojčice i dječake. Analiza podataka nepovoljnih iskustava djece po polu ukazuje na značajnu razliku između dječaka i djevojčica u odnosu na samoprocjenu seksualnog zlostavljanja. Neočekivano, rezultati ukazuju da su dječaci više izloženi seksualnom zlostavljanju od djevojčica. Hi-kvadrat test nezavisnih uzoraka (uz korekciju neprekidnosti prema Jejtisu), $\chi^2(1, N = 1383) = .90, p = .001, \Phi = -.09$ pokazao je mali uticaj ($\Phi = -.09$; Grafik 2).

U ovom istraživanju smo ispitivali odnos kvaliteta života i nepovoljnih iskustava u djetinjstvu, poredeći grupu djece bez nepovoljnih iskustava sa grupom djece koja su imala jedno ili više nepovoljnih iskustava. Procjena kvaliteta života djece bez nepovoljnih iskustava pokazuje prosječnu vrijednost od 44.7, dok je kod djece sa nepovoljnim iskustvima ta vrijednost niža i u prosjeku iznosi 40.9.

Nepovoljna iskustva djece su povezana sa njihovom procjenom kvaliteta života na svim uzrastima. Najmanja razlika u kvalitetu života je u odnosu na razvod roditelja, a najveća razlika u kvalitetu života je prisutna u odnosu na kategoriju psihičkih problema roditelja (Grafik 3).

Grafik 3. Kvalitet života u odnosu na nepovoljna životna iskustva

Rezultati ukazuju na to da ispitanici percipiraju niži kvalitet života ukoliko su izloženi emocionalnom, fizičkom i seksualnom zlostavljanju (Grafik 3). Kvalitet života se razlikuje u odnosu na izloženost emocionalnom i fizičkom zanemarivanju. Značajne razlike u kvalitetu života su pronađene i kod djece čiji roditelji zloupotrebljavaju alkohol i drogu, ispoljavaju psihičke probleme ili su na odsluženju kazne u zatvoru. Kod svjedočenja nasilju u porodici i razvoda roditelja nisu pronađene statistički značajne razlike.

Tabela 3

Ukupni broj nepovoljnih životnih iskustava i kvalitet života

Ukupni broj nepovoljnih životnih iskustava	Kvalitet života	
	sa razvodom <i>M (SD)</i>	bez razvoda <i>M (SD)</i>
0	0.00	45.26 (4.53)
1	45.10 (4.07)	42.91 (4.55)
2	41.77 (8.68)	38.85 (6.43)
3	44.40 (1.51)	39.68 (6.99)
4	45.50 (.07)	37.6 (7.84)
5	34.33 (8.32)	36.33 (3.78)

Diskusija i zaključak

U posljednjih nekoliko decenija aktuelna su istraživanja ranih nepovoljnih iskustava djece koja mogu imati negativne posljedice na psihofizičko zdravlje u adolescentskoj i odrasloj dobi (Felitti et al., 1998). Podaci ovog istraživanja na prigodnom uzorku djece u BiH ($N = 1326$) ukazuju da je skoro jedna četvrtina (23%) ispitane djece doživjela nepovoljna iskustva, dok je 3.1% djece doživjelo tri i više takvih iskustava, iako na osnovu svakodnevnog prakse pretpostavljamo da su nepovoljna iskustva u realnom životu prisutnija nego što su podaci pokazali. Nepovoljna iskustva neki ispitanici ne prepoznaju kao takva ili ih svjesno prikrivaju, što se djelimično može pripisati uzrastu (10–14 godina) i njihovoj zavisnosti i povezanosti sa roditeljima. Dva najznačajnija nalaza Felitijeve studije (Felitti, 2002) pokazuju da su nepovoljna iskustva u djetinjstvu mnogo više prisutna nego što su prepoznata i priznata. Prema Felitiju (Felitti, 2002) ovi problemi su istovremeno prisutni i destruktivni, ali je teško priznati njihovo prisustvo, a još je teže s njima se nositi. S obzirom na druge dostupne rezultate iz razvijenih zemalja, a imajući u vidu naš društveni kontekst, pretpostavili smo da će rezultati ovog istraživanja pokazati višu ili približno sličnu zastupljenost nepovoljnih iskustava kod djece u BiH. Inostrani podaci (Felitti et al., 1998; Vink et al., 2016) pokazuju značajno veću zastupljenost nepovoljnih iskustava (oko 50%), od toga je 17,4% ispitanika doživjelo tri i više nepovoljnih iskustava na tom uzrastu.

Pet najzastupljenijih nepovoljnih iskustava u našem istraživanju (Grafik 1) rangirani su: 1) razvod (6.7%); 2) emocionalno zanemarivanje (5.7%); 3) emocionalno zlostavljanje (4.8%); 4) fizičko zanemarivanje (4.2%) i 5) fizičko zlostavljanje (3.2%).

Prvo rangirano nepovoljno iskustvo za djecu je razvod braka roditelja, kao i u sličnom istraživanju provedenom u Holandiji (2016), gdje je učestalost razvoda braka roditelja skoro četiri puta veća u odnosu na podatke za BiH. Prema podacima Eurostata (Eurostat, 2018) godinu omjer sklopljenih i razvedenih brakova u Holandiji bio je 2 na 1000 osoba, dok je taj omjer za BiH iznosio 0.6 na 1000 osoba. Iako

je razvod braka roditelja u BiH znatno niži u odnosu na evropski prosjek, ta činjenica ne umanjuje doživljaj razvoda braka roditelja kao jednog od najnepovoljnijih iskustava za djecu. Međutim, iako je u grupi djece razvedenih roditelja primjetan nešto niži kvalitet života, ta razlika je najmanja u odnosu na ostala nepovoljna iskustva. Taj podatak se može objasniti time da činom razvoda braka i razdvajanjem roditelja prestaju svađe i netrpeljivost, a u nekim slučajevima i različiti oblici nasilja. Time se opšta porodična klima smiruje što ublažava subjektivni doživljaj stresne situacije koja obično traje duže vrijeme, a što posljedično utiče na percepciju kvaliteta života. U potpunim porodicama do izražaja dolaze tri vrste emocionalnih veza: između bračnih partnera, roditelja i djece, i između same djece. Porodice u kojima nedostaje bilo koja od ovih veza, se smatraju nepotpunim. Nepotpuna porodica je, ne samo ona u kojoj nedostaje jedan od roditelja, već i ona u kojoj su majka i otac prisutni, ali ne postoji adekvatna emocionalna veza između njih, ili između njih i djece. Pored potpune porodične organizacione strukture, za zdrav razvoj djece od posebnog značaja je psihološko prisustvo i ulaganje svih članova porodice (psihološka dimenzija) i njihovo uzajamno djelovanje (interaktivna dimenzija) (Piorowska-Petrović, 1990). Ukoliko je nepotpuna porodica funkcionalna i potrebe djece na adekvatan način zadovoljene, efekti razvoda kao potencijalnog rizičnog faktora se znatno smanjuju. Nepovoljna životna iskustva mogu egzistirati u potpunim i nepotpunim porodicama.

Emocionalno zanemarivanje i zlostavljanje visoko su zastupljeni kao najučestaliji oblici nasilja, a samim tim i nepovoljna rana iskustva u životima djece. Ta iskustva djeca slabije prepoznaju i uglavnom ih normalizuju. Jedan od razloga neprepoznavanja i/ili prikrivanja može biti: uzrast i kognitivni razvoj koji podrazumijeva zavisnost od roditelja i subjektivan stav prema njima i porodičnom okruženju, zatim porodična zatvorenost, te sram i socijalna izolovanost posebno u disfunkcionalnim porodicama koji takve oblike ponašanja prikrivaju i održavaju unutar porodica. Nepovoljni događaji i situacije u okviru porodice su teški za verbalizaciju i samozvještavanje djece, jer bude stid i strah. Kada su djeca dugo izložena zanemarivanju, zlostavljanju i porodičnim problemima pojavljuju se simptomi, odnosno tijelo „progovara“ umjesto njih. Sljedeće moguće objašnjenje može se odnositi na društvene, tradicionalne i kulturološke obrasce, te na siromašne i slabo razvijene zajednice kao što je i BiH. U našem tradicionalnom društvu, o ovim temama se javno nedovoljno progovara te uglavnom ostaju u domenu porodične tajne, što potvrđuju i rezultati stranih istraživača. Prema nalazima sličnih istraživanja nizak nivo obrazovanja, nezaposlenost i niska porodična primanja su varijable koje nezavisno i konzistentno koreliraju sa zdravljem, a koriste se kao mjera socioekonomskog statusa (Metzler, Merrick, Klevens, Ports, & Ford, 2017).

U našem uzorku je na četvrtom mjestu fizičko zanemarivanje, što je najvjerovatnije u izvjesnoj mjeri povezano sa porodičnim nasiljem i socioekonomskim stanjem porodica.

Na petom mjestu je fizičko zlostavljanje, koje djeca jasno prepoznaju jer se dešava na konkretnom nivou, dok je svjedočenje nasilju suptilniji oblik i odvija se indirektno, pa je u našem uzorku ostalo neprepoznato. Tako, na primjer, istraživački nalazi pokazuju da studenti koji su u djetinjstvu živjeli uz nasilnog oca (nad maj-

kom) i koji su i sami bili fizički zlostavljeni, zlostavljanje majke su doživljavali težim i stresnijim od vlastitog fizičkog zlostavljanja (Pećnik, 2003). S obzirom na ovaj istraživački podatak, naše rezultate, koji se odnose na svjedočenje porodičnom nasilju, mogli bismo objasniti uzrastom djece, to jest, da su naši ispitanici još uvijek značajno vezani za porodicu, te nedovoljno senzibilizirani da kroz samoizvještavanje otvoreno i iskreno opišu stanje i odnose u porodici. Ovakva i slična iskustva u našem društvu još uvijek se smatraju porodičnim i intimnim pitanjima koja ostaju u okviru porodice.

Kada poredimo sva mjerena nepovoljna iskustva, u odnosu na pol (Grafik 2) nema statistički značajnih razlika između dječaka i djevojčica, osim za seksualno zlostavljanje. Prema našim podacima dječaci su imali više iskustava vezanih za seksualno zlostavljanje, što nije slučaj u većini istraživanja koja se bave temom seksualnog zlostavljanja (Letić i Ivanović, 2012). Kvalitativna analiza podataka je pokazala da se seksualno zlostavljanje dječaka pretežno odnosilo na izlaganje seksualnim sadržajima (pornografija) i posmatranju seksualnih scena odraslih što se može objasniti seksualnom radoznošću, koja je primjerena razvojnoj fazi. Veću izloženost dječaka navedenim sadržajima možemo objasniti različitim društvenim stavovima prema polnosti dječaka i djevojčica. Dok se dječaci unutar porodice prešutno bodre u seksualnoj radoznalosti, za djevojčice se ista ponašanja smatraju neprimjerenim, te ih opterećuju sramom i osjećanjem krivice. Dječaci se i sami međusobno podstiču i hvale govoreći o takvim iskustvima, što je u našem društvenom kontekstu uglavnom socijalno prihvatljivo, iako se na taj način podržavaju rodni stereotipi. S druge strane djevojčice se uzdržavaju i manje govore o seksualnim iskustvima da bi se zaštitile od kritike, srama i osude odraslih.

U našem uzorku 7.7% djece je izjavilo da ima dva ili više nepovoljnih iskustava, pa smo istražili koja se od tih nepovoljnih iskustava češće udruženo pojavljuju. Najčešće su udruženi fizičko zlostavljanje i zanemarivanje sa emocionalnim zlostavljanjem i zanemarivanjem, što ukazuje na porodičnu disfunkcionalnost koju često prate i drugi faktori rizika kao što su: alkoholizam i bolesti zavisnosti, psihičke bolesti roditelja, te seksualno uznemiravanje i zlostavljanje. To združeno prisustvo u različitim međuodnosima čini veći rizik za mentalno i fizičko zdravlje njenih članova, a posebno djece (Tabela 2).

S obzirom da smo identifikovali prisustvo nepovoljnih iskustava u životima djece dalje smo nastojali utvrditi kakav je odnos između nepovoljnih iskustava u djetinjstvu i percepcije kvaliteta života. Kvalitet života smo ispitali u odnosu na aktuelno fizičko i mentalno zdravlje, i socijalni status kroz samoprocjenu djece.

Podaci istraživanja ukazuju na statistički značajne razlike u samoprocjeni kvaliteta života između grupa ispitanika sa i bez nepovoljnih iskustava (Tabela 1). Razlike su zabilježene na svim mjerenim varijablama osim za svjedočenje nasilju, razvod roditelja i kaznu zatvora jednog od roditelja. Svjedočenje porodičnom nasilju djeca ovog uzrasta, najvjerovatnije prikrivaju, jer se s njim teško nose, budući da se radi o njima bliskim i emotivnim odnosima sa važnim životnim figurama. Razvod roditelja i kazna zatvora jednog od roditelja najvjerovatnije dovode do smanjenja nivoa konflikata i smirivanja porodične situacije nakon udaljavanja jednog roditelja iz

porodice. Prema ovim nalazima treba imati određenu rezervu jer se odnose na mali broj ispitanika ($N = 85$) u odnosu na cjelokupan uzorak.

Rezultati holandskog istraživanja pokazuju da se djeca koja su imala dva ili više nepovoljnih iskustava osjećaju manje vitalno i zdravo (Vink et al., 2016).

Ovi rezultati ukazuju na to da su djeca u BiH izložena različitim faktorima rizika koji umanjuju kvalitet života, te bi prilikom daljnjih istraživanja procjene kvaliteta života bilo važno uzeti u obzir funkcionalno stanje porodice i faktore iz šireg društveno-ekonomskog konteksta (socioekonomski status, uslovi stanovanja, stepen sigurnosti u zajednici i sl.) za koje pretpostavljamo da mogu biti povezani sa ovom varijablom. Takođe, u ovom istraživanju nismo primijenili nijedan upitnik koji bi mjerio lične karakteristike djece, jer sva djeca sa nepovoljnim iskustvima ne reaguju na isti način. Osobine temperamenta u znatnoj mjeri određuju kako će dijete odreagovati na nepovoljno životno iskustvo. Djeca sa „problematičnim temperamentom“ su ranjivija i kod njih je veća vjerovatnoća da će se pojaviti različiti problemi u ponašanju (Rutter, 1981). S obzirom na nisku pouzdanost mjernih instrumenata dobijene rezultate bi trebalo prihvatiti sa određenim oprezom i u narednim istraživanjima unaprijediti i bolje prilagoditi mjerne instrumente. Procedura prilagođavanja je primijenjena u gradskoj školi u kojoj djeca često imaju priliku da učestvuju u sličnim istraživanjima, a uzorkom su obuhvaćena djeca iz različitih sredina, uglavnom manjih, koja nisu imala prethodnih iskustava sa sličnim ispitivanjima. Pored toga, treba imati u vidu uzrast djece i nivo kognitivne i socijalno-emocionalne razvijenosti tipičan za ovaj uzrast. U budućim istraživanjima navedene dileme mogle bi se razjasniti primjenom iste baterije testova na adolescentima rane, srednje i kasne adolescencije. Iako je ispitivanjem obuhvaćen veliki uzorak, pokazalo se da je neuravnotežen, pa je poređenje ove dvije grupe ispitanika sa i bez negativnih iskustava moglo značajnije uticati na rezultate, u smislu povećanog rizika od pojave statističke greške tipa 1 (Rusticus & Lovato, 2014). Uzorkom su obuhvaćena školska djeca uglavnom bez percipiranih nepovoljnih životnih iskustava, tako da bi grupu djece sa nepovoljnim iskustvima trebalo dopuniti iz drugih institucija (zdravstvene, centri za socijalni rad, organizacije koje se bave djecom u riziku i sl.). Rezultate bi trebalo provjeriti u narednim istraživanjima sa ujednačenim grupama uz adekvatno prilagođavanje instrumenata i pažljivo formiranje uzorka.

Reference

- American Psychological Associate, Presidential Task Force on Posttraumatic Stress Disorder and Trauma in Children and Adolescents. (2008). *Children and Trauma: Update for mental health professionals*. Preuzeto sa <http://www.apa.org/pi/families/resources/update.pdf>
- Bair-Merritt, M. H., Blackstone, M., & Feudtner, C. (2006). Physical Health Outcomes of Childhood Exposure to Intimate Partner Violence: A Systematic Review. *Pediatrics*, 117, e278.
- Cohen, S., Janicki-Deverts, D., & Miller G. E. (2007). Psychological stress and disease. *The Journal of the American Medical Association*, 298(14), 1685–1687.

- Eurostat, the statistical office of the European Union (2018). Crude marriage rate enad crude divorce rate. Preuzeto: <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tps00206&language=en>
- Fransson, E., Heikkilä, K., Nyberg, S. T., Zins, M., Westerlund, H., Westerholm, P., & Väänänen, A. (2012). Job strain as a risk factor for leisure-time physical inactivity: An individual-participant meta-analysis of up to 170,000 men and women. *American Journal of Epidemiology*, 176(12), 1078–1089.
- Felitti, V. J. (2002). The relationship of Adverse Childhood Experiences to Adult Health: Turning gold into lead. Department of Preventive Medicine at Kaiser Permanente Medical Care Program in San Diego. *The Permanente Journal*, 6(1), 44–47.
- Felitti V. J. (2009). Adverse Childhood Experiences and Adult Health. *Academic Pediatrics* 9, 131–132.
- Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V., Marks, J. S. (1998). Relationship of Childhood Abuse and Household Dysfunction to Many of the Leading Causes of Death in Adults: The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*, 14(4), 245–258.
- [https://www.ajpmonline.org/article/S0749-3797\(98\)00017-8/pdf](https://www.ajpmonline.org/article/S0749-3797(98)00017-8/pdf)
- Flaherty, E. G., Thompson, R., Litrownik, A. J., Theodore, A., English, D. J., Black, M. M., & Dubowitz, H. (2006). Effect of early childhood adversity on child health. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 160(12), 1232–1238.
- Guyton, A. C. (1988). *Medicinska fiziologija*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.
- Lazarus, R. S., & Cohen, J. B. (1977). *Environmental stress*. New York: Plenum.
- KIDSCREEN Group Europe. (2006). *The KIDSCREEN Questionnaires – Quality of life questionnaires for children and adolescents – Handbook*. Lengerich: Papst Science Publisher.
- Letić, N. i Ivanović, B. (2012). *Istraživanje o iskustvima mladih u Bosni i Hercegovini vezanim za različite oblike nasilja i traume u djetinjstvu* (Izveštaj IN fondacija). Preuzeto sa <http://www.infondacija.org/wp-content/uploads/2016/01/Istraživanje-o-iskustvima-mladih-u-BiH-vezanim-za-razlicite-oblike-nasilja-i-traume-u-djetinjstvu.pdf>
- Metzler, M., Merrick, M. T., Klevens, J., Ports, K. A., & Ford, D. C. (2017). Adverse childhood experience and life opportunities: Shifting the narrative. *Children and Youth Services Review*, 72, 141–149.
- Middlebrooks, J. S., & Audage, N. C. (2008). *The Effects of Childhood Stress on Health across the Lifespan*. Atlanta, GA: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control.
- Milosavljević, B. (1992). *Porodica i mladi*. Banja Luka: Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci.
- Mitić, M. (1997). *Porodica i stress – između poraza i nade*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Papale, L. A., Seltzer, L. J., Madrid, A., Pollak, S. D., & Alisch, R. S. (2018). Differentially methylated genes in saliva are linked to childhood stress. *Scientific reports*, 8(1), 1–7.
- Pećnik, N. (2003). *Međugeneracijski prijenos zlostavljanja djece* (2. izdanje). Jastrebar-sko: Naklada Slap.

- Piorkowska-Petrović, K. (1990). *Dete u nepotpunoj porodici*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Ravens-Sieberer, U., Gosch, A., Rajmil, L., Erhart, M., Bruil, J., Duer, W.,... KIDSCREEN Group. (2005). KIDSCREEN-52 quality-of-life measure for children and adolescents. *Expert Review of Pharmacoeconomics & Outcomes Research*, 5(3), 353–364.
- Rod, N. H., Grønbaek, M., Schnohr, P., Prescott, E., & Kristensen, T. S. (2009). Perceived stress as a risk factor for changes in health behaviour and cardiac risk profile: a longitudinal study. *Journal of Internal Medicine*, 266(5), 467–475.
- Rusticus, S., & Lovato, C. (2014). Impact of Sample Size and variability on the Power and Type I Error Rates of Equivalence Tests: A Simulation Study. *Practical Assessment, Research & Evaluation* 19(11), 2.
- Rutter, M. (1981). Stress, coping and development: some issues and some questions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 22(4), 323–356.
- Shonkoff, J. P., & Garner, A. S. (2012). The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress. *Pediatrics*, 129(1), 232–246.
- Trebešanin, Ž. (2004). *Rečnik psihologije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Vink, R., Van der Pal, S., Eekhout, I., Pannepakker, F., & Mulder, T. (2016). *Ik heb al veel meegemaakt. Ingrijpende jeugdervaringen (ACE) bij leerlingen in groep 7/8 van het regulier basisonderwijs* (TNO Report No. R11157). Preuzeto sa <https://www.tno.nl/nl/over-tno/nieuws/2016/11/ingrijpende-jeugdervaringen-leerlingen-groep-7-en-8-in-kaart/> (prevedeno sa holandskog na srpski jezik u sklopu projekta).
- Virtanen, M., Jokela, M., Nyberg, S. T., Madsen, I. E. H., Lallukka, T., Ahola, K.,...Kivimäki, M. (2015). Long working hours and alcohol use: systematic review and meta-analysis of published studies and unpublished individual participant data. *British Medical Journal*, 350.
- Vulić-Prtorić, A. (2005). Upitnik psihosomatskih simptoma za djecu i adolescente – Procjena valjanosti. *Suvremena psihologija*, 8(2), 211–227.
- World Health Organization. Division of Mental Health. ((1996)† *WHOQOL-BREF: introduction, administration, scoring and generic version of the assessment: Field trial version*. Geneva: World Health Organization.

Nada Vasečić³

*University of Banja Luka,
Faculty of Philosophy,
Department of Psychology
Banja Luka, Bosnia and Herzegovina*

Branka Ivanović

*IN Foundation,
foundation for improvement of social inclusion of children and youth
in Bosnia and Herzegovina
Banja Luka, Bosnia and Herzegovina*

ADVERSE EXPERIENCES AND QUALITY OF LIFE OF SCHOOL-AGE CHILDREN IN B&H

Abstract

In modern research, early adverse experiences are recognized as a risk factor for the physical and mental health of adolescents and adults. This survey researched the correlation between early adverse childhood experiences and children's quality of life. The poll-type anonymous survey was done on a suitable sample of school-age children, including 1326 children in B&H aged 10-14 years, 52% boys and 48% girls. Three measuring instruments were applied: General Information Questionnaire, List of adverse childhood experiences, as well as Health Questionnaire for children and young people. The results indicate that 23% of respondents had one or more adverse experiences. The five most frequent adverse experiences out of the ten researched are: divorced parents, emotional neglect, emotional abuse, physical neglect, and physical abuse. The results show a difference in the assessment of the quality of life of children with and without adverse experiences. The children without adverse experiences assess their quality of life better. The self-assessment of the quality of life drops as the number of adverse life experiences grows. There is no considerable difference between girls and boys in terms of the frequency of adverse experiences. The results indicate a mutual correlation between several adverse childhood experiences. The presence of adverse experiences increases the risk to physical and mental health in an individual's life. Adverse experiences are related to the quality of life in all ages as they lower the general quality of life. With the number of adverse experiences growing, the quality of life slightly drops.

Keywords: early adverse experiences, children aged 10-14 years, mental and physical health, quality of life

Primljeno: 22. 06. 2018.

Primljena korekcija: 16. 08. 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 10. 09. 2018.

³ Corresponding author email: nada.vasecic@ff.unibl.org

Marija S. Ružić¹*OŠ „Miodrag Čajetinac Čajka“
Trstenik, Srbija*

UDK 159.922.8

Originalni naučni rad

DOŽIVLJAJ MENARHE, POLNE ULOGE I ANKSIOZNOST POSTMENARHALNIH DEVOJČICA OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA

Apstrakt

U radu se izlažu rezultati istraživanja stresogenosti i (ne)prijatnosti menarhe kod postmenarhalnih devojčica osnovnoškolskog uzrasta. Ispitan je odnos između nivoa opšte anksioznosti i izraženosti polnih uloga. U uzorku je 116 učenica osnovnih škola, starosti 11–15 godina. Primenjeni su sledeći instrumenti: Inventar anksioznosti – STAI-T forma Y, Inventar polne uloge – BSRI i Upitnik konstruisan za potrebe istraživanja. Na osnovu Upitnika dobijeni su sociodemografski podaci i procene stepena stresa i (ne)prijatnosti iskustva menarhe. Prema procenama adolescentkinja iskustvo prve menstruacije je događaj srednjeg stepena stresogenosti i neprijatnosti što ukazuje da menarha za njih predstavlja deo normalnog razvojnog toka poput većine izazova u adolescenciji. Rezultati pokazuju da je opšta anksioznost negativno povezana sa dimenzijom maskulinitet, a pozitivno sa dimenzijom androgenit. Nije utvrđena statistički značajna korelacija između opšte anksioznosti i femininosti. Dobijeni rezultati su razmatrani u kontekstu postojeće teorijske i empirijske građe.

Ključne reči: menarha, postmenarhalne devojčice, opšta anksioznost, polne uloge

Uvod

U periodu adolescencije dešavaju se brojne transformacije koje dovode do fizičkog, psihološkog i sociokulturološkog sazrevanja individue. Zahvaljujući kompleksnosti i sveobuhvatnosti promena koje se odigravaju tokom ovog životnog razdoblja, adolescencija se često smatra najznačajnim i najtežim periodom u životu pojedinca. Usled brojnih anatomskih i fizioloških promena, dolazi do narušavanja intrapsihičke ravnoteže adolescenta. Unutrašnje stanje adolescenta pokazatelj je uspešnosti u razrešavanju zadataka u prethodnim razvojnim fazama. Istovremeno, adolescencija pruža mogućnost prorade prethodnih faza razvoja. U radovima o psihoterapiji dece adolescentnog uzrasta, Vesna Vidović (2004) navodi da je razdoblje adolescencije jedno od najburnijih upravo stoga što dolazi do ponovnog preživljavanja svih ranijih faza razvoja.

Stoga, sagledavanje funkcionisanja adolescanata ne obuhvata nužno samo promene koje nastaju i odigravaju se u periodu adolescencije. Psihički status adolescanata rezultat je, između ostalog, i ranijih razvojnih ishoda. Telesna i psihička tran-

¹ Adresa autora: marija.ruzic88@gmail.com

sformacija deteta u odraslu, zrelu osobu karakteriše se brojnim, za dete, nepoznatim događajima i izazovima. U ovom radu akcentat je stavljen na doživljaj menarhe koja predstavlja važno obeležje ženskog puberteta. Istovremeno razmatran je jedan složeni razvojni proces koji počinje u najranijem detinjstvu i neminovno određuje obrasce funkcionisanja adolescenata i odraslih osoba. Reč je o procesu formiranja i usvajanja polnih uloga. Za iskustvo menarhe neretko se vezuju neprijatne emocije među kojima dominira strah. Na primer, osećanje straha tokom prve menstruacije doživi 35.2% turskih ispitanica adolescentnog uzrasta (Karakoc, Bingöl, & Ocağci, 2014). U korenu straha stoji anksioznost, koja je ujedno čest pratilac razvojnih promena i kriza. Stoga, u radu je ispitana izraženost opšte anksioznosti i njen odnos sa doživljajem menarhe i polnim ulogama kod adolescentkinja.

Promene u pubertetu i menarha

Početak adolescencije obeležen je pubertetom, odnosno fizičkim i hormonskim promenama. U pubertetu se pod dejstvom hormonskih procesa, odvija preobražaj tela deteta u telo odrasle osobe. Sa adolescencijom su povezana dva karakteristična tipa hormonskih promena: povećanje proizvodnje hormona nadbubrežne žlezde i porast nivoa gonadalnih hormona. Najraniji pokazatelj predstojećeg puberteta je porast sekrecije androgena iz nadbubrežne žlezde. Proces adrenarhe prethodi porastu gonadalnih hormona u pubertetu, ali izgleda da nije neophodan za njenu aktivaciju. Lučenje nadbubrežnih androgena dovodi do pojave pubučne i aksilarne maljavosti, kao i do uvećanja koštane mase (Spear, 2000).

Period pre puberteta obeležen je neurobiološkim prekidom funkcije gonada i neaktivnošću GnRH – oslobađajućeg gonadotropnog hormona. U predpubertetskom periodu hipotalamo-hipofizna-gonadalna (HHG) osovina je inhibisana relativno malom količinom gonadalnih steroida. Tokom razvoja puberteta HHG osovina postaje progresivno sve manje osetljiva na inhibicijsku povratnu vezu gonadalnih steroida, te nivoi androgena, estrogena i progesterona rastu (Nešić, Kostić, Nešić i Čičević, 2013).

Rezultat hormonskih procesa u pubertetu su sledeće telesne promene: 1) nagli porast telesne težine i visine; 2) razvoj primarnih i sekundarnih polnih karakteristika; 3) promene u količini i distribuciji mišića i masti i 4) promene u respiratornom i kardiovaskularnom sistemu koje dovode do porasta telesne snage i izdržljivosti (Stojković, 2005). Nakon dostizanja maksimalne brzine rasta, kod devojčica se javlja prva menarucija ili menarha. Istraživanja (npr., Kaczmarek, 2002) pokazuju da do pojave menarhe dolazi u proseku oko godinu dana po dostizanju maksimalne brzine rasta. Između premenarhalnih i postmenarhalnih devojčica postoje razlike u telesnoj kompoziciji. Devojčice koje su imale menarhu su značajno većih prosečnih vrednosti visine, težine i indeksa telesne mase (Rakić i sar., 2013). Postmenarhalne devojčice imaju veće vrednosti širine karlice u poređenju sa premenarhalnim devojčicama, što je u korelaciji sa ukupnom telesnom masom (Cvetković, Najman, Nikolić i Živanov Čurlis, 2012).

Pored opšteg fizičkog stanja devojčica, uzrast javljanja menarhe povezan je sa brojnim faktorima kao što su socioekonomski status, karakteristike sredine (Kere-

steš, Brković i Kuterovac Jagodić, 2010) i porodično okruženje. Rana pojava menarhe povezivana je sa stresorima u detinjstvu poput porodičnih konflikata, razvoda ili odsustva jednog od roditelja. Devojčice koje odrastaju sa očuhom prvu menstruaciju dobijaju značajno ranije u odnosu na devojčice koje odrastaju samo sa majkom (Mendle et al., 2006). Kod devojčica na našim prostorima menarha se najranije javlja u 9. godini, a najkasnije u 16. godini života (Rakić i sar., 2013). Prosečno doba pojave menarhe kreće se između 12 i 13 godina. Uočljiv je i fenomen akceleracije, odnosno trend snižavanja prosečnog uzrasta dobijanja prve menstruacije (Kolarov, Černi i Jović, 2005).

Menarha je relativno kasni događaj u pubertetu. Predstavlja početak dostizanja reproduktivne zrelosti i formiranja ovulacijskih ciklusa. U prvoj godini nakon pojave menarhe 90% ciklusa je anovulacijsko. Pet godina po pojavi menarhe, koliko uobičajno traje endokrinološko sazrevanje reproduktivne osovine, oko 20% ciklusa je anovulacijsko (Spremović Rađenović, Lazović i Nikolić, 2006). Kod devojčica, niz pubertetskih promena vremenski prethodi pojavi menarhe, pa uzrast javljanja menarhe ne predstavlja početak puberteta, ali se koristi kao indikator pubertetskog razvoj u istraživanjima adolescentkinja (Keresteš i sar., 2010).

Sa psihoanalitičkog stanovišta, menarha simbolizuje ritual prelaska od deteta ka statusu odrasle žene što može izazvati osećanje ponosa, ali paralelno mogu egzistirati i osećanja inferiornosti, stida i nesigurnosti (Čeranić, 2005). Rano pubertetsko sazrevanje devojčica i rana menarha naročito su rizični za asociiranje negativnih fizičkih i psihičkih promena sa pojavom menstruacije. Devojčice koje rano pubertetski sazrevaju imaju osećanje da su drugačije od svojih vršnjakinja, a često se i stide svog tela (Karapanou & Papadimitriou, 2010). Nepoznavanje i misterija vezana za unutrašnje telesne procese i menstrualni ciklus doprinose povećanju anksioznosti nakon pojave prve menstruacije. Menarha služi kao centar oko koga se revidira postojeća slika tela. Novonastala slika tela treba da integriše prihvatanje i zadovoljstvo u telu kao ženskom. Dakle, menarha je organizator zrelijeg osećaja femininosti (Čeranić, 2005).

Polne uloge

Polne uloge obuhvataju ponašanje, stavove i osobine ličnosti, koji se, u određenoj kulturi i vremenu, pripisuju, očekuju i preferiraju za muški ili ženski pol (Stensma, Kreukels, de Vries, & Cohen-Kettenis, 2013). Polno tipiziranje odvija se u okviru formiranja polnog identiteta, a počinje u najranijem detinjstvu (Vidanović, 2006). Deca uzrasta od dve godine sposobna su da naprave razliku između polova, odnosno znaju da li su devojčice ili dečaci. Tokom detinjstva, u interakciji sa socijalnom sredinom, deca formiraju rodne šeme ili organizovane mreže znanja o tome šta znači biti muško ili žensko. Deca stvaraju sliku o odeći, igrama, igračkama, ponašanju i profesijama koje su primerene njihovom polu (Vulfolk, Hjuž i Volkap, 2014).

U adolescenciji se dečaci i devojčice suočavaju sa pojačanim pritiskom okoline da prihvate stereotipne rodne uloge (Priess, Lindberg, & Hyde, 2009). Istraživanja

(Galambos et al., 1990, prema Steensma et al., 2013) ukazuju da u ranoj adolescenciji postoje polne razlike u izraženosti stereotipno muških osobina ličnosti poput nezavisnosti i liderstva. Kod adolescentkinja su prisutnije tipično ženske crte ličnosti i interesovanja, a kod adolescenata tipično muške crte ličnosti i interesovanja. Takođe, usvajanje tradicionalno očekivanih rodni kvaliteta povezano je sa vremenom provedenim u socijalnom kontekstu koji podržava stereotipe (McHale et al. 2009, prema Steensma et al., 2013).

Dugo se u psihologiji smatralo da postoje samo dva moguća načina polnog tipiziranja: stereotipno polno tipiziranje (maskulin muškarac, feminina žena) i suprotno polno tipiziranje (feminin muškarac, maskulina žena). Na ovakvoj polnoj dihotomiji se snažno insistiralo sve do promena koje u proceni polnog tipiziranja uvodi Sandra Bem (Bem, 1974). Autorka razvija koncept androginosti. Dotadašnja shvatanja podrazumevala su da prihvatanje obeležja jednog pola istovremeno isključuje crte drugog pola. Na primer, maskulnost kao dimenzija polne uloge odnosi se na prihvatanje socijalno poželjnih karakteristika za muškarca i istovremeni izostanak femininih karakteristika. Prema modelu Sandre Bem (Bem, 1974) maskulnost i femininost nisu suprotni polovi na zamišljenom kontinuumu što znači da u jednoj osobi mogu da budu izražene i maskuline i feminine osobine. Prisustvo i maskulinih i femininih karakteristika u jednoj osobi označava se terminom androginosti. Androgini koncept ukazuje da je osoba uspešno integrisala pozitivne i maskuline i feminine atribute (Bačanac i Lazarević, 2002). Bem pretpostavlja da su androgini pojedinci psihološki adaptivniji u odnosu na polno tipizirane osobe iz razloga što nijedan set osobina ne dominira, te mogu reagovati i maskulino i feminino u zavisnosti od zahteva situacije (Vidanović, 2006). Androgine osobe imaju izraženije pozitivne korelate mentalnog zdravlja i izraženiji osećaj psihološkog blagostanja. Androginost je pozitivno povezana sa samopoštovanjem, zadovoljstvom životom, subjektivnim osećajem blagostanja i kompetentnosti (Kark, 2017).

Anksioznost i stres

Anksioznost je jedan od centarlnih i često proučavanih fenomena u razumevanju psihopatoloških pojava. Ipak, anksioznost je česti pratilac svakodnevnog, normalnog funkcionisanja, posebno u periodima razvojnih kriza. Reč je o neprijatnom stanju koje se karakteriše osećajem stalne strepnje i straha da će se nešto strašno dogoditi. Anksioznost postaje patološka kada nema adekvatne potvrde za nju, kada je preteranog intenziteta ili prekomerno prolongirana, ili kada prouzrokuje odbrambene manevre koji ozbiljno narušavaju svakodnevno funkcionisanje osobe (Duišin, Barišić, Milovanović, Nikolić Balkoski i Pantović, 2012).

Široko je prihvaćen Spilbergerov (Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1983) koncept opšte i situacione anksioznosti. U prvom slučaju radi se o stabilnim individualnim razlikama u tendenciji pojedinca da odgovori povećanom anksioznošću anticipirajući preteću situaciju. Ova tendencija se dosledno ispoljava u različitim situacijama i vremenski je postojana. Situaciona anksioznost podrazumeva neprijatan

emocionalni odgovor osobe suočene sa nekim spoljašnjim ili unutrašnjim stimulansom opaženim kao opasnost ili pretnja.

Situaciona anksioznost je odgovor organizma na stresnu okolnost i postaje signal za suočavanje sa njom ili za reakciju izbegavanja te situacije. Javlja se zajedno sa povišenom budnošću autonomnog nervnog sistema (Anđelković, 2008). Postoje višestruki obrasci ANS arousal, odnosno različite emocije mogu se karakterisati različitim obrascima fiziološkog odgovora. U doživljaju anksioznosti dominira emocija straha, ali dolazi i do interakcije straha sa jednom ili više fundamentalnih emocija. Fiziološki posmatrano, obrazac straha je povezan sa lučenjem adrenalina (Nešić, 2005). Fiziološke reakcije individue na stresnu situaciju imaju zaštitnu i odbrambenu funkciju. Pored brojnih promena na nivou nervnog i endokrinog sistema, stresor inicira i kognitivne, emocionalne i bihevioralne odgovore pojedinca (Obrenović, 2005).

Period adolescencije obiluje potencijalno stresnim situacijama, a mogući izvori stresa su brojni. U radovima nekih autora (npr., Spear, 2000) iznosi se sugestija da su adolescenti hormonski i fiziološki osetljiviji na stresore i navode se podaci o porastu nivoa kortizola u pljuvački sa uzrastom ispitanika, i to, u periodu od 4 do 14 godina, kao i u periodu od 10 do 18 godina. Međutim, postoje i nalazi koji ne govore u prilog uzrasnih razlika u nivou kortizola između dece i adolescenata (Knutsson et al., 1997, prema Spear, 2000). Uočeno je da devojčice određene događaje u ranom adolescentnom uzrastu procenjuju stresnijim u odnosu na te iste događaje u kasnijem adolescentnom uzrastu (Spear, 2000).

Pregledom dosadašnjih radova, sa naših prostora, koji se bave proučavanjem menarhe (npr., Keresteš i sar., 2010; Kolarov i sar., 2005), stiče se utisak da se najčešće razmatra pitanje uzrasta javljanja prve menstruacije, a da je ispitivanje reakcija devojčica na pojavu menarhe zanemareno. Prva menstruacija je biološki proces, ali je neraskidiva od psihičkih reakcija i promena koje pokreće. Za devojčice ranog pubertetskog uzrasta menarha simbolizuje važnu tačku na putu od detinjstva ka zrelosti. To je važan doživljaj i potencijalni izvor stresa za adolescentkinje. U okviru ovog rada sagledana je izraženost opšte anksioznosti i polnih uloga kod adolescentkinja, kao i njihova međusobna povezanost. Sa ciljem utvrđivanja psiholoških parametara menarhe u ženskom pubertetu istražen je odnos između doživljaja pojave prve menstruacije i opšte anksioznosti.

Osnovni problem ovog istraživanja je ispitivanje doživljaja menarhe kod postmenarhalnih devojčica osnovnoškolskog uzrasta. Preciznije, predmet istraživanja predstavlja ispitivanje procena stepena stresa i (ne)prijatnosti koje postemenarhalne devojčice, u periodu rane adolescencije, pripisuju pojavi prve menstruacije. Takođe, postavljeni su sledeći specifični problemi istraživanja: a) ispitati da li postoji statistički značajna povezanost između procena stepena valence i procena stepena stresogenosti menarhe, na uzorku postmenarhalnih devojčica osnovnoškolskog uzrasta; b) ispitati da li postoji statistički značajna povezanost nivoa opšte anksioznosti sa stepenom valence i stepenom stresogenosti menarhe na uzorku postmenarhalnih devojčica osnovnoškolskog uzrasta i c) ispitati da li postoji statistički značajna povezanost između opšte anksioznosti i polnih uloga, na uzorku postmenarhalnih devojčica osnovnoškolskog uzrasta.

U istraživanju je proverena hipoteza prema kojoj su procene stepena stresogenosti i procene stepena valence prve menstruacije, na uzorku postmenarhalnih

devojčica osnovnoškolskog uzrasta, izražene u granicama teorijskog proseka. Očekivalo se da postoji značajna povezanost između procena stepena stresogenosti i procena stepena valence menarhe. Dalje se pretpostavilo da je nivo opšte anksioznosti ispitanica značajno povezan sa njihovim iskustvom menarhe i sa izraženošću polnih uloga.

Metod

Uzorak i procedura

Korišćen je prigodan uzorak ispitanika. U istraživanje je uključeno 116 učenica šestog, sedmog i osmog razreda dve gradske škole u Trsteniku. Najmlađa ispitanica ima 11 godina i 8 meseci, a najstarija 15 godina i 2 meseca.

Istraživanje je sprovedeno u periodu od marta do juna 2017. godine. Obavljeno je grupno ispitivanje, za vreme redovnih školskih aktivnosti. Istraživanje je bilo anonimno, i sprovedeno je uz saglasnost direktora ustanova i roditelja učenica. Ispitanici su upoznati sa svrhom istraživanja i načinom korišćenja prikupljenih podataka.

Instrumenti

Inventar anksioznosti – forma Y (State-Trait Anxiety Inventory – STAI; Spielberger et al., 1983). Inventar sadrži dve odvojene skale samoprocene dva koncepta anksioznosti: opšte anksioznosti (STAI-T) i situacione anksioznosti (STAI-S). Za potrebe ovog istraživanja upotrebljena je skala opšte anksioznosti – STAI-T kojom se procenjuje kako se ispitanik generalno oseća, nezavisno od trenutne situacije. Skala sadrži 20 tvrdnji, a skorovi mogu varirati od minimuma 20 do maksimuma 80. Skala opšte anksioznosti može se zadavati individualno ili grupno i relativno nezavisna je od uslova testiranja. Test-retest pouzdanost za STAI-T, za uzorak srednjoškolaca iznosi $r = .69$. Pouzdanost tipa unutarajne saglasnosti između stavki, na našem uzorku ispitanica, iznosi $\alpha = .87$.

Inventar polne uloge (Bem Sex Role Inventory – BSRI; Bem, 1974). Instrument sadrži ukupno 60 karakteristika ličnosti koje ljudi upotrebljavaju kada opisuju sebe. Inventar se sastoji od 20 maskulinih, 20 femininih i 20 neutralnih ajtema. Ispitanici stepen slaganja sa ponuđenim iskazima označavaju na sedmostepenoj skali. Na osnovu samoprocena ispitanika dobijaju se mere maskulnosti, femininosti i androgenosti. Mera maskulnosti izražena je u obliku prosečne samoprocene ispitanika na svim ajtemima koji se odnose na maskuline karakteristike, a mera femininosti se iskazuje kroz prosek samoprocena ispitanika na svim opisima femininih karakteristika. Androgenost se procenjuje tako što se od vrednosti dobijene za femininost oduzme vrednost dobijena za maskulnost. Što je ta vrednost bliža nuli to je osoba više androgena (Bem, 1977, prema Vidanović, 2006). Koeficijenti pouzdanosti tipa interne konzistencije iznose .86 za skalu maskulnosti i od .80 do .82 za skalu femininosti (Bem, 1974). Koeficijent interne konzistencije utvrđen u ovom istraživanju iznosi $\alpha = .76$ za skalu maskulnosti i $\alpha = .77$ za skalu femininosti.

Upitnik konstruisan za potrebe istraživanja. Sastoji se iz sociodemografskih podataka o ispitaniku i podataka koji se odnose na doživljaj prve menstruacije. Upitnikom se dobijaju podaci o starosti ispitanica u trenutku ispitivanja i uzrstu pojave menarhe. Doživljaj prve menstruacije iskazan je preko procena stepena (ne) prijatnosti i stresogenosti menarhe. Procena se vrši na devetostepenoj skali na kojoj vrednost 1 označava *izuzetno neprijatno*, odnosno *potpuno mirno*, a vrednost 9 označava *izuzetno prijatno*, odnosno *izuzetno stresno* iskustvo menarhe.

Rezultati

Prikaz dobijenih rezultata sadrži podatke o izraženosti osnovnih varijabli istraživanja i njihovoj uzajamnoj povezanosti.

Podaci iz Tabele 1 pokazuju da se na ovom uzorku ispitanica menarha najranije beleži u 10 godina i 8 meseci, a najkasinije u 14 godina i 3 meseca. Srednje vrednosti procena valence i stresogenosti prve menstruacije nalaze se oko teorijskog proseka.

Tabela 1
Uzrast, valenca i stresogenost menarhe

Menarha	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i>
Uzrast	10.08	14.03	12.11	0.80	12.04
Valenca	1	9	4.46	1.86	
Stresogenost	1	9	4.65	2.25	

Tabela 2 sadrži podatke o izraženosti opšte anksioznosti i polnih uloga na uzorku postmenarhalnih devojčica osnovnoškolskog uzrasta. Prosečan stepen izraženosti opšte anksioznosti nalazi se ispod teorijskog proseka.

Tabela 2
Izraženost opšte anksioznosti i polnih uloga

Varijable	Teorijski raspon skorova	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Opšta anksioznost	20–80	22	66	38.65	10.31
Polno tipiziranje					
Maskulinosť	20–140	2.80	6.80	5.13	0.72
Femininosť	20–140	1.95	6.65	5.08	0.76
Androgenosť	/	-3.70	1.95	-0.05	0.97

U cilju utvrđivanja povezanosti između procena stresogenosti i procena valence, odnosno (ne)prijatnosti menarhe, stepena opšte anksioznosti i izraženosti polnih uloga kod postmenarhalnih devojčica osnovnoškolskog uzrasta, sprovedena je korelaciona analiza primenom Pirsonovog koeficijenta korelacije. Tabela 3 sadrži

prikaz korelacije između procena stresogenosti menarhe i procena valence menarhe, a korelacija nivoa opšte anksioznosti sa doživljajem menarhe (stresogenost i (ne) prijatnost) prikazana je u Tabeli 4.

Tabela 3

Korelacija između procena stresogenosti menarhe i procena valence menarhe

	Stresogenost	
	<i>r</i>	<i>p</i>
Valenca	.53	.000

Vrednost koeficijenta korelacije koja je prikazana u tabeli 3 ukazuje na pozitivnu povezanost, srednje jačine, između procena stresogenosti i procena (ne)prijatnosti menarhe. Korelacija je statistički značajna na nivou $p < .01$. Skorovi na varijabli valenca, odnosno (ne)prijatnost, kreću se od 1 – *izuzetno neprijatno* do 9 – *izuzetno prijatno*, te je veći stepen stresogenosti menarhe praćen većim stepenom prijatnosti iskustva prve menstruacije.

Opšta anksioznost ne korelira statistički značajno ni sa procenama stresogenosti menarhe, ni sa procenama valence prve menstruacije (Tabela 4).

Tabela 4

Korelacije između procena stresogenosti, valence menarhe i opšte anksioznosti

	Menarha			
	Stresogenost		Valenca	
	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
Opšta anksioznost	.01	.919	-.07	.389

Rezultati korelacione analize koji su sadržani u tabeli 5 pokazuju da su korelacije maskuliniteta i androgenosti sa opštom anksioznošću niske, ali statistički značajne na nivou $p < .01$. Opšta anksioznost je negativno povezana sa dimenzijom maskuliniteta, a pozitivno sa dimenzijom androgenosti. Između femininosti i opšte anksioznosti ne postoji značajna povezanost.

Tabela 5

Korelacije između opšte anksioznosti i polnih uloga

	Opšta anksioznost	
	<i>r</i>	<i>p</i>
Maskulinitet	-.30	.000
Femininitet	.03	.740
Androgenost	.24	.003

Diskusija

Osnovni cilj ovog rada odnosio se na utvrđivanje reakcija adolescentkinja na prvu menstruaciju. Preko procena (ne)prijatnosti i stepena stresa ispitano je iskustvo ispitanica o doživljaju menarhe. Dostupna, naročito domaća literatura, sadrži malo podataka o emocionalnim odgovorima adolescentkinja na prvu menstruaciju. Sa druge strane, postoji obilje istraživanja sprovedenih na našim prostorima koja su se bavila uzrastom pojave menarhe. Na uzorku ovog istraživanja utvrđeno je da prosečna starost ispitanica u trenutku pojave prve menstruacije iznosi 12.11 godina. Ovi rezultati su u saglasnosti sa podacima dobijenim na uzorcima adolescentkinja sa naših prostora koji pokazuju da se prosečan uzrast pojave menarhe kreće između 12. i 13. godine života (Keresteš i sar., 2010; Kolarov i sar., 2005; Rakić i sar., 2013).

U okviru sprovedenog istraživanja, adolescentkinje smatraju iskustvo menarhe srednje neprijatnim i srednje stresnim. Većina ispitivanja pruža podatke da adolescentkinje za pojavu prve menstruacije vezuju, uglavnom, negativne emocije ili, u određenom broju slučajeva sa pojavom menarhe asociraju istovremeno i negativne i pozitivne emocije (Beausang & Razor, 2000, prema Uskul, 2004). Multikulturalna studija (Uskul, 2004) na uzorku žena iz 34 različite države otkrila je da se žene u odraslom dobu vrlo jasno i živopisno sećaju svog iskustva prve menstruacije. Poput adolescentkinja, većina odraslih žena je doživela negativne emocije tokom menarhe. Mali procenat ispitanica je sa prvom menstruacijom asocirao pozitivne emocije, ili istovremeno i pozitivne i negativne emocije. Posmatrajući nalaze našeg istraživanja iz ugla emocionalnih odgovara na pojavu menarhe, može se zaključiti da utvrđen srednji nivo neprijatnosti i stresa pruža podršku navedenim istraživačkim nalazima prema kojima devojčice imaju i pozitivna i negativna osećanja prema menarhi.

Nalazi pokazuju da ne postoji značajna povezanost nivoa opšte anksioznosti sa procenama stepena neprijatnosti i stresa pri prvoj menstruaciji. Ovakav ishod potkrepljuje nalaze istraživanja o psihološkom uticaju menarhe (npr., Rierdan & Koff, 1980) koja su utvrdila da između premenarhalnih i postmenarhalnih devojčica ne postoje značajne razlike u nivou anksioznosti. Menarha je posmatrana kao integrativni proces i normalan krizni događaj u pubertetu. Veći stepen anksioznosti i veća verovatnoća da adolescentkinje reaguju zabrinutošću, strahom i tugom asocirani su sa pojavom menarhe pre 11. godine (Marvan & Alcalá Herrera, 2014). Mada se radi o kulturološki i starosno različitoj strukturi uzorka, neophodno je uočiti da nalazi ovih autora ukazuju na prisustvo varijabli koje mogu modelirati odnos adolescentkinja prema menarhi. Osim starosti ispitanica u trenutku pojave prve menstruacije, na iskustvo menarhe utiče i informisanost devojčica o menstruaciji. U većini društava, majke igraju glavnu ulogu u informisanju svojih kćerki o menstruaciji. U postmenarhalnom periodu kćerke smatraju svoje majke važnim izvorom podrške (Rembeck, 2008). Prema podacima (npr., Graber, Brooks Gunn, & Warren, 1995) psihološka distanca u odnosu majka–ćerka može ubrzati promene u pubertetu. Svakako, neophodno je detaljnije ispitati faktore koji mogu rezultirati razlikama u iskustvu menarhe kod osoba ženskog pola. Najpre treba istražiti one činioce za koje je utvrđeno da

su povezani sa pubertetskim razvojem, poput socioekonomskog i obrazovnog statusa roditelja, urbanosti sredine i porodičnog okruženja (Karapanou & Papadimitriou, 2010).

U okviru sprovedenog istraživanja utvrđeno je da ispitanice mogu iskustvo menarhe istovremeno smatrati i stresnim i prijatnim. Sudeći prema ovim nalazima, menarha se može ubrojati u pozitivne stresore. Pojava menarhe sadrži karakteristike stresnog događaja – podrazumeva promenu u odnosu na prethodno stanje, javlja se relativno iznenada i, u različitom stepenu, remeti uspostavljenu unutrašnju ravnotežu i zahteva prilagođavanje na novu situaciju. Ona je važan događaj za adolescentne devojčice koji sadrži pozitivnu konotaciju zbog anticipacije telesne i psihičke zrelosti. Nalaz je u skladu sa opšteprihvaćenim stanovištem da stresni događaji mogu biti, ne samo negativni, nego i pozitivni kao što su preseljenje ili novo radno mesto (Britvić, 2010).

Prosečan skor ispitanica na skali opšte anksioznosti niži je od teorijskog proseka, ali ne suviše nizak. Imajući u vidu činjenicu da je razdoblje adolescencije razvojna faza sa obilje promena izuzetno nizak nivo anksioznosti predstavljao bi signal za uzbunu. Anksioznost je adekvatno osećanje u razvojnim krizama (Milivojević, 2008), pa bi odsustvo iste moglo biti pokazatelj stagnacije umesto napretka.

Sprovedeno istraživanje pokazuje da anksioznost negativno korelira sa maskulinošću. Nije evidentirana značajna korelacija između ženstvenosti i anksioznosti. Studija (Ginsburg & Silverman, 2000) koja je ispitivala odnos između usvojenih polnih uloga (maskulnost i femininost) i intenziteta strepnje kod dece sa anksioznim poremećajima, došla je do istih zaključaka. Rezultati istraživanja (npr. , Palapattu, Kingery, & Ginsburg, 2006) koje se bavilo procenom odnosa između orijentacije polnih uloga i simptoma anksioznosti u populaciji adolescenata, takođe, pokazuju da maskulnost negativno korelira sa simptomima anksioznosti. Dobijeni nalazi podržavaju tzv. model maskulnosti prema kome je izraženija samoprocena maskulnosti indikator stabilnijeg mentalnog zdravlja, i to za osobe oba pola. Naši rezultati o odnosu androgenosti i anksioznosti su u suprotnosti sa podacima studija koje podvlače pozitivne aspekte androgenosti. Na potrebu za dodatnom proverom tvrdnje da su androgine osobe psihološki zdravije ukazano je i u radovima drugih autora (Kark, 2017). Utvrđena relacija između androgenosti i anksioznosti može ukazivati na pojačanu brigu adolescentkinja oko uspostavljanja razvnoteže između „muških” i „ženskih” osobina.

Negativna korelacija između maskulnosti i anksioznosti može se objasniti na sledeći način. Iako su devojčice pritisnute tradicijom da usvoje stereotipnu žensku ulogu koja, između ostalog, uključuje pasivnost, nežnost i estetiku, usvajanje maskulinih karakteristika poput nezavisnosti, ambicioznosti i liderstva, donosi veću socijalnu korist u svakodnevnom životu. U savremenom društvu maskuline osobine se više vrednuju te socijalna okolina vrši pritisak na pojedinca da iskaže takve osobine, nezavisno od pola (Vidanović, 2006). U kontekstu socijalne dobiti opšta anksioznost ima negativnu atribuciju.

Zaključak

Centralno mesto u ovom radu zauzima sagledavanje doživljaja menarhe od strane postmenarhalnih devojčica. Za adolescentkinje je iskustvo prve menstruacije neprijatno i stresno u granicama proseka što ukazuje da menarha predstavlja deo normalnog razvojnog toka poput većine izazova sa kojima se suočavaju mlade osobe tokom ovog izuzetno osetljivog životnog razdoblja. Ostalo je otvoreno pitanje u kojoj meri je doživljeni stres usled prve menstruacije posledica pripremljenosti devojčica za njenu pojavu. Neophodno je detaljnije ispitati uticaj različitih izvora informacija na iskustvo menarhe kod devojčica.

Osnovna ograničenja istraživanja proističu iz strukture uzorka. Reč je o prigodnom uzorku, a veličina uzorka je sprečila mogućnost ispitivanja uticaja uzora, odnosno prisustva starije sestre na doživljaj menarhe. Takođe, uzorkom su obuhvađene pretežno devojčice iz gradske sredine što dodatno sužava prostor za donošenje zaključaka šireg opsega.

Ukupno uzev, sprovedeno istraživanje predstavlja korak ka razumevanju iskustva menarhe i podsticaj za buduće radove. Osim toga, sagledan je odnos anksioznosti i polnih uloga u ženskoj adolescenciji koja svojim specifičnim zahtevima predstavlja posebno važan period za polno tipiziranje i razvoj zrele odrasle osobe.

Reference

- Anđelković, V. (2008). Anksioznost i samopoštovanje u kontekstu uzrasta, pola i profesionalnog usmerenja. *Godišnjak za psihologiju*, 5(6–7), 111–130.
- Baćanac, Lj. i Lazarević, Lj. (2002). Androgenost i sport. *Teme*, 26(3), 383–393.
- Bem, S. (1974). The Measurement of Psychological Androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 155–161.
- Britvić, D. (2010). Obitelj i stres. *Medicina fluminensis*, 46(3), 267–272.
- Ćeranić, S. (2005). *Normalni razvoj ličnosti i psihopatološka uplitanja*. Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Cvetković, M., Najman S., Nikolić, M. i Živanov Čurlis, J. (2012). Antropološke karakteristike premenarhalnih i postmenarhalnih devojčica Niša iz različitih vremenskih perioda. *Glasnik antropološkog društva Srbije*, 47, 269–275.
- Duišin, D., Barišić, J., Milovanović, S., Nikolić-Balkoski, S. i Pantović, M. (2012). Rodna i polna anksioznost. *Engrami*, 34(2), 35–44.
- Ginsburg, G. S., & Silverman, W. K. (2000). Gender role orientation and fearfulness in children with anxiety disorders. *Journal of Anxiety Disorder*, 14(1), 57–67.
- Graber, J. A., Brooks-Gunn, J., & Warren, M. P. (1995). The Antecedents of Menarcheal Age: Heredity, Family Environment, and Stressful Life Events. *Child Development*, 66(2), 346–359.
- Kaczmarek, M. (2002). Adolescent growth and its relation to menarche, dental and somatic maturation. *Anthropological Review*, 65, 27–42.

- Karakoc, A., Bingöl, F., & Ocakçi, A. F. (2014). Menarche and First Emotional Reactions of Turkish Adolescent. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 13(1), 37–44.
- Karapanou, O., & Papadimitriou A. (2010). Determinants of menarche. *Reproductive Biology and Endocrinology*, 8, 1–8.
- Kark, R. (2017). Androgyny. In V. Zeigler-Hill & T. K. Shackelford (Eds.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* (pp. 1–7). Basel: Springer International Publishing.
- Keresteš, G., Brković, I. i Kuterovac Jagodić, G. (2010). Prikadnost nekoliko subjektivnih mera pubertalnog sazrevanja za primenu u nekliničkim istraživanjima razvoja adolescenata. *Društvena istraživanja*, 19(6), 1015–1035.
- Kolarov, N., Černi, M. i Jović, B. (2005). Menarha kod majki i ćerki. *Medicinski pregled*, 58(3–4), 208–210.
- Marvan, M. L., & Alcalá Herrera V. (2014). Age at Menarche, Reactions to Menarche and Attitudes towards Menstruation among Mexican Adolescent Girls. *Journal of Pediatric Adolescent Gynecology*, 27, 61–66.
- Mendle, J., Turkheimer, E., D’Onofrio, M. B., Lynch, K. S., Emery, E. R., Slutske, S. W., & Martin, G. N. (2006). Family Structure and Age at Menarche: A Children-of-Twins. *Developmental Psychology*, 42(3), 533–542.
- Milivojević, Z. (2008). *Emocije*. Beograd: Psihopolis.
- Nešić, M. (2005). Psihoneuroendokrinologija stresa. U M. Nešić (Ur.), *Psihoneuroendokrino-imunologija stresa* (str. 23–41). Niš: Medicinski fakultet.
- Nešić, M., Kostić, J., Nešić, V. i Čičević S. (2013). Neurobiologija adolescencije. U B. Dimitrijević (Ur.), *Humanizacija Univerziteta* (str. 281–297). Zbornik radova naučnog skupa sa međunarodnim učešćem Nauka i savremeni univerzitet 2. Niš: Filozofski fakultet.
- Obrenović, J. (2005). Modeli stresa. U M. Nešić (Ur.), *Psihoneuroendokrino-imunologija stresa* (str. 11–22). Niš: Medicinski fakultet.
- Palapattu, A. G., Kingery, J. N., & Ginsburg, G. S. (2006). Gender role orientation and anxiety symptoms among African-american adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34(3), 441–449.
- Priess, H. A., Lindberg, S. M., & Hyde, J. S., (2009). Adolescent gender-role identity and mental health: gender intensification revisited. *Child Development*, 80(5), 1531–1544.
- Rakić R., Pavlica, T., Božić Krstić, V., Jovičić D., Novaković, M. i Drobac, D. (2013). Morfološke karakteristike i telesna kompozicija kod premenarhalnih i postmenarhalnih devojčica iz Vršca. *Glasnik antropološkog društva Srbije*, 48, 57–64.
- Rierdan, J., & Koff, E. (1980). Psychological impact of menarche: Integrative versus disruptive change. *Journal of Youth and Adolescence*, 9, 49–57.
- Rembeck, G. (2008). *The winding road to womanhood*. Goteborg: University of Gothenburg.
- Spear, L. P. (2000). The adolescent brain and age-related behavioral manifestations. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 24, 417–463.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., & Lushene, R. E. (1983). *STAI manual for the STAI-TRAIT anxiety inventory*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press.
- Spremović Rađenović S., Lazović, G. i Nikolić, B. (2006). Pubertet i reproduktivno zdravlje adolescenata: oboljenja prouzrokovana insuficijencijom hormona i rezistencijom na hormone. *Vojnosanitetski pregled*, 63(12), 1021–1026.

- Steensma, T. D., Kreukels, B. P. C., de Vries, A. L. C., & Cohen-Kettenis, P. T. (2013). Gender identity development in adolescence. *Hormones and Behavior*, 64(2), 288–297.
- Stojković, I. (2005). Psihološki efekti telesnog sazrevanja u pubertetu. *Psihologija*, 38(4), 383–402.
- Uskul, A. K. (2004). Women's menarche stories from a multicultural sample. *Social Science and Medicine*, 59(4), 667–679.
- Vidanović, S. (2006). Androginost i profesionalno usmerenje adolescenata. U S. Vidanović, J. Todorović i V. Hedrih (Ur.), *Porodica i posao – izazovi i mogućnosti* (str. 129–155). Niš: Filozofski fakultet.
- Vidović, V. (2004). Psihoterapija djece od 11 do 15 godina. U N. Tadić (Ur.), *Psihoanalitička psihoterapija dece i mladih* (str. 279–281). Beograd: Naučna knjiga.
- Vulfolk, A., Hjuž, M. i Volkap, V. (2014). *Psihologija u obrazovanju I*. Beograd: Clio.

Marija S. Ružić²

*Primary school „Miodrag Čajetinac Čajka“
Trstenik, Serbia*

EXPERIENCE OF MENARCHE, GENDER ROLES AND ANXIETY IN POSTMENARCHAL GIRLS AT PRIMARY SCHOOL AGE

Abstract

The paper presents the results of the research on the stress and the (un)pleasantness of the menarche in postmenarchal girls at primary school age. The relationship between the level of general anxiety and the expression of gender roles was examined. In the sample there are 116 elementary school students, aged 11–15. The following instruments were applied: State-Trait Anxiety Inventory – Form Y, Bem Sex Role Inventory – BSRI, and a Questionnaire designed for research purposes. On the basis of the Questionnaire, sociodemographic data and the estimates of the degree of stress and (un) acceptance of the experience of the menarche were obtained. According to the estimates of the adolescents, the first menstrual experience is an event of a medium degree of stress and discomfort, which indicates that for them the menarche is a part of the normal developmental flow, like most of the adolescent challenges. The results show that general anxiety is negatively related to the masculinity dimension, and positively with the androgyny dimension. A statistically significant correlation between general anxiety and femininity has not been established. The obtained results were considered in the context of the existing theoretical and empirical material.

Keywords: menarche, postmenarchal girls, general anxiety, gender roles

Primljeno: 30. 05. 2018.

Primljena korekcija: 11. 07. 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 18. 07. 2018.

² Corresponding author email: marija.ruzic88@gmail.com

Danica Vukić¹Tehnička škola „15. Maj“
Prokuplje, Srbija

UDK 159.923.2-057.874

Originalni naučni rad

OSOBI NE LIČNOSTI KAO PREDIKTORI SOCIJALNE ANKSIOZNOSTI I ASERTIVNOSTI KOD UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA

Apstrakt

U radu je prikazano istraživanje usmereno na ispitivanje povezanosti između osobina ličnosti, socijalne anksioznosti i asertivnosti kod učenika srednjih škola, kao i na utvrđivanje prediktora socijalne anksioznosti i asertivnosti. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 200 učenika (100 učenika gimnazije i 100 učenika srednjih stručnih škola iz Niša i Prokuplja). Za merenje osnovnih varijabli primenjeni su sledeći instrumenti: skraćena verzija Upitnika Velikih pet plus dva, Skala za procenu asertivnosti (A skala) i Skala socijalne anksioznosti (SA2). Rezultati su pokazali da su modeli predviđanja Socijalne anksioznosti – $F_{(7, 192)} = 32.62, p < .001, R = .74, R^2 = .54$ i Asertivnosti – $F_{(7, 192)} = 35.00, p < .001, R = .75, R^2 = .56$ iz seta osobina ličnosti statistički značajni. Utvrđeno je da su statistički značajni prediktori socijalne anksioznosti dimenzije Neuroticizma ($\beta = .5, p < .001$), Ekstraverzije ($\beta = -.19, p < .05$), Otvorenosti prema iskustvu ($\beta = .26, p < .01$) i Pozitivne valence ($\beta = -.30, p < .01$). Veća izraženost Neuroticizma i Pozitivne valence, kao i manja izraženost Ekstraverzije i Otvorenosti prema iskustvu doprinose većoj socijalnoj anksioznosti. Statistički značajni prediktori asertivnosti su dimenzije Neuroticizma ($\beta = -.45, p < .01$), Ekstraverzije ($\beta = .24, p < .01$), Agresivnosti ($\beta = .21, p < .01$) i Pozitivne valence ($\beta = -.27, p < .001$). Veća izraženost Ekstraverzije i Agresivnosti, kao i manja izraženost Neuroticizma i Pozitivne valence doprinose većoj asertivnosti. Neuroticizam se pokazao kao dosledni prediktor socijalne anksioznosti i asertivnosti kod učenika srednjih škola. Dobijeni rezultati idu u prilog dobroj teorijskoj utemeljenosti odnosa između osobina ličnosti, socijalne anksioznosti i asertivnosti.

Ključne reči: osobine ličnosti, socijalna anksioznost, asertivnost, učenici srednjih škola

Uvod

Kao rezultat psiholeksičkih istraživanja u Srbiji nastao je model ličnosti koji podrazumeva postojanje sledećih sedam bazičnih dimenzija ličnosti: Neuroticizam, Ekstraverzija, Savesnost, Agresivnost, Otvorenost prema iskustvu, Negativna valenca i Pozitivna valenca. Autori modela su napravili instrument *Velikih pet plus dva* (VP+2; Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010) koji se koristi za procenu stepena izraženosti pojedinih dimenzija ličnosti.

¹ Adresa autora: danica.vukic@yahoo.com

Neuroticizam je dimenzija individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na potencijalno ugrožavajuće stimulse. Skala neuroticizma odnosi se na individualne razlike u sklonosti da se doživljavaju negativne emocije. Neuroticizam karakteriše visoka reaktivnost na ugrožavajuće stimulse i sklonost doživljavanju negativnih emocija, kao što su: anksioznost, depresivno raspoloženje, ogorčenost, otuđenost, osećanje manje vrednosti i negativni afektivitet. Osobe koje imaju slabije izražen neuroticizam mogu se okarakterisati kao emocionalno stabilne, staložene, relaksirane, u stanju da se suoče sa stresnim događajima bez panične uznemirenosti (Smederevac i sar., 2010).

Ekstraverzija se odnosi na broj međuljudskih odnosa u kojima se osoba oseća lagodno. Ona predstavlja dimenziju individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na spoljašnje okruženje. Osobe sa visokim skorovima na ovoj dimenziji karakteriše visoka uključenost u spoljašnji svet, lako i brzo uspostavljanje međuljudskih odnosa, preferencija za velike grupe, sklonost ka traženju uzbuđenja, ka doživljavanju pozitivnih emocija, optimizam, aktivitet, pozitivni afektivitet i brzo prilagođavanje promenama u sredini. Osobe sa niskim skorovima na ovoj dimenziji se lagodnije osećaju kada nisu okruženi velikim brojem ljudi, rezervisani su, što ne znači nedruštveni, nezavisniji i umereniji (Smederevac i sar., 2010).

Savesnost je dimenzija individualnih razlika koja se odnosi na stav prema obavezama, odnosno broj ciljeva na koji je neko usmeren kao i samokontrolu, sistematičnost i istrajnost u njihovom ostvarivanju. Savesnost karakteriše odnos prema obavezama i snaga volje pod kojima se podrazumeva: odlaganje zadovoljstva zarad viših ciljeva, kontrola ponašanja, samodisciplina i istrajnost. Na ovoj dimenziji ljudi se razlikuju prema stepenu u kom su u stanju da žrtvuju svoju lagodnost i ulože napor zarad ostvarenja dugoročnih ciljeva. Ova dimenzija je velikim svojim delom oblikovana vaspitanjem i stepenom u kojem je osoba bila u stanju da uspostavi kontrolu nad vlastitim ponašanjem (Smederevac i sar., 2010). Osobe visokih skorova na ovoj dimenziji usmerene su na nekoliko ciljeva i pokazuju samodisciplinu povezanu sa tim usmerenjem. To su osobe snažne volje, skrupulozne, tačne i pouzdane. S druge strane, osobe niskih skorova teže da budu usmerene na veći broj ciljeva kojima pristupaju površno, nesistematično i sa velikom dozom spontanosti.

Agresivnost je dimenzija koja podrazumeva individualne razlike u učestalosti i intenzitetu agresivnih impulsa, kao i razlike u kontroli i intenzitetu same agresivne reakcije. Karakteristike dimenzije Agresivnosti su: učestalost i intenzitet agresivnih impulsa, slaba kontrola agresije, česti konfliktni interpersonalni odnosi, sklonost doživljavanju ljutnje i besa (Obradović i Dinić, 2010). Bes je uobičajena reakcija na doživljaj ugrožavanja psihološkog prostora ili, ređe fizičkog integriteta individue. Postoje velike individualne razlike šta se procenjuje kao ugrožavajući stimulus. Agresivno ponašanje se lakše ispoljava u situacijama u kojima se cilj procenjuje slabijim. Stoga postoje i individualne razlike u kognitivnom funkcionisanju koje doprinose proceni drugih kao slabijih ili jačih u odnosu na sebe, a koje predstavljaju jako značajan čimilac u determinisanju agresivnog ponašanja (Smederevac i sar., 2010).

Otvorenost prema iskustvu se odnosi na prihvatanje novih ideja, pristupa i iskustava. Karakteristike dimenzije Otvorenosti prema iskustvu su: intelektualna ra-

doznanost, širok krug interesovanja, otvorenost za novine i potreba za raznovrsnošću (Obradović i Dinić, 2010). Osobe sa postignutim visokim skorom na ovoj dimenziji imaju više interesovanja i u skladu sa tim manje dubine u okviru svakog od njih, dok osobe sa nižim skorom imaju manje interesovanja i relativno više dubine u svakom od njih. Otvorenost prema iskustvu je važan deo kreativnosti.

Pored navedenih dimenzija koje su po svom sadržaju dosta slične petofaktorskom modelu, ovaj model sadrži i dve dimenzije samoevaluacije, a to su pozitivna i negativna valenca. *Pozitivna valenca* je dimenzija samoevaluacije koja podrazumeva pozitivan stav prema sebi i pozitivnu procenu sebe. Ona predstavlja jedan od preduslova mentalnog zdravlja. Ova skala sadrži markere ekstremno pozitivne samoevaluacije, koja se graniči sa narcizmom i koja može biti osnova brojnih poremećaja ličnosti. Pozitivnu valencu karakterišu superiornost, narcizam i egocentričnost (Obradović i Dinić, 2010). Ekstremno niski skorovi mogu ukazivati na nedostatak samopoštovanja, snishodljivost i samoumanjivanje. Blago povišeni, blago sniženi skorovi kao i oni prosečni, uglavnom se tretiraju kao poželjni (Smederevac i sar., 2010).

Negativna valenca je dimenzija samoevaluacije koja podrazumeva negativan stav prema sebi i negativnu procenu sebe. Obuhvata spremnost da se sebi pripiše uloga opasne osobe i postojanje negativne samoevaluacije karakteristične za depresivni kognitivni stil (Smederevac i sar., 2010). Ova dimenzija se odnosi na manipulativnost i samokriticizam (Obradović i Dinić, 2010).

Socijalna anksioznost

Podaci ukazuju na činjenicu da je socijalna anksioznost uobičajeni problem među mladom populacijom, učenicima i studentima, a podaci o zastupljenosti kreću se od 9,6% do 11,6 % sa nešto većom učestalošću kod devojaka (Baptista, Loureiro, & Osorio, 2012; Izgic, Akyiz, Dogan, & Kugu, 2004). Socijalna anksioznost je dispozicija ličnosti koja se odnosi na sklonost ka doživljavanju preteranog straha u različitim situacijama u kojima postoji mogućnost procenjivanja od strane drugih ljudi (Živčić-Bećirević i Jakovčić, 2015). Proizlazi iz očekivanja ili prisutnosti interpersonalne evaluacije u zamišljenim ili stvarnim socijalnim okruženjima (Leary & Kowalski, 1995). Smatra se da bi mogla biti nazvana i *evaluaciona* anksioznost (Tovilović, 2004). Zbog straha da će biti negativno procenjene, kao i zbog česte upotrebe sigurnosnih ponašanja i izbegavanja, socijalno anksiozne osobe upadaju u začarani krug koji održava anksioznost. Socijalno anksiozan pojedinac ima intenzivnu želju da ostavi dobar utisak na druge, ali istovremeno je zabrinut da li će u tome uspeti. Zabrinutost se, pre svega, odnosi na sopstvene karakteristike za koje osoba veruje da su loše ili suprotne društveno poželjnim, te će stoga biti nepovoljno procenjena, odbijena ili će izgubiti društveni status (Burstein et al., 2011; Rodebaugh, 2009). Osoba se boji kako će na javnom mestu ispasti smešna, nespretna, pokazati neznanje, napraviti nepopravljivu glupost i tako se javno osramotiti (Filaković i Mandić, 2003).

Leri i Kovalski (Leary & Kowalski, 1995) smatraju da se socijalna anksioznost pojavljuje kada su ljudi motivisani da ostave željeni utisak na druge, ali nisu sigurni da će u tome uspeti. Proizvod je, dakle, dva faktora: motivacije da se ostavi željeni utisak i subjektivno procenjene verovatnoće da se to uradi. Prema Hajmbergu i saradnicima (Heimberg et al., 1989), socijalno anksiozne osobe doživljavaju značajan emotivni distress u većini socijalnih situacija, naročito kada se upoznaju sa drugim ljudima, kada su kritikovane, kada su u centru nečije pažnje, kada ih posmatraju dok nešto rade, kao i pri kontaktu sa autoritetima.

Tovilović (2004) smatra da se socijalna anksioznost definiše u terminima tri centralne komponente: reakcije autonomnog nervnog sistema, okupiranosti strahom od negativne evaluacije i izbegavanjem ili željom da se izbegne socijalna situacija. Prema ovoj autorki patološki doživljaj ekstremne socijalne anksioznosti je socijalna fobija ili socijalno anksiozni poremećaj - izraziti, trajan, preteran i neosnovan strah od jedne ili više situacija u kojima bi osoba mogla biti posmatrana ili procenjivana.

Socijalnu anksioznost karakteriše: 1) presituaciono katastrofiranje o socijalnoj situaciji (očekivanje najgoreg mogućeg ishoda), 2) povećana aktivnost autonomnog nervnog sistema pre socijalne situacije i 3) izbegavanje socijalnih situacija. Ukoliko se takva osoba ipak izloži socijalnoj situaciji, prisutni su: 1) povećana aktivnost autonomnog nervnog sistema tokom socijalne situacije, 2) doživljaj straha visokog intenziteta i 3) preokupiranost utiskom koji ostavlja, što može rezultovati paničnim strahom i napuštanjem situacije (Krnetić, 2006).

Kao i kod drugih tipova anksioznosti, simptomi se manifestuju na četiri glavna područja: telesnom, emocionalnom, kognitivnom i bihevioralnom (Vulić-Prtorić, 2006). Ono što je učestalije kod socijalne anksioznosti u odnosu na druge tipove, jesu i slabija koordinacija u vidu tremora, nespretnost i potpuna zakočenost.

Situacije koje pospešuju socijalnu anksioznost mogu se podeliti u četiri osnovne kategorije (Holt, Heimberg, Hope, & Liebowitz, 1992). Situacija koja izaziva najjaču anksioznost je ona koja uključuje formalni govor i interakciju: govor ispred publike, govor na sastancima, prezentacijama, kao i različite vrste nastupa na pozornici. Govor pred publikom je najzastupljeniji socijalni strah, što potvrđuje i niz istraživanja (Furmark, 2002; Hofmann, Heinrichs, & Moscovitch, 2004). Drugu kategoriju čine situacije koje uključuju neformalni govor i interakciju (susreti sa nepoznatim osobama, odlasci na zabave, telefonski pozivi nekome koga ne poznajemo dobro). U treću kategoriju svrstavaju se interakcije koje zahtevaju asertivno ponašanje, situacije kada osoba mora da iskaže neslaganje, razgovara sa autoritetima, vrati kupljeni artikl u prodavnici i sl. Četvrta kategorija uključuje situacije u kojima osoba mora da izvede neku radnju dok je drugi posmatraju (da jede, da radi ili da piše). Zajedničko svim ovim situacijama je da izazivaju brigu kako će osoba biti procenjena od strane drugih. Hjuž i saradnici (Hughs, Ginnet, & Curphy, 2006) navode da treba razlikovati najmanje dva tipa socijalne anksioznosti: anksioznost vezanu za socijalne interakcije i anksioznost vezanu za izvođenje neke radnje. Anksioznost vezana za socijalne interakcije sastoji se od straha prilikom susretanja sa drugim ljudima (započinjanje i održavanje razgovora sa drugim ljudima), dok se anksioznost vezana za izvođenje neke radnje sastoji od straha da se nešto radi pred drugim ljudima,

čega se osoba ne bi plašila kada bi to radila nasamo (pisanje, sviranje instrumenata, držanje govora).

Kalajdžić (2012) smatra da postoje dva podtipa socijalne anksioznosti: *generalizovani i specifični (diskretni)*. Generalizovani podtip se karakteriše prožetostu strahom od širokog spektra socijalnih situacija, a specifični (diskretni) podtip podrazumeva strah od jedne ili nekoliko specifičnih socijalnih situacija. Najčešći je strah od javnog nastupa (govor, predavanje, nastup na TV-u i sl.). Pitanje je da li se radi o razlici u intenzitetu u okviru socijalne anksioznosti ili postoje bitne razlike između ovih podtipova. Za sada je uočeno kako su ljudi kod kojih je prisutan generalizovan podtip najčešće samci, karakteriše ih poremećaj interpersonalnih interakcija i imaju veću stopu prapratnog alkoholizma i depresije, zatim mlađi su, manje obrazovani i imaju manje šanse za zaposlenje.

Acković (2012) ističe da je visok nivo anksioznosti očekivani pratilac razvojnih zadataka sa kojima se suočava adolescent. Sticanje autonomije uključuje oslobađanje zavisnosti od roditelja i nestajanje veze sa infantilnim objektom, pri čemu adolescent mora da pokuša da se udalji, odnosno da nadmaši reprezentaciju internalizovanog objekta formiranu u detinjstvu i izgradi osećaj selfa koji ga distancira i individualizuje, poštujući objektivnu predstavu roditelja. Ukoliko se podsetimo izrazitog konformizma koji ispoljavaju adolescenti u odnosu prema vršnjacima, ne iznenađuje činjenica da fokusiranje na to kako će biti procenjen kod adolescenta može proizvesti socijalnu anksioznost. Povećanje značaja socijalnih odnosa sa vršnjacima, veća osetljivost vezana za socijalne procene i tranzicija iz detinjstva u adolescenciju faktori su koji doprinose pojavi socijalne anksioznosti kod adolescenata.

Asertivnost

Termini „asertivnost“ i „asertivno ponašanje“ postaju na našim prostorima deo svakodnevnog jezika. Reči su anglosaksonskog porekla (eng. *assertive behaviour*) u značenjima pouzdanog, odgovornog i samopotvrdnog ponašanja. Ličnost je, dakle, asertivna ako je sposobna da u situacijama, u kojima je ugrožena, dosledno, uporno i odgovorno brani sopstvena prava nezavisno od činjenice ko, kada i zašto joj ta prava poništava (Zdravković, 2010). Asertivnost je veština koja pomaže osobi da se adekvatno (pravilno) postavi u očuvanju sopstvenih prava, a da ne naruši tuđa prava, da bez nelagodnosti ispolji sopstvena osećanja, te da dostigne svoje ciljeve i interese.

Najčešće se pojam asertivnost objašnjava u kontekstu dva kvalitativno drugačija oblika socijalnog ponašanja – *submisivnog i agresivnog*. Dok se, s jedne strane, agresivnost dovodi u vezu sa impulsivnošću i ugrožavanjem prava drugih, submisivno ponašanje se odnosi na izbegavanje sukoba, kao i na nesigurnost u komunikaciji, te se često povezuje sa negativnim ishodom poput depresivnosti i anksioznosti (Alinčić, 2013).

Asertivnost isključuje snishodljivost, submisivno ili pasivno interpersonalno ponašanje, zauzimanje za sebe u socijalnoj situaciji na socijalno neadekvatan, nelegitiman – agresivan način. Smatra se da interesovanje za sam konstrukt asertivnosti

raste od 1976. godine (Alinčić, 2013), kada on počinje da se primenjuje u okvirima terapijskog rada kao moćno oruđe za pomaganje ljudima koji ispoljavaju određene probleme u komunikaciji i socijalnim interakcijama. Asertivnost se prihvata kao obrazac ponašanja koji može sprečiti problematične odnose u komunikaciji i kao instrument za iniciranje i održavanje društveno podražavajućih odnosa koji doprinose uživanju boljeg emocionalnog stanja (Bijelić, 2014).

Džozef Volpe (Wolpe, 1990) definiše asertivno ponašanje kao socijalno adekvatno verbalno i motorno izražavanje bilo koje emocije umesto anksioznosti. Prema njemu asertivnost obuhvata više kategorija emocionalnog ponašanja. Najbliže je kategoriji suprotstavljajućeg ponašanja, tj. osoba iskazuje svoje potrebe ili izražava nesaglasnost, suprotstavlja se ili nekog odbija na socijalno adekvatan način. Druga kategorija asertivnosti je izražavanje osećanja bilo koje vrste. Afektivno izražavanje je asertivno ukoliko osoba jasno izrazi kako se oseća na socijalno adekvatan način. Većina autora smatra da se asertivno ponašanje uči, te da je situacijski specifično (Willis & Daisley, 1995). Budući da se radi o obliku ponašanja, ono se može naučiti učenjem putem nagrade i kazne, kao i učenjem po modelu. Prema Marangunić (2002) postoje pokazatelji urođene asertivnosti koji se javljaju oko druge godine, kada dete uči da kaže "ne", no retko je ohrabrena i potkrepljena, pa je zato često i izgubljena. Razlikuje se od agresivnosti i pasivnosti po tome što ljudi imaju manje problema pri usvajanju tih oblika ponašanja. Svako je sposoban da se ponaša agresivno ili pasivno, ali većina ljudi ima tendenciju ka jednoj vrsti ponašanja. Takođe, svi imamo sposobnost za asertivno ponašanje, ali je potrebno da se ono uči više nego što je to slučaj sa drugim oblicima. Asertivno ponašanje se može naučiti i poboljšati putem asertivnog treninga koji se sastoji od različitih kognitivno-bihejvioralnih tehnika zasnovanih na principu recipročne inhibicije i kognitivne restrukturacije (Krnetić, 2006).

Vrlo važnu ulogu u razvoju asertivnosti kod dece ima vaspitanje. Pravovremeno usvajanje odgovarajućih oblika asertivnog ponašanja, utiče na razvoj detetovog samopoštovanja, kao i na razvoj veština za suočavanje sa stresom. Živčić-Bećirević (1996) ističe da je za pojavu asertivnog ponašanja nužno posedovanje odgovarajućih socijalnih veština. Istraživanja pokazuju da adolescenti koji svoje osobine percipiraju socijalno poželjnim i asertivnim, većinu stresnih događaja procenjuju manje pretećim, a svoje resurse za suočavanje sa stresnim događajima efikasnijim (Živčić-Bećirević, 1996).

Može se razlikovati *situaciona i generalizovana neasertivnost* (Alinčić, 2013). Situaciona neasertivnost odnosi se na nedostatak asertivnosti u samo određenim tipovima situacija, npr. u situacijama koje uzrokuju visok nivo teskobnosti, ili u situacijama u kojima mora biti iskazan autoritet. Kod generalizovane neasertivnosti osobe su bojažljive i rezervisane, te nisu sposobne za odbranu svojih prava bez obzira na specifičnost situacije.

Osnovni problem istraživanja je ispitivanje uloge osobina ličnosti (Neuroticizam, Ekstraverzija, Savesnost, Agresivnost, Otvorenost prema iskustvu, Pozitivna i Negativna valenca) u predikciji socijalne anksioznosti i asertivnosti kod učenika srednjih škola, pri čemu se očekuje da će se navedene dimenzije ličnosti izdvojiti

kao statistički značajni prediktori socijalne anksioznosti i asertivnosti kod učenika srednjih škola.

Metod

Uzorak i procedura

Uzorak je prigodan i činilo ga je 200 učenika srednjih škola sa teritorije Niša i Prokuplja, i to 100 učenika završnog razreda gimnazije i 100 učenika završnog razreda srednjih stručnih škola na četvrtom stepenu. Uzorak čini 38 učenika (19%) i 62 učenice gimnazije (31%) i 73 učenika (36.5%) i 27 učenica srednjih stručnih škola (13.5) (Tabela 1).

Tabela 1

Struktura uzorka s obzirom na pol učenika (frekvencije)

		Vrsta škole		Ukupno
		gimnazija	srednje stručne	
Pol	muški	38	73	111
	ženski	62	27	89
Ukupno		100	100	200

Starost ispitanika, s obzirom da su uzorak činili učenici završnog razreda, kreće se u rasponu od 18 do 19 godina.

Ispitivanje je sprovedeno tokom septembra meseca 2017. godine u srednjim školama na teritoriji Niša i Prokuplja. Ispitivanje je bilo anonimno, a ispitanicima je predloženo da će se dobijeni rezultati koristiti isključivo u istraživačke svrhe.

Instrumenti

Upitnik Velikih pet plus dva (VP+2; Smederevac i sar., 2010). Ovaj upitnik, namenjen merenju osobina ličnosti, konstruisan je na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku. Za potrebe istraživanja korišćena je skraćena verzija upitnika Velikih pet plus dva koja se sastoji od 70 ajtema u formatu petostepene Likertove skale. Ajtemi su raspoređeni u sedam skala, od kojih svaka skala sadrži po 10 ajtema. Metrijske karakteristike skala upitnika VP+2 su veoma dobre (Smederevac i sar., 2010). Sve skale upitnika imaju prihvatljivu pouzdanost. Najveću pouzdanost u ovom istraživanju ima skala Neuroticizma (koeficijent interne konzistencije na nivou celog uzorka iznosi $\alpha = .92$). Najmanju pouzdanost ima skala Negativna valenca (koeficijent interne konzistencije na nivou celog uzorka je $\alpha = .83$, na nivou poduzorka ispitanika muškog pola iznosi $\alpha = .83$, dok je na nivou poduzorka ispitanika ženskog pola zabeležena niska pouzdanost, gde je $\alpha = .79$). Skala Ekstraverzije ima pouzdanost, $\alpha = .82$; skala Savesnosti, $\alpha = .80$; skala Agresivnosti, $\alpha = .79$; skala Otvorenosti prema iskustvu, $\alpha = .76$; i skala Pozitivne valence, $\alpha = .87$.

Skala socijalne anksioznosti (Tovilović, 2004). Ovaj instrument je nastao korekcijom prvonastale skale namenjene ispitivanju socijalne anksioznosti kao dimen-

zije. Odbacivanjem stavki koje su nisko korelirale sa prvom glavnom komponentom i onih koje su se odnosile na srodne konstrukte, broj stavki je sveden na 25. Odgovori su ponuđeni u vidu petostepene skale Likertovog tipa (1 – *potpuno netačno*; 5 – *potpuno tačno*). Veći skor na skali ukazuje na izraženije prisustvo indikatora socijalne anksioznosti. U ovom istraživanju skala socijalne anksioznosti je prihvatljive i visoke pouzdanosti ($\alpha = .90$).

Skala za procenu asertivnosti – A skala (Tovilović, Okanović i Krstić, 2009). Skala je konstruisana od stavki koje opisuju reakcije i ponašanja tipična za (ne)ispoljavanje asertivnosti. Ispitanik je instruisan da pomoću petostepene skale Likertovog tipa odgovori u skladu sa svojim reakcijama u socijalnim situacijama koje iziskuju asertivnost, u rasponu od stalne odsutnosti tih reakcija ili ponašanja (*nikad*), do njihove stalne prisutnosti (*uvek*). Od ukupno 27 stavki A skale, njih 13 su stavke pozitivnog usmerenja (u smeru asertivnosti), a 14 ajtema ima negativno usmerenje. Pouzdanost A skale na našem uzorku je visoka i iznosi $\alpha = .96$.

Rezultati

U Tabeli 2 prikazani su deskriptivni pokazatelji osnovnih varijabli istraživanja. Ovi podaci pokazuju da su sve mere u opsegu normalne distribucije (skjunis i kurtozis +/- 1).

Tabela 2
Izraženost osnovnih varijabli istraživanja

	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>
Skale VP+2						
Neuroticizam	10	50	2.61	8.48	0.48	0.11
Ekstraverzija	12	50	3.82	7.29	-0.62	0.26
Savesnost	16	50	3.49	7.61	-0.19	-0.32
Agresivnost	13	50	3.04	7.80	0.04	-0.32
Otvorenost prema iskustvu	11	50	3.62	7.09	-0.56	-0.78
Pozitivna valenca	10	50	3.31	8.39	-0.07	-0.30
Negativna valenca	10	49	2.17	8.06	0.97	-0.84
Socijalna anksioznost	25	125	2.52	22.97	0.59	-0.11
Asertivnost	27	135	3.47	18.28	-0.52	0.14

Napomena. Koeficijent asimetrije – Skjunis (Sk); koeficijent izduženosti – Kurtozis (Ku).

Tabela 3

Korelacija osnovnih varijabli istaživanja (Pirsonov koeficijent korelacije)

	Socijalna anksioznost	Asertivnost
Skale VP+2		
Neuroticizam	.66***	-.51***
Ekstraverzija	-.30***	.53***
Savesnost	-.27***	.34***
Agresivnost	-.04	.26***
Otvorenost prema iskustvu	-.11	.42***
Pozitivna valenca	-.32***	.52***
Negativna valenca	.16*	.01
Socijalna anksioznost		-.71***

*** $p < .001$; * $p < .05$

Najveća dobijena korelacija između osobina ličnosti i socijalne anksioznosti je pozitivna i umerena povezanost Socijalne anksioznosti sa Neuroticizmom. Utvrđena je statistički značajna i pozitivna povezanost Asertivnosti sa Ekstraverzijom, Savesnošću, Agresivnošću, Otvorenošću prema iskustvu i Pozitivnom valencom, kao i negativna sa Neuroticizmom. Najveća dobijena korelacija između Asertivnosti i osobina ličnosti je pozitivna i umerena povezanost asertivnosti sa Ekstraverzijom. Između Socijalne anksioznosti i Asertivnosti postoji statistički značajna negativna i visoka povezanost.

Tabela 4

Interkorelacije osobina ličnosti (Pirsonov koeficijent korelacije)

	Negativna valenca	Pozitivna valenca	Otvorenost prema iskustvu	Agresivnost	Savesnost	Ekstraverzija
Neuroticizam	.42**	-.09	-.10	.19**	-.31**	-.21**
Ekstraverzija	.07	.52**	.69**	.20**	.47**	
Savesnost	-.29**	.25**	.36**	-.11		
Agresivnost	.59**	.43**	.27**			
Otvorenost prema iskustvu	.07	.53**				
Pozitivna valenca	.38**					

** $p < .01$; * $p < .05$

Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna povezanost između osobina ličnosti, ali da ne koreliraju visoko. Stoga zaključujemo da nema multikolinearnosti, te da je jedan od preduslova za primenu multiple regresione analize ispunjen.

Tabela 5

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktori socijalne anksioznosti

Osobine ličnosti	β	<i>pr</i>	<i>sr</i>	<i>F</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²
Neuroticizam	.61***	.61	.52			
Ekstraverzija	-.18*	-.17	-.12			
Savesnost	-.01	-.02	-.01			
Agresivnost	-.12	-.14	-.09			
Otvorenost prema iskustvu	.26***	.25	.18	32.62***	.74	.54
Pozitivna valenca	-.28***	-.28	-.20			
Negativna valenca	.07	.07	.05			

Napomena. *** $p < .001$; * $p < .05$

Utvrđeno je da je model statistički značajan $F_{(7, 192)} = 32.62$, $p < .001$. Koefficient multiple korelacije iznosi $R = .74$ i ukazuje da između osobina ličnosti i Socijalne anksioznosti postoji visoka povezanost (Tabela 5). Procenat objašnjene varijanse na dimenziji socijalne anksioznosti koji se može pripisati testiranom skupu prediktora je 54.3%.

U modelu izdvojenog skupa prediktorskih varijabli, statistički značajni prediktori Socijalne anksioznosti na celom uzorku učenika su dimenzije Neuroticizma, Ekstraverzije, Otvorenosti prema iskustvu i Pozitivna valenca. Više skorove na dimenziji socijalne anksioznosti predviđaju viši skorovi na dimenzijama Neuroticizma ($\beta = .61$, $p < .001$) i Otvorenosti prema iskustvu ($\beta = .26$, $p < .001$), kao i niži na dimenzijama Ekstraverzije ($\beta = -.18$, $p < .05$) i Pozitivne valence ($\beta = -.28$, $p < .001$).

Tabela 6

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktor Asertivnosti

Osobine ličnosti	β	<i>pr</i>	<i>sr</i>	<i>F</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²
Neuroticizam	-.45***	-.50	-.38			
Ekstraverzija	.24**	.23	.15			
Savesnost	.04	.05	.03			
Agresivnost	.21**	.24	.16			
Otvorenost prema iskustvu	.00	.00	.00	35.00***	.75	.56
Pozitivna valenca	.27***	.27	.19			
Negativna valenca	-.03	-.04	-.02			

Napomena. *** $p < .001$; ** $p < .01$;

Utvrđeno je da je model statistički značajan, $F_{(7, 192)} = 35.00$, $p < .001$. Koefficient multiple korelacije iznosi $R = .75$ i ukazuje da između osobina ličnosti i Asertivnosti postoji visoka povezanost (Tabela 6). Procenat objašnjene varijanse na dimenziji asertivnosti koji se može pripisati testiranom skupu prediktora je 56.1%.

U modelu izdvojenog skupa prediktorskih varijabli, statistički značajni prediktori asertivnosti su dimenzije Neuroticizma, Ekstraverzije, Agresivnosti i Pozitivna valenca. Više skorove na dimenziji Asertivnosti predviđaju viši skorovi na dimenzijama Ekstraverzije ($\beta = .24, p < .01$), Agresivnosti ($\beta = .21, p < .01$) i Pozitivne valence ($\beta = -.27, p < .001$), kao i niži na dimenziji Neuroticizma ($\beta = -.45, p < .001$).

Diskusija

Utvrđeno je da su pozitivni korelati Socijalne anksioznosti dimenzije Neuroticizma i Negativne valence dok su negativni korelati dimenzije Ekstraverzije, Svesnosti i Pozitivne valence. Najveće dobijene korelacije jesu pozitivne i umerene korelacije Socijalne anksioznosti sa Neuroticizmom. Dobijeni nalaz je u skladu sa polaznim pretpostavkama i dobijene korelacije su očekivanog smera (npr. Abe, 2004, prema Alinčić, 2013).

Relativno visoka povezanost dimenzije Neuroticizma i Socijalne anksioznosti, upućuje na to da će osobe koje imaju visoke skorove na Neuroticizmu, odnosno osobe koje imaju tendenciju da češće doživljavaju anksioznost, obeshrabrenost, zabrinutost i depresivnost, verovatno imati predispoziciju za potencijalni razvoj socijalne anksioznosti, odnosno biti sklonije neprimerenom strahu od izloženosti posmatranju i kritičkoj proceni drugih osoba u različitim socijalnim situacijama. Napomenimo da u ovom instrumentu Neuroticizam upravo obuhvata i subskalu Anksioznosti, koja se najpre odnosi na socijalnu anksioznost. Veću sklonost socijalnoj anksioznosti imaće i učenici koji imaju izraženiji negativan stav prema sebi i negativnu procenu sebe, a što je deo Negativne valence. Analizirajući aspekte dimenzije Ekstraverzije, koja se primarno odnosi na srdačnost, pozitivni afekat i društvenost, može se pretpostaviti da dobijena statistički značajna negativna veza Ekstraverzije i Socijalne anksioznosti govori u prilog tome da će introvertnije osobe, koje su nedruželjubive, pasivnije i ćutljivije verovatno imati predispoziciju za razvoj socijalne anksioznosti. Analizom rezultata uočava se da će učenici koji su usmereni na nekoliko ciljeva i pokazuju samodisciplinu povezanu sa tim usmerenjem, samokontrolu, sistematičnost i istrajnost u njihovom ostvarivanju, biti manje anksiozni u socijalnim situacijama. Srednjoškolci koji imaju pozitivnu procenu sebe i pozitivan stav prema sebi neće biti skloni razvoju socijalne anksioznosti.

Dobijeni rezultati saglasni su sa nalazima Alinčićeve (2013), u kojem je ispitivana relacija asertivnosti, osobina ličnosti i socijalne anksioznosti, na uzorku od 240 ispitanika, uzrasta od 18 do 77 godina. Rezultati su pokazali da je dimenzija Neuroticizma iz modela Velikih pet plus dva najbolji prediktor socijalne anksioznosti i u negativnoj i umerenoj korelaciji sa navedenom dimenzijom, što je dobijeno i u našem istraživanju. Utvrđeno je da su osobine ličnosti modela Velikih pet plus dva statistički značajno povezane sa socijalnom anksioznošću (Alinčić, 2013). Procenat varijanse socijalne anksioznosti koji objašnjavaju osobine ličnosti iznosi 62%. Osobe koje ostvaruju niže skorove na Ekstraverziji i Otvorenosti, a više na dimenziji Neuroticizma, ostvarivaju viši skor na socijalnoj anksioznosti, što ide u prilog do-

bijenim smerovima korelacija u našem istraživanju. Dodavanjem varijable Asertivnost u hijerarhijsku regresionu analizu, nakon prvobitno uključenih osobina ličnosti, doprinos prethodno utvrđenih značajnih prediktora socijalne anksioznosti menja, u smislu da se doprinos Ekstraverzije neznatno uvećava, doprinos Neuroticizma se znatno umanjuje, dok se doprinos Otvorenosti prema iskustvu u predviđanju socijalne anksioznosti gubi. U ovom drugom modelu, asertivnost je najbolji prediktor socijalne anksioznosti, i sa njom je u očekivanoj negativnoj korelaciji umerenog inteziteta. Dobijeni nalaz je u skladu i sa istraživanjem u kojem je koncept stida, važne komponente socijalne anksioznosti, negativno povezan sa Ekstraverzijom iz Petofaktorskog modela (Abe, 2004, prema Alinčić, 2013), a pokazalo se u drugom istraživanju da je stid pozitivno povezan sa Neuroticizmom i Introverzijom Ajzenkovo-
vog psihobiološkog EPQ modela (Zhong et al., 2008, prema Alinčić, 2013).

Asertivnost predstavlja jednu od subskala Ekstraverzije merene NEO-PI-R inventarom (Costa & McCrae, 1992), te dobijena pozitivna korelacija u ovom istraživanju ide u prilog teorijskim postavkama. Rezultati su pokazali da su pozitivni korelati asertivnosti dimenzije Ekstraverzije, Savesnosti, Agresivnosti, Otvorenosti prema iskustvu i Pozitivne valence, dok je negativan korelat dimenzija Neuroticizma. Najveća dobijena korelacija je pozitivna i umerena povezanost asertivnosti sa Ekstraverzijom. Dobijeni nalaz je u skladu sa polaznim pretpostavkama i dobijene korelacije su očekivanog smera (Bagherian & Mojambari, 2016; Kirst, 2011). Analizom dobijenih rezultata uočava se da će učenici koji su emocionalno stabilni, visoko uključeni u spoljašnji svet, koji sa lakoćom i brzo uspostavljaju međuljudske odnose, koji su skloniji samokontroli i sistematičnosti u ostvarenju nekoliko ciljeva, koji ispoljavaju impulsivnije i intenzivnije agresivne reakcije, koji imaju šira interesovanja i pozitivnu procenu sebe, biti skloniji pouzdanom, odgovornom i samopotvrdom ponašanju u situacijama kada su ugrožena njihova legitimna prava. Treba naglasiti da učenici ne ispoljavaju ekstremne oblike agresivnosti, već da se radi o slaboj kontroli agresije, čestim konfliktnim interpersonalnim odnosima i većoj sklonosti doživljavanju ljutnje i besa, koji su česti u adolescentnom periodu. Spomenimo da ovaj instrument navodi i Agresiju kao dimenziju, a koja obuhvata sem Besa i Tešku narav i Nepopustljivost, dakle, reč je o crtama koje se mogu više dovesti u vezu sa asertivnošću.

U prilog dobijenim rezultatima ide jedno istraživanje sprovedeno u Iranu (Bagherian & Mojambari, 2016), u kojem je ispitivan odnos asertivnosti sa osobinama ličnosti Modela Velikih pet (Costa & McCrae, 1992). Uzorak je činilo 430 ispitanika (150 muškaraca i 280 žena), uzrasta od 18 do 50 godina. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da je Neuroticizam u niskoj i negativnoj korelaciji sa asertivnošću, dok su Ekstraverzija i Savesnost u niskoj i pozitivnoj, što je u skladu sa rezultatima našeg istraživanja. Navedene dimenzije su se pokazale i statistički značajnim prediktorima asertivnosti. Milenković i Hadži-Pešić (2016) su na uzorku od 100 studenata prve godine medicine, utvrdile pozitivnu povezanost asertivnosti sa Ekstraverzijom Ajzenkovog EPQ modela, kao i negativnu sa Neuroticizmom. Rezultati jednog američkog istraživanja (Kirst, 2011), na uzorku od 84 studenata završne godine, pokazuju da je asertivnost pozitivno povezana sa Ekstraverzijom, Otvorenošću prema

iskustvu, Savesnošću i negativno sa Neuroticizmom iz Petofaktorskog modela, što je dobijeno i u našem istraživanju. Utvrđena je statistički značajna negativna i visoka povezanost socijalne anksioznosti sa asertivnošću. Nalaz je očekivan i u skladu sa polaznim pretpostavkama (Abedzadeh & Mahidan, 2014; Alinčić, 2013; Bijelić, 2014; Kirst, 2011; Ostovar, Khorasani, & Rezaei, 2015).

Pokazalo se da manje asertivne osobe koriste strategije koje reflektuju anksioznost u socijalnim situacijama (Rudy, Merluzzi, & Henahan, 1982, prema Aličić, 2013). Pokazan je pozitivan uticaj treninga asertivnosti na umanjenje socijalne anksioznosti i poboljšanje socijalnog funkcionisanja (Tovilović, 2005). Asertivni trening ima dva važna cilja: umanjenje socijalne anksioznosti i usvajanje asertivnog ponašanja (Abedzadeh & Mahdian, 2014). S obzirom na činjenicu da se koncept asertivnosti definiše kao zauzimanje za sopstvena prava, kao socijalna sposobnost povezana sa adekvatnim socijalnim ponašanjem u različitim socijalnim situacijama, u smislu izražavanja socijalno prihvatljivog ponašanja bez straha i ljutnje, bilo je očekivano da će učenici koji pokazuju asertivno ponašanje biti manje skloni socijalnoj anksioznosti, neprimerenom strahu od izloženosti posmatranju i kritičkoj proceni drugih osoba u različitim socijalnim situacijama.

U istraživanju Ostovara i saradnika (Ostovar et al., 2015), na uzorku od 360 iranskih studenata, ujednačenih po polu, utvrđena je negativna i niska povezanost socijalne anksioznosti i asertivnosti. Asertivnost se pokazala i statistički značajnim prediktorom Socijalne anksioznosti. Još jedno istraživanje sprovedeno u Iranu potvrđuje negativnu povezanost socijalne anksioznosti i asertivnosti (Abedzadeh & Mahdian, 2014). Visoka negativna povezanost socijalne anksioznosti i asertivnosti dobijena je u istraživanju Alinčićeve (2013), dok je umerena i negativna povezanost dobijena u istraživanju Bijelićeve (2014). Negativna povezanost navedenih konstrukata dobijena je i u američkim istraživanjima (npr. Orenstein, Orenstein, & Carr, 1975; prema Kirst, 2011). Može se pretpostaviti da su osobe koje imaju visoke nivoe asertivnosti manje sklone socijalnoj anksioznosti, jer se one odgovorno i samopovrdno ponašaju u socijalnim situacijama kada su ugrožena njihova legitimna prava. Ekstraverzija sadrži komponentu impulsivnosti, pozitivnog afekta i socijabilnosti, što može činiti važnu komponentu asertivnosti, dok neuroticizam podrazumeva predispoziciju za anksioznost, negativan afekat (borba-ili-beg reakcija) i doživljaj krivice zbog učinjenih dela, što može inhibirati asertivno reagovanje.

Rezultati su pokazali da su osobine ličnosti statistički značajni prediktori socijalne anksioznosti. Dobijeni nalaz je u skladu sa istraživanjem Alinčićeve (2013). Dobijena je visoka linerana povezanost socijalne anksioznosti i osobina ličnosti i na celom uzorku i na poduzorcima. Među statistički značajnim prediktorima socijalne anksioznosti iz domena osobina ličnosti, izdvojili su se Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost prema iskustvu i Pozitivna valenca. Socijalno anksiozni učenici su skloniji doživljavanju negativnih emocija, kao što su anksioznost, depresivno raspoloženje, ogorčenost, otuđenost, osećanje manje vrednosti i negativni afektivitet, oni su introvertniji, nedruželjublivi, pasivniji, imaju više interesovanja i manje dubine u okviru svakog od njih, i nemaju pozitivnu procenu sebe. Neočekivan je nalaz o pozitivnom smeru korelacije Otvorenosti prema iskustvu i socijalne anksioznosti,

koji je u suprotnosti sa dobijenim u istraživanju Alinčićeve (2013). Očekivalo se da će osobe koje su manje spremne za promene biti zatvorenije i nesigurnije u sebe, i samim tim anksioznije u socijalnim situacijama. Doprinos ovog istraživanja, u poređenju sa prethodnim (Alinčić, 2013), jeste i taj što se pokazalo da nedostatak pozitivne slike o sebi vodi socijalnoj anksioznosti kod učenika. Kao dosledni prediktor socijalne anksioznosti, pozitivnog smera korelacije, pokazao se Neuroticizam, dok je sledeći važan dosledni prediktor negativnog smera Pozitivna valenca. Veća izraženost Neuroticizma (kod svih) i Otvorenosti prema iskustvu (na celom uzorku i kod učenika gimnazije) i manja izraženost Pozitivne valence (na celom uzorku) značajno doprinosi predviđanju veće socijalne anksioznosti kod učenika. Pozitivna procena sebe kod učenika, s jedne strane, dovodi do smanjenja socijalne anksioznosti, s druge strane jača učenje asertivnog ponašanja, što bi bilo od velike važnosti za rad školskog psihologa.

Dobijeni rezultati su pokazali da su pojedine osobine ličnosti statistički značajni prediktori Asertivnosti. Među statistički značajnim prediktorima asertivnosti iz domena osobina ličnosti, izdvojili su se Neuroticizam, Ekstraverzija, Agresivnost i Pozitivna valenca. Dobijeni nalaz je u skladu sa polaznim pretpostavkama (Bagherian & Mojambari, 2016). Očekivalo se da će emocionalno stabilni učenici, učenici koji su više usmereni na spoljašnji svet, koji lako i brzo uspostavljaju međuljudske odnose, oni koji umereno ispoljavaju agresivne reakcije i oni koji imaju pozitivnu procenu sebe biti skloniji asertivnom ponašanju. Treba napomenuti da visoko izražena agresivnost u ovom slučaju ne upućuje na slabu kontrolu agresije, česte konfliktne interpersonalne odnose i na sklonost doživljavanju ljutnje i besa, već na reakciju u slučaju ugrožavanja psihološkog prostora, koja se ispoljava kroz asertivno ponašanje, odnosno kroz sposobnost da u situacijama, u kojima je ugrožena, dosledno, uporno i odgovorno brani sopstvena prava nezavisno od činjenice ko, kada i zašto joj ta prava poništava (Zdravković, 2010). Ovaj dobijeni nalaz bi bio u skladu sa Ollandikom definicijom asertivnosti (Ollendick, Matson, & Helsel, 1985), koji je definiše kao sposobnost izražavanja vlastitih pozitivnih i negativnih misli i osećanja na neagresivan način i bez kršenja prava drugih osoba, i koja se kao takva izražava se u različitim situacijama, kao što je traženje vlastitih interesa i želja, odbijanje neopravdanih zahteva, suprostavljanje nepravdi. U prilog dobijenim rezultatima ide već spomenuto istraživanje sprovedeno u Iranu (Bagherian & Mojambari, 2016) u kojem je utvrđeno da su dimenzije Neuroticizma, Ekstraverzije i Savesnosti statistički značajni prediktori asertivnosti, što je potvrđeno u našem istraživanju. U jednom istraživanju (Ramaniah & Deniston, 1993), utvrđeno je da su statistički značajni prediktori asertivnosti dimenzije Neuroticizma (u negativnom smeru), Ekstraverzija, Otvorenost prema iskustvu i Savesnost (u pozitivnom smeru).

Zaključak

Dobijeni nalazi usmeravaju donošenje zaključaka u više pravaca. Najznačajniji nalaz ovog istraživanja tiče se potvrđivanja da je Neuroticizam najbolji i najdo-

sledniji prediktor socijalne anksioznosti i asertivnosti na celom uzorku i poduzorcima učenika gimnazije i srednjih stručnih škola. Prva specifična hipoteza o postojanju povezanosti između osobina ličnosti, socijalne anksioznosti i asertivnosti na celom uzorku i na poduzorcima, delimično je potvrđena. Najveća dobjena korelacija na celom uzorku i na poduzorcima učenika je visoka negativna povezanost socijalne anksioznosti i asertivnosti, zbog čega je važno buduća istraživanja koncipirati tako da se proverí prediktivna moć asertivnosti u predviđanju socijalne anksioznosti. Važan nalaz je pozitivna i umerena povezanost Neuroticizma i socijalne anksioznosti, kao i pozitivna i umerena povezanost Ekstraverzije i asertivnosti, i potvrđivanja njihove teorijske veze.

Specifične hipoteze, koje su se ticale utvrđivanja statistički značajnih prediktora socijalne anksioznosti i asertivnosti iz seta osobina ličnosti, delimično su potvrđene. Rezultati su pokazali da su specifične hipoteze o utvrđivanju razlika u izraženosti osobina ličnosti s obzirom na sociodemografske karakteristike delimično potvrđene. Posebno se izdvajaju nalazi o većoj izraženosti Pozitivne valence i asertivnosti kod mladića i o većoj izraženosti socijalne anksioznosti kod devojaka. Dobijenim rezultatima su delimično potvrđene polazne pretpostavke istraživanja i otvorena nova pitanja o odnosu osobina ličnosti, asertivnosti i socijalne anksioznosti.

Za naredna istraživanja važan zadatak bi bio i utvrđivanje da li određene osobine ličnosti jedino direktno ostavruju efekat na socijalnu anksioznost, ili postoje indirektni efekti pojedinih osobina ličnosti preko asertivnosti kao medijatora. To bi možda bio slučaj sa dimenzijom Ekstraverzije, koja je u ovom istraživanju u umerenoj korelaciji sa asertivnošću. Dalje bi trebalo proveriti njihov odnos na uzorcima mlađih adolescenata i ispitanika odraslog doba, s obzirom da se mladići i devojke koji su činili uzorak ovog istraživanja nalaze u izuzetno osetljivom razvojnem periodu, suočeni sa brojnim psihičkim promenama koje prate telesni razvoj u pubertetu. Sve izraženija konfrontacija sa roditeljima i drugim autoritetima, s jedne strane, i preneglašeni konformizam kada su u pitanju vršnjačke grupe, uz to, donošenje odluke o nastavku školovanja ili ulasku u svet rada, samo su neki od faktora koji mogu dovesti do ispoljavanja socijalne anksioznosti. Na kraju bi trebalo promisliti koje bi korelati socijalne anksioznosti trebalo uključiti u budućim istraživanjima. Nameće se potreba ispitivanja odnosa socijalne anksioznosti sa depresivnošću, usamljenošću, lokusom kontrole, samopoštovanjem, porodičnom kohezivnošću i odnosima sa vršnjacima. Dobra strana ovog istraživanja je ta što su sve skale korišćenih instrumenata istraživanja zadovoljavajuće pouzdanosti.

Rezultati ovog istraživanja mogli bi biti od koristi i stručnjacima koji se u svojoj praksi bave različitim problemima, poput depresivnosti, poremećaja ishrane, socijalne fobije, paničnih napada, socijalne neprilagođenosti, kao i otežanih prolazaka kroz različite krizne periode, a u čijoj osnovi mogu biti problemi visoke socijalne anksioznosti, u smislu uočavanja asertivnosti, kao potencijalno korisnog faktora pri radu sa gore navedenim i sličnim problemima.

Praktične implikacije sprovedenog istraživanja ogledaju se u mogućnosti primene stečenog znanja o odnosu osobina ličnosti, socijalne anksioznosti i asertivnosti u prevenciji neadaptivnih oblika ponašanja, kao što je socijalna anksioznost. Poka-

zalo se da je asertivnost važan protektivni faktor u smanjenju socijalne anksioznosti kod mladih. S obzirom na činjenicu da su školski psiholozi najčešće jedini stručnjaci koji se bave mentalnim zdravljem mladih u školama, a oni nisu sertifikovani treneri asertivnosti, oni mogu svoje učenike informisati o neasertivnim ponašanjima i njihovim negativnim posledicama, kao i korisnosti asertivnog ponašanja, i na taj način im pružiti informacije od značaja, ili ih uputiti na asertivni trening. Zanimarivanje značaja komunikacije ima dalekosežne posledice na školsko i kasnije akademsko postignuće učenika, ali i na buduće interpersonalne relacije. Zbog toga je važno da stručnjaci koji se bave mentalnim zdravljem pruže pomoć mladima da usvoje adekvatne strategije interpersonalnog ponašanja i da razvijaju svoje socijalne veštine. Usvajajući veštine komunikacije i ovladavajući umećem da otvoreno iskažu svoja osećanja i stavove i da brane svoja legalna prava, a da pritom ne ugroze drugu stranu u sukobu, mladi ljudi uče da se mnogi problemi povezani sa konfliktima na ovaj način mogu adekvatno rešiti.

Reference

- Abedzadeh, M., & Mahdian, H. (2014). Relationship between assertiveness and social anxiety with happiness. *International Journal of Education and Applied Sciences*, 6(1), 274–280.
- Acković, M. (2012). *Anksioznost, separaciona anksioznost i strah od javnog izvođenja kod učenika muzičke škole* (Neobjavljeni master rad). Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš.
- Alinčić, M. (2010). Osobine ličnosti i asertivnost kao prediktori samopoštovanja i socijalne anksioznosti. *Primenjena psihologija*, 6(2), 139–154.
- Bagherian, M., & Mojambari, A. K. (2016). The relationship between Big Five personality traits and assertiveness. *Tendenzen*, 25(3), 111–119.
- Baptista, C. A., Loureiro, S. R., & Osorio, F. (2012). Social phobia in Brazilian University students: Prevalence, underrecognition and academic impairment in women. *Journal of Affective Disorders*, 136, 857–861.
- Bijelić, L. (2004). *Odnos asertivnosti sa samopoštovanjem i socijalnom anksioznošću* (Neobjavljeni završni rad). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar.
- Burstein, M., He, J. P., Kattan, G., Albano, A. M., Avenevoli, S., & Merikangas, K. R. (2011). Social Phobia and Subtypes in the National Comorbidity Survey–Adolescent Supplement: Prevalence, Correlates, and Comorbidity. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 50(9), 870–880.
- Costa, P. T. Jr., & McCrae, R. R. (1992). Four ways five factors are basic. *Personality and Individual Differences*, 13, 653–665.
- Filaković, P. i Mandić, N. (2003). Socijalni anksiozni poremećaj. Prepoznavanje i liječenje depresije i anksioznih poremećaja. U Lj. Hotujac (Ur.), *Prepoznavanje i liječenje depresije i anksioznih poremećaja – uloga liječnika primarne zdravstvene zaštite* (str. 49–57). Zagreb: Belupo.
- Furmark, T. (2002). Social phobia: overview of community surveys. *Acta Psychiatrica*

Scandinavica, 105, 84–93.

- Heimberg, G. R., Klosko, J. S., Dodge, C. S., Shadick, R., Becker, R. E., & Barlow, D. (1989). Anxiety disorders, depression, and attributional style: A further test of the specificity of depressive attributions. *Cognitive Therapy and Research*, 13(1), 21–36.
- Holt, C. S., Heimberg, R. G., Hope, D. A., & Liebowitz, M. R. (1992). Situational domains of social phobia. *Journal of Anxiety Disorders*, 6, 63–77.
- Hofmann, S. G., Heinrichs, N., & Moscovitch, D. A. (2004). The nature and expression of social phobia: Toward a new classification. *Clinical Psychology Review*, 24, 769–797.
- Hughes, R. L., Ginnet, R. C., & Curphy, G. L. (2006). *Leadership: enhancing the lesson of experience* (5th ed.). New York: McGraw-Hill.
- Izgić, F., Akyiz, G., Dogan, O., & Kugu, N. (2004). Social phobia among university students and its relation to self-esteem and body image. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 49, 630–634.
- Kalajdžić, O. (2012). Socijalno statusna obeležja kao determinante socijalne fobije kod adolescenata. *Biomedicinska istraživanja*, 3(2), 26–33.
- Kirst, L. K., (2011). *Investigating the relationship between assertiveness and personality characteristics*. Unpublished manuscript, University of Central Florida, Orlando, Florida. Retrieved from <http://stars.library.ucf.edu/honorstheses1990-2015/1200>
- Krnetić, I. (2006). Evaluacija racionalno emotivno bihevioralne terapije socijalne anksioznosti: istraživanje na pojedincu. U V. Nešić i sar. (Ur.), *Primenjena psihologija. Zbornik radova naučnog skupa Dani primenjene psihologije* (str. 107–125). Niš: Filozofski fakultet.
- Leary, M. R., & Kowalski, R. M. (1995). *Emotions and social behavior: Social anxiety*. New York: Guilford Press.
- Marangunić, N. (2010). *Evaluacija upitnika sramežljivosti i asertivnosti USA-r* (Neobjavljeni diplomski rad). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Milenković, A. i Hadži-Pešić, M. (2006). Povezanost vaspitnih stilova roditeljstva, ekstraverzije-introverzije i asertivnosti. *Godišnjak za psihologiju*, 4, 89–108.
- Obradović, B. i Dinić, B. (2010). Osobine ličnosti, pol i starost kao prediktori zdravstveno rizičnih ponašanja. *Primenjena psihologija*, 2, 137–153.
- Ollendick, T. H., Matson, J. L., & Helsel, W. J. (1985). Fears in children and adolescents: Normative data. *Behaviour Research and Therapy*, 23(4), 465–467.
- Ostovar, S., Khorasani, P. T., McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr. (1996). Toward a new generation of personality theories: Theoretical contexts for the five-factor model. In J. S. Wiggins (Ed.), *The five-factor model of personality: Theoretical perspectives* (pp. 51–87). New York: Guilford Press.
- Ramanaiah, N. V., & Deniston, W. M. (1993). NEO personality inventory profiles of assertive and nonassertive persons. *Psychological Reports*, 73(1), 336–338.
- Rodebaugh, T. L. (2009). Hiding the self and social anxiety: The core extrusion schema measure. *Cognitive Therapy and Research*, 33, 90–109.
- Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva: primena i interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

- Tovilović, S. (2004). Latentna struktura skale socijalne anksioznosti i relacije između socijalne anksioznosti i iracionalnih uverenja. *Psihologija*, 37(1), 63–88.
- Tovilović, S. (2005). Aserktivni trening: efekti tretmana, održivost promena i udeo terapeuta u terapijskom ishodu. *Psihologija*, 38(1), 35–54.
- Tovilović, S., Okanović, P. i Krstić, T. (2009). Procena asertivnosti. U M. Biro, S. Smederevac i Z. Novović (Ur.). *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena* (str. 63–72). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Vulić-Prtorić, A. (2006). Anksiozna osetljivost: fenomenologija i teorije. *Suvremena psihologija*, 9(2), 171–193.
- Zdravković, J. (2010). *Veštine vladanja sobom*. Niš: Stamenković.
- Živčić-Bećirević, I. (1996). Konstrukcija skale samoprocjene asertivnog ponašanja djece. Rijeka. *Godišnjak Zavoda za psihologiju*, 4–5, 85–90.
- Živčić-Bećirević, I. i Jakovčić, I. (2015). Grupni bihevioralno-kognitivni tretman studenata sa socijalnom anksioznošću. *Socijalna psihijatrija*, 42, 191–198.
- Willis, L., & Daisley, J. (1995). *The assertive trainer*. London: McGraw Hill Book Company.
- Wolpe, J. (1990). *The practice of behavior therapy*. New York: Pergamon Press.

Danica Vukić²

Technical School „15. Maj”

Prokuplje, Serbia

PERSONALITY TRAITS AS PREDICTORS OF SOCIAL ANXIETY AND ASSERTIVENESS OF THE STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS

Abstract

This work presented research aimed at investigating the relationship between personality traits and social anxiety and assertiveness in the students, as well as determining the predictor of social anxiety and assertiveness. The research was conducted on a sample of 200 students (100 students of the Gymnasium and 100 students of the Technical School in Prokuplje). The following instruments were applied: the short version of The Questionnaire Big Five plus two, A scale and the Social Anxiety Scale. The results showed that the models of prediction of social anxiety ($F_{(7, 192)} = 32.62, p < .001, R = .74, R^2 = .54$) and Assertiveness ($F_{(7, 192)} = 35.00, p < .001, R = .75, R^2 = .56$) was significant. It was found that statistically significant predictors of Social Anxiety were the dimensions of Neuroticism ($\beta = .56, p < .001$), Extraversions ($\beta = -.19, p < .05$), Openness to experience ($\beta = .26, p < .01$) and Positive Valences ($\beta = -.30, p < .01$). The greater expression of Neuroticism and Positive Valences, as well as the lower expression of Extraversion and Openness to experience, contribute to greater social anxiety. The statistically significant predictors of the assertiveness are the dimensions

² Corresponding author email: danica.vukic@yahoo.com

of Neuroticism ($\beta = -.45, p < .01$), Extraversions ($\beta = .24, p < .01$), Aggressiveness ($\beta = .21, p < .01$) and Positive Valences ($\beta = -.27, p < .001$). The greater expression of Extraversion and Aggressiveness, as well as lower expression of Neuroticism and Positive Valences contribute to greater assertiveness. Neuroticism proved to be a consistent predictor of social anxiety and assertiveness in high school students. The obtained results are consistent with the good theoretical foundation of the relationship of personality traits, Social anxiety and Assertiveness.

Keywords: personality traits, social anxiety, assertiveness, high school students

Primljeno: 25. 05. 2018.

Primljena korekcija: 15. 10. 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 22. 10. 2018.

Miljana Pavićević¹

*Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem
u Kosovskoj Mitrovici,
Filozofski fakultet,
Katedra za psihologiju
Kosovska Mitrovica, Srbija*

UDK 159.923.3-057.87:316.356.2

Originalni naučni rad**Dragana Stanojević**

*Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem
u Kosovskoj Mitrovici,
Filozofski fakultet,
Katedra za psihologiju
Kosovska Mitrovica, Srbija*

POVEZANOST OSOBINA LIČNOSTI MLADIH I NJIHOVE PROCENE PORODIČNOG FUNKCIONISANJA

Apstrakt

Teorijski okvir istraživanja čine sedmofaktorski model ličnosti „Velikih pet plus dva“ koji podrazumeva postojanje sedam dimenzija ličnosti (neuroticizam, ekstraverzija, savesnost, agresivnost, otvorenost ka iskustvu, pozitivna valenca i negativna valenca), i Olsonov Cirkumpleks model porodičnog i bračnog funkcionisanja koji podrazumeva tri ključna koncepta za razumevanje porodičnog funkcionisanja (kohezija, fleksibilnost i komunikacija). Cilj istraživanja je bio da se ispita prediktivna moć osobina ličnosti opisanih pomoću modela Velikih pet plus dva u predviđanju porodičnog funkcionisanja opisano pomoću Cirkumpleks modela. Uzorak su činili studenti tri fakulteta u Kosovskoj Mitrovici (Filozofskog fakulteta, Prirodno-matematičkog fakulteta i Fakulteta tehničkih nauka), njih ukupno 165 (78 ispitanika i 87 ispitanice), prosečne starosti $M = 21.24$. Ispitanici su popunjavali inventar ličnosti Velikih pet plus dva, skalu porodičnog funkcionisanja FACES IV i upitnik osnovnih sociodemografskih karakteristika. Rezultati regresione analize pokazuju da su samo pojedine osobine ličnosti značajni prediktori u predviđanju porodičnog funkcionisanja. Ekstraverzija je značajan prediktor Kohezije, Fleksibilnosti i Komunikacije kao dimenzije porodičnog funkcionisanja. Agresivnost i Negativna valenca su značajni prediktori Dezangažovanosti kao dimenzije porodičnog funkcionisanja, dok su Agresivnost i Pozitivna valenca značajni u predviđanju Rigidnosti.

Ključne reči: osobine ličnosti, porodično funkcionisanje, studenti

¹ Adresa autora: miljanapavicevic@yahoo.com

Uvod

Porodica i porodični odnosi su oduvek bili interesantni za proučavanje. Tumačenje porodičnog funkcionisanja vršeno je iz različitih uglova. Postoji veliki broj istraživanja koja osvetljavaju problematiku porodičnog života u savremenim uslovima i ukazuju na potrebu novih istraživanja. Tokom prethodnog perioda javila se naučna radoznalost za ispitivanje ove tematike, pa su tako nastala istraživanja odnosa osobina ličnosti i zadovoljstva i kvaliteta bračnih relacija (Bentler & Newcomb, 1978; Bouchard, Lussier, & Sabourin, 1999), odnosa empatije i porodičnog funkcionisanja (Simić, Stojiljković i Todorović, 2013), subjektivnog blagostanja i porodičnog funkcionisanja (Todorović i Simić, 2013). Navedena istraživanja jesu značajna i pokazala su povezanost određenih varijabli, ali se takođe javila potreba za proširivanjem istraživanja i uključivanjem drugih varijabli koje bi mogle biti povezane sa porodičnim funkcionisanjem.

Osobine ličnosti

U izučavanju strukture ličnosti leksički pristup, pored psihobiološkog pristupa, predstavlja jednu od dve dominantne paradigme u savremenoj psihologiji ličnosti. Za razliku od psihobiološkog modela ličnosti koji pre svega traga za biološkom osnovom individualnih razlika, pod pretpostavkom da je jasna biološka osnova prvi preduslov identifikovanja neke osobine ličnosti kao osnovne, leksički pristup bazira se na ideji da se one osobine po kojima se ljudi razlikuju, a koje su se kroz svakodnevno ljudsko isustvo pokazale kao značajne, kodiraju u jezik (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010). Prvu autentičnu psiholeksičku studiju u srpskom jeziku izvršila je Snežana Smederevac (Smederevac, 2000) koja je primenila metodologiju Telegena i Volera. Ona je iz rečnika srpskohrvatskog jezika Matice srpske sa svake desete strane birala prvi termin koji se odnosi na ličnost. Tako je došla do 292 termina. Nakon ove, Smederevac i saradnici su 2007. godine (Smederevac, Mitrović, & Čolović, 2007) sprovedi još jednu leksičku studiju kako bi proverili stabilnost ovakve strukture leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku i došli su do 264 opisa ličnosti. Ovi opisi poslužili su za sastavljanje upitnika Leksi, a konačan rezultat ovog napora predstavlja upitnik Velikih pet plus dva čije su osnovne dimenzije: Neuroticizam, Ekstraverzija, Savesnost, Otvorenost ka iskustvu, Agresivnost, Pozitivna valenca i Negativna valenca. Neuroticizam (Smederevac et al., 2007) je dimenzija individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na potencijalno ugrožavajuće stimulse. Razlike na ovoj dimenziji mogu da se kreću od preterane reaktivnosti, čak i na bezazlene stimulse, pa do izražene nereaktivnosti, koju karakteriše hladnokrvnost i stabilnost i u uznemirujućim situacijama. Skala Neuroticizma u upitniku Velikih pet plus dva obuhvata indikatore anksioznosti, osećanja krivice, depresivnog raspoloženja, ogorčenosti, otuđenosti, osećanja manje vrednosti. Skala Neuroticizma sastavljena je od tri subskale: Anksioznost, Depresivnost i Negativni Afekat. Anksioznost kao osobinu

ličnosti karakteriše često doživljavanje napetosti, čak i u situacijama koje prosečna osoba procenjuje kao bezazlene. Osnovni pokazatelji anksioznosti su podrhtavanje glasa, uznemirenost u nepoznatim situacijama, osećanje krivice i kajanja. Depresivnost se odnosi na pesimističan stav prema budućnosti, samookrivljavanje i negativnu samoprocenu. Negativni afekat odnosi se na opšte nezadovoljstvo, samosažaljenje, ogorčenost i doživljaj nepravde. Ekstraverzija (Smederevac i sar., 2010) dimenzija je individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na okruženje i razlike se mogu kretati od visoke reaktivnosti, karakteristične za introverte, do niske reaktivnosti karakteristične za ekstraverte. U upitniku Velikih pet plus dva skala Ekstraverzija obuhvata socijalne aspekte i indikatore pozitivnog afektiviteta. Skalu Ekstraverzije čine tri subskale: Srdačnost, Pozitivan afekat i Društvenost. Srdačnost ili dobrodušnost je dimenzija koja ukazuje na pozitivan stav prema ljudima i aktivne napore koje osoba čini da bi ostvarila harmonične interpersonalne odnose. Pozitivan afekat opisuje tendenciju da se optimistički gleda na budućnost, da se aktivno reaguje na zahteve sredine i da se doživljavaju pozitivne emocije. Društvenost podrazumeva lako uspostavljanje interpersonalnih kontakata, mogućnost komunikacije sa velikim brojem ljudi, veliki broj poznanstava i uživanje u prisustvu drugih. Savesnost (Smederevac i sar., 2010) jeste dimenzija individualnih razlika koja se odnosi na stav prema obavezama. Razlike na ovoj dimenziji mogu da se kreću od preterane aktivnosti i posvećenosti obavezama, karakteristične za radoholičare, do izrazite neaktivnosti karakteristične za inertne, pasivne i lenje ljude. Savesnost čine tri subskale: Samodisciplina, Istrajnost i Promišljenost. Samodisciplina pretežno obuhvata indikatore stava prema obavezama, koje su shvaćene kao spoljašnji pritisak. Istrajnost podrazumeva ambiciju da se sopstvenim zalaganjem postignu visoki ciljevi, odnosno upornost, snažna volja, organizovanost i izdržljivost. Promišljenost podrazumeva opreznost prilikom donošenja odluka, sklonost planiranju i uvažavanju pravila ponašanja. Agresivnost (Smederevac i sar., 2010) jeste dimenzija koja podrazumeva individualne razlike u učestalosti i intenzitetu agresivnih impulsa, kao i razlike u kontroli i intenzitetu same agresivne reakcije. Skala za procenu agresivnosti obuhvata neke latentne oblike agresivnosti – one koji mogu predstavljati kognitivno-afektivnu predispoziciju za agresivno ponašanje i ne moraju nužno da se ispolje u ponašanju, kao što je hostilnost – i neke manifestne oblike, koji obično uključuju vidove verbalne, pa i fizičke agresivnosti. Dimenzija Agresivnost obuhvata tri subskale: Bes, Nepopustljivost i Teška narav. Bes je dimenzija koja se odnosi na emocionalnu predispoziciju za agresivno reagovanje i lošu kontrolu agresivnih impulsa. Nepopustljivost se odnosi na stepen izraženosti težnje ka održavanju harmoničnih odnosa sa drugim ljudima, odnosno voljno suzbijanje agresivne ekspresije u cilju održavanja skladnih odnosa sa drugim ljudima, kao i pozitivne slike o sebi. Teška narav se odnosi na tendenciju da se dominira u većini interpersonalnih odnosa. U osnovi ovakvog ponašanja se nalazi potreba za eksponiranjem i javnim manifestovanjem vlastitih uverenja. Otvorenost prema iskustvu (Smederevac i sar., 2010) predstavlja osobinu koja obuhvata težnju ka napretku i usavršavanju, intelektualnu radoznalost, širok krug interesovanja i otvorenost za promene. Otvorenost prema iskustvu obuhvata dve dimenzije nižeg reda: Intelpekt i Traženje novina. Intelpekt je dimenzija koja se odnosi na tendenciju

da se kreira podsticajno okruženje u kome će se zadovoljiti potreba za intelektualnom stimulacijom. U pitanju je aktivna potraga za informacijama koje su predmet interesovanja, koju prati radoznalost i težnja ka intelektualnom napretku. Tražeje novina obuhvata indikatore potrebe za doživljavanjem novih iskustava i spremnosti za isprobavanjem novih stvari. Pozitivna valenca (Smederevac i sar., 2010) čini jednu od dve dimenzije samoevaluacije. Razlike na ovoj dimenziji se mogu kretati od izrazitog doživljaja superiornosti, egocentričnosti i narcizma do nedostatka samopoštovanja, snishodljivosti i samoumanjivanja. Pozitivna valenca obuhvata dve subskale i to: Superiornost i Pozitivnu sliku o sebi. Superiornost je dimenzija koja obuhvata indikatore potrebe za potenciranjem vlastite važnosti, koju često mogu pratiti ideje veličine i narcističke tendencije. Pozitivna slika o sebi se odnosi na svest o vlastitim vrednostima, pa će se osoba i ponašati u skladu sa tim, postavljajući više ciljeve čije ostvarenje povratno podstiče pozitivan stav. Negativna valenca (Smederevac i sar., 2010) predstavlja drugu dimenziju samoevaluacije. Pored negativne samoevaluacije karakteristične za depresivni kognitivni stil, ova dimenzija obuhvata i spremnost da se sebi pripiše uloga opasne osobe, koje drugi imaju razloga da se plaše. Negativna valenca obuhvata dve subskale: Manipulativnost i Negativna slika o sebi. Manipulativnost se odnosi na procenu sebe kao vešte osobe koja uspeva da ostvari ciljeve nametljivošću, spletkarenjem ili iskorišćavanjem drugih pri čemu se zanemaruju neki osnovni kodeksi ponašanja i stava prema drugima. Negativna slika o sebi odnosi se na intenzivnu svest o vlastitim nepoželjnim osobinama i nedostatku pozitivnih osobina.

Porodično funkcionisanje

U okviru sistemskog pristupa izučavanja porodice izdvojio se Olsonov (Olson, 2000) Cirkumpleks model porodičnog i bračnog sistema. Ovaj model je u širokoj upotrebi poslednjih 25 godina u preko 1200 istraživačkih studija. Cirkumpleks model podrazumeva tri glavne dimenzije porodičnog funkcionisanja: *Kohezija, Adaptabilnost i Komunikacija* (Olson, 2000; Kouneski, 2000). Olson (Olson & Gorall, 2006) definiše *koheziju* kao emocionalnu vezu koju članovi porodice imaju jedni sa drugima. Indikatori ove dimenzije su: emocionalne veze, granice, koalicije, vreme, prostor, prijateljstvo, donošenje odluka, interesovanja, rekreacija (Barišić, Svetozarević i Duišin, 2011). Kohezivnost može da bude izražena kroz četiri nivoa: razjedinjenost koja podrazumeva veoma nizak nivo kohezivnosti, zatim sledi izdvojenost koja podrazumeva nizak do umeren nivo kohezivnosti, treći nivo je povezanost koja podrazumeva od umerenog do visokog nivoa kohezivnosti i isprepletenost koja podrazumeva visok nivo kohezivnosti (Olson, Gorall, & Tiesel, 2006). Drugu dimenziju porodičnog funkcionisanja, *Adaptabilnost ili Fleksibilnost*, Olson (Olson & Gorall, 2006) definiše kao kvalitet i ekspresiju vođstva i organizacije, odnosi među ulogama i pregovaranja. Fleksibilnost se shvata i kao spremnost i sposobnost porodice da menja svoju strukturu moći, odnose uloga i pravila, a sve zarad sopstevnog razvoja (Zotović, Telečki, Mihić i Petrović, 2008). Kao i kod kohezivnosti, i kod fleksibilno-

sti razlikujemo četiri nivoa: rigidnost podrazumeva veoma nizak nivo fleksibilnosti, strukturisanost podrazumeva od niskog do umerenog nivoa fleksibilnosti, zatim nivo fleksibilnost koja podrazumeva od umerenog do visokog nivoa fleksibilnosti i kao četvrti nivo haotičnost koja podrazumeva visok nivo fleksibilnosti (Olson & Gorall, 2006). Treću dimenziju u Cirkumpleks modelu predstavlja *Komunikacija* koju Olson (2000) definiše kao skup pozitivnih komunikacijskih veština koje su korisne porodičnom sistemu. Smatra se pomoćnom dimenzijom i neophodnim elementom za realizaciju prethodne dve dimenzije (Todorović i Simić, 2013). Meri se kroz veštinu slušanja i govora, jasnoću, koncentrisanost na temu, otvorenost, uvažavanje i poštovanje (Barišić i sar., 2011). Uravnoteženi sistemi poseduju veoma dobru komunikaciju, dok je komunikacija kod neuravnoteženih sistema veoma slaba (Todorović i Simić, 2013). Za optimalno funkcionisanje porodice prema Olsonu (2000) neophodan je središnji nivo kohezivnosti i fleksibilnosti koju prati otvorena komunikacija među članovima porodice.

Brojna istraživanja su se bavila odnosom osobina ličnosti roditelja i dece i njihove procene porodičnog funkcionisanja. Tako su Zdanović i saradnici (Zdanowicz, Lepiece, Tordeurs, Jacques, & Reynaert, 2011) bračno i porodično funkcionisanje tumačili iz pravca osobina ličnosti supružnika. Nalazi ovih istraživanja pokazuju da partneri koji imaju dominantnu dimenziju ličnosti Ekstraverziju, bračno i porodično funkcionisanje procenjuju kao optimalno i Ekstraverzija deluje kao zaštitni faktor, dok oni koji imaju dominantnu dimenziju Neuroticizam, bračno i porodično funkcionisanje procenjuju kao disfunkcionalno (Zdanowicz et al., 2011) i Neuroticizam opisuju kao škodljiv faktor. Sa druge strane, ima autora (Talović, 2013) koji su se bavili odnosom osobina ličnosti srednjoškolaca i njihove procene porodičnog funkcionisanja i došli do rezultata da postoji pozitivna povezanost Ekstraverzije sa uravnoteženim skalama porodičnog funkcionisanja (Kohezija i Adaptabilnost), kao i sa Komunikacijom i Zadovoljstvom životom, a negativna povezanost sa neuravnoteženim skalama (Hostilnost), dok Neuroticizam ostvaruje pozitivnu korelaciju sa neuravnoteženim skalama (Hostilnost), a negativnu sa Komunikacijom. Povezanost ostalih osobina ličnosti i porodičnog funkcionisanja nije utvrđena. Osobe sa visokim Neuroticizmom teže da budu nezadovoljne svim aspektima svog života (McCrae & Costa, 1988) i da svoju porodicu uoče više negativno nego što to i jeste (Millikan, Wamboldt, & Bihun, 2002), pa mogu naći manu roditeljima i svojoj porodici i okarakterisati je i kao odbijajuću i kontrolišuću. Osobe sa visokim skorom na Ekstraverziji odlikuje socijalabilnost i sposobnost da prepoznaju i dožive pozitivne emocije. Stanje zadovoljstva se najčešće postiže kroz povećani aktivitet, optimizam i aktivno traganje za situacijama koje će dovesti do pozitivnih ishoda (Smederevac i sar., 2010). Otuda se očekuje da su takve osobe sklonije da svoje porodice procenjuju kao emocionalno bliske, naglašavaju zajedništvo, dobru komunikaciju, stabilnost, održavanje ravnoteže i prilagođavanje određenim životnim okolnostima (Matejević i Todorović, 2012), kao i dobrom podelom uloga (Wayne, Musisca, & Fleenon, 2004). Savesnost kao dimenzija ličnosti uključuje ambiciju, tačnost, organizaciju, samodisciplinu i posvećenost, te je to možda razlog zašto ove osobe procenjuju svoju porodicu kao blisku i lojalnu, članovi porodice su veoma zavisni jedni od drugih, sve

aktivnosti su usmerene na porodicu (Matejević i Todorović, 2012). Osobe koje odlikuje Agresivnost najčešće porodične odnose procenjuju kao loše, zato što ove osobe mogu veliki broj stimulusa da dožive kao preteće i ako to realno nisu (Smederevac i sar., 2010). Ponašanje drugih procenjuju kao napad na sopstveni integritet i u stalnim su sukobima sa svojom okolinom, pa se procenjuju kao teške, nesaradljive i prgave osobe. Osoba koju odlikuje agresivnost, sklona je da se suprotstavlja, nestrpljiva je, svoje potrebe stavlja na prvo mesto što ugrožava interakciju sa drugima (Smederevac i sar., 2010). Otvorenost ka iskustvu uključuje širok spektar interesovanja, težnju ka napretku i usavršavanju, pa je očekivana korelacija sa balansiranim dimenzijama porodičnog funkcionisanja. Međutim, kada situacioni faktori sprečavaju ovakvu osobu da zadovolji svoje potrebe za novinama i raznovrsnošću, to može voditi ka izvesnim problemima u adaptaciji (Smederevac i sar., 2010). Visoka pozitivna valenca upućuje na izrazit doživljaj superiornosti, egocentričnost i narcizam. Osoba sa ovakvim skorom ostavlja neprijatan utisak na svoju okolinu, jer je do te mere eksplicitan stav o sopstvenoj superiornosti povezan i sa dominantnim i arogantnim ponašanjem (Smederevac i sar., 2010). Osobe koje imaju izraženu negativnu samo-evaluaciju, kao posledicu doživljaja vlastite nekompetentnosti će i svoje okruženje negativno percipirati (Smederevac i sar., 2010).

Pregledom literature kod nas nisu pronađena istraživanja koja su se bavila upravo odnosom osobina ličnosti adolescenata i njihove procene porodičnog funkcionisanja. Iz tog razloga, osmišljeno je istraživanje čiji je osnovni cilj bio da se ispita da li postoji korelacija između osobina ličnosti adolescenata, sa jedne, i pojedinih aspekata porodičnog funkcionisanja, sa druge strane. Saglasno tome, specifični ciljevi istraživanja su bili da se utvrdi prediktivna moć osobina ličnosti u skladu sa modelom ličnosti Velikih pet plus dva (neuroticizam, ekstraverzija, savesnost, agresivnost, otvorenost ka iskustvu, pozitivna valenca i negativna valenca) u predviđanju porodičnog funkcionisanja u skladu sa Cirkumpleks modelom (kohezija, fleksibilnost i komunikacija).

Metod

Uzorak i procedura

Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 165 studenata različitih fakulteta Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici (Filozofski fakultet, Prirodno-matematički fakultet i Fakultet tehničkih nauka). Obuhvaćeno je 87 ispitanika ženskog i 78 ispitanika muškog pola, uzrasta 18–26 godina (prosečna starost iznosi 21.24 godina). Ispitivanje je bilo anonimno, a sprovedeno je tokom aprila i maja 2015. godine u prostorijama fakulteta, nakon dobrovoljnog pristanka studenata da učestvuju u istraživanju (prethodno im je ukratko objašnjen cilj istraživanja i rečeno da će prikupljeni podaci biti korišćeni samo u istraživačke svrhe).

Instrumenti

Upitnik Velikih pet plus dva (VP+2; Smederevac i sar., 2010). Upitnik je namenjen proceni sedam širokih dimenzija ličnosti. Sadrži 184 ajtema raspoređenih u sedam subskala: *Neuroticizam, Ekstraverzija, Savesnost, Agresivnost, Otvorenost prema iskustvu, Pozitivna valenca i Negativna valenca*. Svaka od sedam skala sadrži dve, odnosno tri subskale, namenjene proceni subdimenzija sedam širokih dimenzija ličnosti. Tako Neuroticizam sadrži tri subskale: Anksioznost, Depresivnost i Negativni afekat. Ekstraverzija sadrži takođe tri subskale: Srdačnost, Pozitivni afekat i Društvenost. Savesnost sadrži tri subskale: Samodisciplinu, Istrajnost, Promišljenost. Agresivnost sadrži: Bes, Nepopustljivost i Tešku narav. Otvorenost ka iskustvu sadrži dve subskale: Intelekt i Traženje novina. Pozitivna valenca takođe sadrži dve subskale: Superiornost i Pozitivna slika o sebi. Negativna valenca sadrži: Manipulativnost i Negativnu sliku o sebi. Autori izveštavaju da je interna konzistentnost skala zadovoljavajuće visoka (koeficijent interne konzistencije je iznad .80 na svim subskalama osim na Negativnoj valenci na poduzorku žena). Pouzdanost subskala na našem uzorku iznosi: Neuroticizam, $\alpha = .87$ (Anksioznost, $\alpha = .74$; Depresivnost, $\alpha = .72$; Negativan afekat, $\alpha = .78$); Ekstraverzija, $\alpha = .69$ (Srdačnost, $\alpha = .65$; Pozitivan afekat, $\alpha = .68$; Društvenost, $\alpha = .62$); Savesnost, $\alpha = .70$ (Samodisciplina, $\alpha = .67$; Istrajnost, $\alpha = .69$; Promišljenost, $\alpha = .68$); Agresivnost, $\alpha = .76$ (Bes, $\alpha = .70$; Nepopustljivost, $\alpha = .72$; Teška narav, $\alpha = .74$); Otvorenost prema iskustvu, $\alpha = .72$ (Intelekt, $\alpha = .71$; Traženje novina, $\alpha = .72$); Pozitivna valenca, $\alpha = .73$ (Superiornost, $\alpha = .68$; Pozitivna slika o sebi, $\alpha = .73$); Negativna valenca, $\alpha = .81$ (Manipulativnost, $\alpha = .76$; Negativna slika o sebi, $\alpha = .80$).

Upitnik za evaluaciju porodične adaptabilnosti i fleksibilnosti (Family Adaptability and Cohesion Scale – FACES IV; Olson et al., 2006). Ovaj upitnik meri dimenzije porodična kohezija i porodična fleksibilnost pomoću šest skala. Postoje dve balansirane skale koje mere balansiranu porodičnu koheziju i balansiranu porodičnu fleksibilnost. FACES IV sadrži takođe i četiri nebalansirane skale koje mere ekstremno visoku i ekstremno nisku koheziju i fleksibilnost. Postoje dve nebalansirane skale za koheziju, Dezangažovanost i Zapletenost. Postoje dve nebalansirane skale za fleksibilnost, Rigidnost i Haotičnost. Pored toga, FACES IV koji ima 42 ajtema (svaka balansirana i nebalansirana subskala po 7 ajtema), sadrži i skalu Porodične komunikacije i Zadovoljstva porodicom koje imaju po 10 ajtema. Pouzdanost subskala na našem uzorku iznosi: Kohezija, $\alpha = .70$; Fleksibilnost: $\alpha = .73$; Dezangažovanost, $\alpha = .82$; Zapletenost, $\alpha = .81$; Rigidnost, $\alpha = .75$; Haotičnost, $\alpha = .71$; Komunikacija, $\alpha = .83$; Zadovoljstvo porodicom, $\alpha = .82$.

Rezultati

U tabeli 1 dat je prikaz deskriptivnih pokazatelja za varijable osobina ličnosti.

Tabela 1

Deskriptivni pokazatelji za varijable osobina ličnosti

	<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>
Neuroticizam	165	36	193	2.83	24.97	0.24	0.66
Ekstraverzija	165	56	161	3.79	15.57	1.16	4.22
Savesnost	165	55	160	3.51	14.17	0.79	2.68
Otvorenost ka iskustvu	165	62	136	3.67	14.71	0.22	0.25
Agresivnost	165	43	150	3.26	13.34	1.76	7.00
Pozitivna valenca	165	59	124	3.42	12.54	0.57	0.20
Negativna valenca	165	33	142	2.69	15.93	1.16	3.59

Napomena. Koeficijent asimetrije – Skjunis (*Sk*); koeficijent izduženosti – Kurtosis (*Ku*).

U tabeli 2 dat je prikaz deskriptivne statistike za varijable porodičnog funkcionisanja.

Tabela 2

Deskriptivni pokazatelji za varijable porodičnog funkcionisanja

	<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>
Kohezija	165	8	35	3.77	4.76	-0.82	1.20
Fleksibilnost	165	7	35	3.54	4.37	-0.48	1.52
Dezangažovanost	165	10	33	2.82	5.26	0.22	-0.84
Zapletenost	165	8	35	2.89	5.08	0.17	0.19
Rigidnost	165	8	32	2.96	4.73	-0.01	-0.21
Haotičnost	165	9	53	2.93	5.76	1.06	5.08
Komunikacija	165	10	50	3.91	7.17	-0.67	0.65
Zadovoljstvo porodicom	165	16	50	4.10	6.29	-0.84	0.99

Napomena. Koeficijent asimetrije – Skjunis (*Sk*); koeficijent izduženosti – Kurtosis (*Ku*).

Najpre je dat prikaz ineterkorelacija osobina ličnosti (Tabela 3). Rezultati korelacione analize pokazuju da postoji pozitivna povezanost Neuroticizma sa Savesnošću, Agresivnošću, Pozitivnom i Negativnom valencom; Ekstraverzije sa Savesnošću, Agresivnošću, Otvorenošću ka iskustvu i Pozitivnom valencom; Savesnosti, Otvorenosti ka iskustvu i Pozitivne valence sa svim ostalim osobinama ličnosti i

pozitivna povezanost Negativne valence sa Neuroticizmom, Savesnošću, Agresivnošću i Pozitivnom valencom. Korelacije su niskog do srednjeg intenziteta, značajne na nivou $p < .01$ i $p < .05$.

Tabela 3
Interkorelacija osobina ličnosti

	Negativna valenca	Pozitivna valenca	Otvorenost ka iskustvu	Agresivnost	Savesnost	Ekstraverzija
Neuroticizam	.63**	.24**	.11	.44**	.29**	.13
Ekstraverzija	.07	.50**	.59**	.28**	.60**	
Savesnost	.18*	.60**	.63**	.30**		
Agresivnost	.56**	.40**	.35**			
Otvorenost ka iskustvu	.14	.58**				
Pozitivna valenca	.34**					

** $p < .01$; * $p < .05$.

Povezanost osobina ličnosti i porodičnog funkcionisanja je utvrđena primenom Pirsonovog koeficijenta korelacije (Tabela 4).

Tabela 4
Povezanost osobina ličnosti sa porodičnim funkcionisanjem

	Koh.	Fleks.	Dezang.	Zaplet.	Rigid.	Haotič.	Kom.	Zad.por.
Neuroticizam	-.14	-.02	.21**	.16*	.03	.25**	-.11	.10
Ekstraverzija	.35**	.28**	-.03	.07	.05	.05	.38**	.00
Savesnost	.27**	.15	.00	.15	.11	.15	.28**	.04
Agresivnost	.02	.11	.34**	.27**	.27**	.25**	.01	.01
Otvorenost ka iskustvu	.29**	.19*	.03	.14	.09	.17*	.27**	-.01
Pozitivna valenca	.14	.18*	.16*	.18*	.24**	.16*	.15	-.06
Negativna valenca	-.14	.01	.39**	.22**	.17*	.27**	-.08	.08

Napomena. Koh. – kohezija; Fleks. – fleksibilnost; Dezang. – dezangažovanost; Zaplet. – zapletenost; Rigid. – rigidnost; Haotič. – haotičnost; Kom. – komunikacija; Zad.por. – zadovoljstvo porodicom.

** $p < .01$; * $p < .05$.

Iz tabele 4 se vidi da je utvrđena pozitivna korelacija Neuroticizma i njegovih aspekata (Anksioznost, Depresivnost i Negativan afekat) sa nebalansiranim dimenzijama porodičnog funkcionisanja (Dezangažovanost, Zapletenost i Haotičnost). Takođe, Ekstraverzija sa svim svojim aspektima (Srdačnost, Pozitivan afekat i Društvenost) pozitivno korelira sa Kohezijom, Fleksibilnošću i porodičnom Komunikacijom. Savesnost i njena dva aspekta (Istrajnost i Promišljenost) pozitivno koreliraju sa Kohezijom i porodičnom Komunikacijom. Rezultati korelacione analize su pokazali da Agresivnost pozitivno korelira sa nebalansiranim skalama (Dezangažova-

nost, Zapletenost, Rigidnost i Haotičnost). Otvorenost ka iskustvu pozitivno korelira sa balansiranim skalama (Kohezija i Fleksibilnost) i nebalansiranim skalom (Haotičnost) i Komunikacijom. Pozitivna valenca pozitivno korelira sa balansiranim skalom (Fleksibilnost) i nebalansiranim skalama (Dezangažovanost, Zapletenost, Rigidnost i Haotičnost). Negativna valenca pozitivno korelira samo sa nebalansiranim skalama (Dezangažovanost, Zapletenost i Haotičnost).

Za procenu prediktivne moći osobina ličnosti u predviđanju porodičnog funkcionisanja porodica studenata korišćen je model multiple regresije. U model regresione analize kao prediktori su uključene dimenzije ličnosti (Neuroticizam, Ekstraverzija, Savesnost, Agresivnost, Otvorenost ka iskustvu, Pozitivna valenca, Negativna valenca), a skorovi na merenim aspektima porodičnog funkcionisanja (Kohezija, Fleksibilnost, Dezangažovanost, Zapletenost, Rigidnost, Haotičnost, Komunikacija i Zadovoljstvo porodicom) tretirani su kao kriterijske varijable. Imajući u vidu dobijene korelacije između osobina ličnosti i aspekata porodičnog funkcionisanja (Tabele 1), u regresioni model su uključene samo one osobine ličnosti koje ostvaruju značajne korelacije sa aspektima porodičnog funkcionisanja.

Kohezija. Rezultati multiple regresione analize pokazuju da su osobine ličnosti značajni prediktori, $F_{(7,157)} = 5.32$; $p < 0.05$, Kohezije i da objašnjavaju 19.2% varijanse Kohezije kao aspekta porodičnog funkcionisanja.

Tabela 5

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktori porodične kohezije

Osobine ličnosti	<i>B</i>	β	<i>t</i>	<i>F</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2
Neuroticizam	-0.03	-.17	-1.79			
Ekstraverzija	0.08	.26*	2.72			
Savesnost	0.05	.15	1.40			
Agresivnost	0.00	.01	0.07	5.32	.19	.16
Otvorenost ka iskustvu	0.04	.11	1.10			
Pozitivna valenca	-0.03	-.08	-0.83			
Negativna valenca	-0.02	-.07	-0.69			

* $p < .05$.

Iz grupe prediktorskih varijabli, izdvojila se Ekstraverzija ($\beta = .26$, $p < .05$) kao značajna u predviđanju Kohezije. Osobe koje odlikuje srdačnost, pozitivan afekat i društvenost procenjuju postojanje emocionalne bliskosti između članova porodice.

Fleksibilnost. Model u kome su osobine ličnosti tretirane kao prediktori Fleksibilnosti kao dimenzije porodičnog funkcionisanja je statistički značajan, $F_{(7,157)} = 2.24$; $p < .05$, i objašnjava 9.1% varijanse Fleksibilnosti.

Tabela 6

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktori porodične fleksibilnosti

Osobine ličnosti	<i>B</i>	β	<i>t</i>	<i>F</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2
Neuroticizam	-0.01	-.09	-0.85			
Ekstraverzija	0.08	.27*	2.61			
Savesnost	-0.02	-.05	-0.44			
Agresivnost	0.02	.05	0.54	2.24	.09	.05
Otvorenost ka iskustvu	0.01	.02	0.18			
Pozitivna valenca	0.02	.06	0.54			
Negativna valenca	0.00	.00	0.03			

**p* < .05.

Iz modela prediktorskih varijabli izdvaja se Ekstraverzija ($\beta = .27, p < .05$) kao značajna u predviđanju fleksibilnosti. Ispitanici koje odlikuje ekstraverzija, porodičnu fleksibilnost procenjuju kao višu. Ekstraverzija obuhvata indikatore optimizma, životnog elana i pozitivnog raspoloženja (Smederevac i sar., 2010), odnosno tendencija da se optimistički gleda na budućnost, da se aktivno reaguje na zahteve iz okruženja i da se doživljavaju pozitivne emocije. Osoba traži načine da kreira prijatno okruženje u kome postoje demokratska pravila oko podele uloga i pravila u vezi sa odnosima između članova porodice.

Dezangažovanost. Osobine ličnosti su značajni prediktori, $F_{(7,157)} = 5.41, p < .05$, Dezangažovanosti kao dimenzije porodičnog funkcionisanja i obašnjavaju 19.4% varijanse Dezangažovanosti. Iz grupe prediktorskih varijabli su se izdvojile Negativna valenca ($\beta = .28, p < .05$) i Agresivnost ($\beta = .22, p < .05$) kao značajne u predviđanju Dezangažovanosti kao aspekta porodičnog funkcionisanja. Ispitanike koje karakteriše agresivnost i negativna valenca, procenjuju porodicu kao razjedinjenu odnosno dezangažovanu.

Tabela 7

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktori porodične dezangažovanosti

Osobine ličnosti	<i>B</i>	β	<i>t</i>	<i>F</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2
Neuroticizam	-0.01	-.05	-0.47			
Ekstraverzija	-0.03	-.08	-0.83			
Savesnost	-0.04	-.10	-0.94			
Agresivnost	0.09	.22*	2.37	5.41	.19	.16
Otvorenost ka iskustvu	-0.01	-.04	-0.35			
Pozitivna valenca	0.05	.11	1.09			
Negativna valenca	0.09	.28*	2.71			

**p* < .05.

Zapletenost. Multipla regresiona analiza je pokazala da su osobine ličnosti značajni prediktori, $F_{(7,157)} = 2.19, p < .05$, u predviđanju Zapletenosti i objašnjavaju 8.9% varijanse Zapletenosti. Iz prediktorskih varijabli, nijedna se nije izdvojila kao značajna u predviđanju zapletenosti.

Tabela 8

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktori porodične zapletenosti

Osobine ličnosti	<i>B</i>	β	<i>t</i>	<i>F</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2
Neuroticizam	-0.00	-.01	-0.14			
Ekstraverzija	-0.02	-.08	-0.75			
Savesnost	0.03	.07	0.65			
Agresivnost	0.07	.19	1.87	2.19	.09	.05
Otvorenost ka iskustvu	0.01	.02	0.20			
Pozitivna valenca	0.02	.06	0.57			
Negativna valenca	0.03	.10	0.86			

* $p < .05$.

Rigidnost. Osobine ličnosti su značajni prediktori, $F_{(7,157)} = 3.14, p < .05$, Rigidnosti i objašnjavaju 12.3% varijanse Rigidnosti kao dimenzije porodičnog funkcionisanja. Kao značajni prediktori u predviđanju Rigidnosti su se izdvojile Agresivnost ($\beta = .26, p < .05$) i Pozitivna valenca ($\beta = .23, p < .05$). Osobe koje odlikuje agresivnost su sklonije da ponašanje drugih ljudi opažaju kao napad na sopstevni integritet te je ovo možda razlog da i svoju porodicu procenjuju kao rigidnu. Sa druge strane, osobe sa visokim skorom na pozitivnoj valenci zbog izrazitog doživljaja superiornosti, okruženje percipiraju kao rigidno i nepodržavajuće.

Tabela 9

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktori porodične rigidnosti

Osobine ličnosti	<i>B</i>	β	<i>t</i>	<i>F</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2
Neuroticizam	-0.03	-.18	-1.76			
Ekstraverzija	-0.02	-.08	-0.76			
Savesnost	0.01	.04	0.39			
Agresivnost	0.09	.26*	2.67	3.14	.12	.08
Otvorenost ka iskustvu	-0.03	-.11	-0.99			
Pozitivna valenca	0.08	.23*	2.14			
Negativna valenca	0.02	.08	0.69			

* $p < .05$.

Haotičnost. Model u kome su osobine ličnosti tretirane kao prediktori Haotičnosti, kao dimenzije porodičnog funkcionisanja, statistički je značajan, $F_{(7,157)} = 2.83, p < .05$, i objašnjava 11% varijanse Haotičnosti.

Tabela 10

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktori porodične haotičnosti

Osobine ličnosti	<i>B</i>	β	<i>t</i>	<i>F</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2
Neuroticizam	0.03	.12	1.23			
Ekstraverzija	-0.04	-.11	-1.09			
Savesnost	0.01	.03	0.22			
Agresivnost	0.04	.09	0.97	2.83	.11	.07
Otvorenost ka iskustvu	0.06	.16	1.44			
Pozitivna valenca	0.00	.00	0.02			
Negativna valenca	0.04	.12	1.05			

* $p < .05$.

Iz grupe prediktorskih varijabli, nije se izdvojila nijedna dimenzija kao značajna u predviđanju haotičnosti.

Porodična komunikacija. Rezultati multiple regresione analize pokazuju da osobine ličnosti nisu značajne, $F_{(7,157)} = .60$, $p < .05$, u predviđanju Komunikacije i da objašnjavaju 17.9% varijanse skale Komunikacije kao dimenzije porodičnog funkcionisanja.

Tabela 11

Multipla regresiona analiza: Osobine ličnosti kao prediktori porodične komunikacije

Osobine ličnosti	<i>B</i>	β	<i>t</i>	<i>F</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2
Neuroticizam	-0.05	-.18	-1.83			
Ekstraverzija	0.15	.33	3.43			
Savesnost	0.08	.16	1.47			
Agresivnost	-0.02	-.04	-0.48	5.27	.19	.15
Otvorenost ka iskustvu	0.03	.07	0.63			
Pozitivna valenca	-0.06	-.10	-1.03			
Negativna valenca	0.01	.03	0.26			

* $p < .05$.

Ispitanici, koje odlikuje ekstraverzija porodičnu komunikaciju procenjuju kao dobru. Emocionalni aspekt podrazumeva pretežno vedro raspoloženje koje se odražava i na interpersonalne odnose.

Zadovoljstvo porodicom. Ova dimenzija porodičnog funkcionisanja ne ostvaruje statistički značajnu korelaciju ni sa jednom osobinom ličnosti, te zato ona nije uključena u regresioni model.

Diskusija

Polazna pretpostavka ovog istraživanja bila je da su osobine ličnosti mladih značajni prediktori procene porodičnog funkcionisanja.

Rezultati istraživanja pokazuju da porodična kohezija ostvaruje pozitivnu korelaciju sa Ekstraverzijom, Savesnošću i Otvorenošću ka iskustvu. Porodična kohezija podrazumeva emocionalnu bliskost i lojalnost članova porodice, i naglasak je na zajedništvu između članova porodice. Svi članovi porodice imaju svoje prijatelje, ali i prijatelje koji su im zajednički. To se takođe odnosi i na aktivnosti i interese (Olson, 2000). Svaki od članova ima svoje pojedinačne aktivnosti i interese, ali i zajedničke. Oni su socijalni, druželjubivi i otvoreni prema promenama. Neka istraživanja (Falci, 2007; Matejević i Todorović, 2012) pokazala su da je stepen emocionalne bliskosti roditelja i dece od velikog značaja za psihičko zdravlje adolescenata, odnosno ovi adolescenti su manje skloni anksioznosti i depresiji. Porodična fleksibilnost ostvaruje pozitivnu korelaciju sa Ekstraverzijom, Otvorenošću ka iskustvu i Pozitivnom valencom. Fleksibilnost se odnosi na promene u rukovodstvu jedne porodice, ulogama i pravilima, a u cilju razvoja porodice (Olson, 2000). U ovakvim porodicama vlada demokratsko odlučivanje, članovi porodice otvoreno pregovaraju jedni sa drugima, a pravila koja su postavljena su promenljiva i prilagodljiva svim članovima porodice. Otuda je očekivana korelacija Fleksibilnosti sa Ekstraverzijom, sa Otvorenošću ka iskustvu, kao i sa Pozitivnom valencom, ako imamo u vidu da su u pitanju mlade osobe koje su socijalne, otvorene za promene, radoznale, sa pozitivnom slikom o sebi. Porodična komunikacija se odnosi na sposobnost aktivnog slušanja i veštine komuniciranja. Komunikacija ostvaruje pozitivnu korelaciju sa Ekstraverzijom, Savesnošću i Otvorenošću ka iskustvu. Sastavni deo Ekstraverzije jesu socijalne interakcije i pričljivost što omogućuje i preduslov je za uspešnu komunikaciju. Sastavni deo Savesnosti je samodisciplina, promišljenost i istrajnost koje mogu da budu povezane sa interpersonalnim situacijama i svim ostalim aspektima funkcionisanja (Smederevac i sar., 2010). Otvorenost ka iskustvu podrazumeva širok krug interesovanja i otvorenost za promene što je takođe povezano sa uspešnom komunikacijom. Agresivnost i Negativna valenca ostvaruju pozitivnu korelaciju sa nebalansiranim skalama porodičnog funkcionisanja: Dezangažovanost, Zapletenost, Rigidnost i Haotičnost. Agresivne, netolerantne osobe sklone kritizmu, koje ponašanje drugih ljudi percipiraju kao ugrožavajuće sklonije su i da porodično okruženje procenjuju kao disfunkcionalno.

Dalje, u radu je regresionom analizom utvrđeno da su osobine ličnosti, kao model, značajne u predviđanju i balansiranih i nebalansiranih dimenzija porodičnog funkcionisanja u cirkumpleks modelu. Međutim, mali broj pojedinih prediktora se izdvojio i pokazao značajnim u predviđanju dimenzija porodičnog funkcionisanja i to u predviđanju Kohezije, Fleksibilnosti, Dezangažovanosti, Rigidnosti i Komunikacije. U predviđanju Kohezije, Fleksibilnosti i Komunikacije kao aspekata porodičnog funkcionisanja, izdvojila se Ekstraverzija kao značajan prediktor. Ekstraverzija obuhvata indikatore optimizma, životnog elana i pozitivnog raspoloženja. Život je

prepun iskušenja koja skoro svakodnevno testiraju individualne kapacitete za adaptaciju. Ali, Ekstraverzija opisuje tendenciju da se optimistički gleda na budućnost, da se aktivno reaguje na zahteve sredine i da se doživljavaju pozitivne emocije (Smederevac i sar., 2010). Emocionalni aspekt podrazumeva pretežno vedro raspoloženje koje se odražava i na interpersonalne odnose. Osoba voli šalu i traži načine da kreira prijatno okruženje. Imajući u vidu ove karakteristike Ekstraverzije, očekivano je da osobe sa ovom dimenzijom opisuju porodične odnose kao tople i fleksibilne, a porodičnu komunikaciju kao optimalnu. Navedene osobine omogućavaju osobama da porodični kontekst opažaju kao topao i podržavajući, gde svaki član porodice može otvoreno da iznosi svoja osećanja i mišljenja bez straha od osude i odbacivanja od strane drugih članova (Todorović i Simić, 2013). Ovakve rezultate su dobili i istraživači sa Univerziteta za nauku i kulturu u Iranu, Madahi i saradnici (Maddahi, Javidi, Samadzadeh, & Amini, 2012). Naime, prema njihovim nalazima postoji povezanost ekstraverzije dece sa demokratskim stilom vaspitanja roditelja koji podrazumeva jasnu podelu uloga u porodici, ali i bliske emocionalne veze među članovima porodice i dobru komunikaciju. Kod nas su Genc i Kodžopeljić (1995) došli do nalaza da je skor na dimenziji Ekstarverzija kod dece pozitivno povezana sa popustljivim (fleskibilnim) vaspitanjem roditelja. Slični rezultati su dobijeni u jednom novijem istraživanju (Escolas, Ray, & Escolas, 2016) koji pokazuju da osobe sa dominantnim osobinama Ekstraverzije i Otvorenosti ka iskustvu su više voljne da budu pažljive i pune razumevanja prilikom postavljanja porodičnih pravila i da svojim osobinama mogu pomoći porodici u prilagođavanju promenama. U predviđanju Dezangažovanosti, kao značajni prediktori su se izdvojili Agresivnost i Negativna valenca. U porodicama gde postoji visok stepen dezangažovanosti, odnosno razjedinjenosti, članovi porodice vrlo malo vremena provode zajedno i imaju malo zajedničkih aktivnosti (Olson, 2000). Imajući u vidu da su osobe sa izraženom Agresivnošću i Negativnom valencom sklone svadalačkom i kritizerskom ponašanju, očekivano je da oni svoj porodični kontekst procenjuju kao nebalansiran. Ovakve osobe imaju tendenciju da se suprotstavljaju, nestrpljive su, svoje potrebe uvek stavljaju u prvi plan, što ugrožava kvalitet njihovih interakcija sa drugima u mnogim situacijama, i može dovesti do toga da ih mnogi ljudi izbegavaju (Smedereva i sar., 2010). Takođe, u radu smo došli do nalaza da je značajan prediktor Rigidnosti, Agresivnost i Pozitivna valenca. Osobe sa visokim skorom na Agresivnosti vrlo često ponašanje drugih ljudi percipiraju kao opasnost po sopstveni integritet, netolerantne su, imaju visoka očekivanja koja drugi ljudi teško uspevaju da zadovolje. Imaju visoke kriterijume u vrednovanju tuđeg ponašanja i svako odstupanje od zamišljenih standarda kod njih proizvodi prebacivanje i kritikovanje (Smederevac i sar., 2010). Osobe sa visokim skorom na pozitivnoj valenci, svoje potrebe takođe stavljaju na prvo mesto, narcističke su i egocentrične, mogu biti izuzetno osetljive na kritike ili neuvažavanje njihovih kvaliteta. Zbog toga, ove osobe jesu senzitivnije u prepoznavanju visoke dezangažovanosti i rigidnosti porodičnih odnosa, nedostatka zajedničkih aktivnosti i vremena provedenog sa ostalim članovima porodice, uz čvrsta i jasna pravila koja se bez pogovora moraju poštovati (Todorović i Simić, 2013).

Zaključak

Generalno gledano, dobijeni rezultati upućuju na sledeće zaključke. Neuroticizam, Agresivnost i Negativna valenca ostvaruju pozitivnu korelaciju samo sa nebalansiranim dimenzijama porodičnog funkcionisanja, Ekstarverzija i Savesnost ostvaruju pozitivnu korelaciju samo sa balansiranim dimenzijama, dok Otvorenost ka iskustvu i Pozitivna valenca ostvaruju pozitivnu korelaciju i sa balansiranim i sa nebalansiranim dimenzijama porodičnog funkcionisanja. Nalazi takođe pokazuju da su samo neke osobine ličnosti značajni prediktori u predviđanju porodičnog funkcionisanja. Naime, kao model ličnosti osobine su značajni prediktori porodičnog funkcionisanja, ali kao pojedinačni prediktori izdvojili su se samo Ekstarverzija u predviđanju Kohezije, Fleksibilnosti i Komunikacije, Agresivnost i Pozitivna valenca kao prediktori Dezangažovanosti, kao i Agresivnost i Pozitivna valenca kao prediktori Rigidnosti. Treba imati u vidu da osobine ličnosti objašnjavaju od 9 do 19% varijanse porodičnog funkcionisanja pa bi buduća istraživanja trebalo da obuhvate širi opseg varijabli, odnosno da se uključe varijable kao što su, na primer, osobine ličnosti roditelja, vaspitni stilovi roditelja, socioekonomske karakteristike porodice i druge.

Reference

- Barišić, B., Svetozarević, S. i Duišin, D. (2011). Modeli porodičnog funkcionisanja – novine, preporuke, mogućnosti i ograničenja. *Engrami*, 33(1), 47–60.
- Bentler, P. M., & Newcomb, M. D. (1978). Longitudinal Study of Marital Success and Failure. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 46, 1053–1070.
- Bouchard, G., Lussier, Y., & Sabourin, S. (1999). Personality and marital adjustment: Utility of the five-factor model of personality. *Journal of Marriage and Family* 61(3), 651–660.
- Escolas, H., Ray, L., & Escolas, M. (2016). Personality Traits and Family Styles of Combat Medics in Training. *Military medicine*, 181(6), 546–552.
- Falci, C. (2007). Family structure, closeness to residential and nonresidential parents, and psychological distress in early and middle adolescence. *The Sociological Quarterly*, 47, 127–146.
- Genc, L. i Kodžopeljić, J. (1995). Porodično vaspitanje i osobine ličnosti. U Đ. Đurić (Ur.), *Ličnost u višekulturnom društvu* (Vol. 2, str. 70–81). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kouneski, E. (2000). *Family assessment and the circumplex model: New research developments and applications*. Unpublished manuscript, Department of Family Social Science, University of Minnesota, St. Paul, Minnesota.
- Maddahi, M. E., Javidi, N., Samadzadeh, M., & Manini, M. (2012). The study of relationship between parenting styles and personality dimensions in sample of college students. *Indian Journal of Science and Technology*, 5(9), 3332–3336.

- Matejević, M. i Todorović, J. (2012). *Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo*. Niš: Filozofski fakultet.
- McCrae, R., & Costa, P. (1988). Recalled Parent-Child Relations and Adult Personality. *Journal of Personality* 56(2), 417–434.
- Millikan, E., Wamboldt, M., & Bihun, J. (2002). Perceptions of the Family, Personality Characteristics, and Adolescent Internalizing Symptoms. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 41(12), 1486–1494.
- Olson, D. H. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22, 144–167.
- Olson, D. H., & Gorall, D. M. (2006). *FACES IV & the Circumplex Model: Validation Study*. Minneapolis, MN: Life Innovations.
- Olson, D. H., Gorall, D. M., & Tiesel, J. W. (2006). *FACES IV package: Administration manual*. Minneapolis, MN: Life Innovations.
- Simić, I, Stojiljković, S. i Todorović, J. (2013). Doživljaj porodičnih odnosa, empatija i novčani prihodi porodice. *Teme*, 38(2), 719–734.
- Smederevac, S. (2000). *Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku* (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad.
- Smederevac, S., Mitrović, D., & Čolović, P. (2007). The structure of the lexical personality descriptors in Serbian language. *Psihologija*, 40(4), 485–508.
- Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva, primena i interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Talović, B. (2013). *Funkcionalnost porodice, osobine ličnosti i agresivnost adolescenata*. (Neobjavljeni diplomski rad). Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš.
- Todorović, J. i Simić, I. (2013). Dimenzije porodičnog funkcionisanja, subjektivno blagostanje i tip domaćinstva. U B. Dimitrijević (Ur.), *Hunanzacija univerziteta. Zbornik radova naučnog skupa sa međunarodnim učešćem Nauka i savremeni univerzitet 2* (str. 298–311). Niš: Filozofski fakultet.
- Wayne, J., H., Musisca, N., & Fleeson, W. (2004). Considering the role of personality in the work–family experience: Relationships of the big five to work–family conflict and facilitation. *Journal of Vocational Behavior*, 64(1), 108–130.
- Zdanowicz, N., Lepiece, B., Tordeurs, D., Jacques, D., & Reynaert, C. (2011). Predictability of levels of physical and mental health: a 2 year longitudinal study. *Psychiatria Danubina*, 23(1), 8–12.
- Zotović, M., Telečki, T., Mihić, I. i Petrović, J. (2008). Relacije karakteristika porodice i prevladavanja stresa kod adolescenata. *Primenjena psihologija*, 1(3–4), 145–160.

Miljana Pavićević²

*University of Priština temporarily settled in
Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy,
Department of Psychology
Kosovska Mitrovica, Serbia*

Dragana Stanojević

*University of Priština temporarily settled in
Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy
Department of Psychology
Kosovska Mitrovica, Serbia*

**PERSONALITY TRAITS OF YOUNG ADULTS IN RELATION
TO THEIR ABILITY TO EVALUATE FUNCTIONINGS
WHITIN A FAMILY**

Abstract

Theoretical approach in the paper is based on seven-factor personality model “Big Five Plus Two” which assumes seven personality dimensions (neuroticism, extroversion, conscientiousness, hostility, openness, positive valence and negative valence), as well as on Olson’s circumplex model of family and matrimonial functioning which is based on the three key elements for the understanding of family functioning (cohesion, flexibility, and communication). This research aims to examine predictive ability of the personality traits described according to “Big Five Plus Two” model in order to predict the family functioning described with Circumplexmodel. Students of three different universities took part in this research, which was held in Kosovska Mitrovica (Faculty of Philosophy, Faculty of Technical Sciences and Faculty of Natural Sciences and Mathematics). There were 165 students (78 male, 87 female), average age $M = 21.24$. Examinees filled in Big Five Plus Two personality inventory, family functioning scale FACES IV and basic socio-demographic traits questionnaire. Regression analysis results have shown that only certain aspects of personality traits are significant predictors in anticipating family functioning. Extraversion showed to be significant predictor of Cohesion, Flexibility, and Communication as dimensions of family functioning. Aggressivity and Negative valence are significant predictors of Disengagement, while Aggressivity and Positive valence are significant predictors of rigid type of family functioning.

Keywords: personality traits, family functioning, students

Primljeno: 30. 06. 2018.

Primljena korekcija: 09. 10. 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 13. 10. 2018.

² Corresponding author email: miljanapavicevic@yahoo.com

Mirjana Stanković Đorđević¹*Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača
Piot, Srbija*

UDK 159.944.4:376

Pregledni rad

STRES I IZGARANJE PROSVETNIH RADNIKA U PROCESU INKLUZIJE

Apstrakt

Cilj rada je analiza pojave stresa i profesionalnog izgaranja prosvetnih radnika u uslovima obrazovne inkluzije. Savremene reformske promene u sistemu obrazovanja od prosvetnih radnika zahtevaju složene i višestruke kompetencije i uloge. Značajan profesionalni izazov je rad sa decom sa razvojnim smetnjama koji podrazumeva dodatno angažovanje, nova znanja i veštine nastavnika, te individualizaciju obrazovno-vaspitnog procesa. Naponi koje ulažu prosvetni radnici kako bi odgovorili zahtevima koji se pred njih postavljaju dovode do narušavanja njihovog fizičkog i mentalnog zdravlja, do pojave profesionalnog stresa i izgaranja. Istraživanja pokazuju da su stavovi prosvetnih radnika, doživljaj kompetentnosti, ocena pripremljenosti školske sredine za inkluziju, samoefikasnost, strategije prevladavanja stresa, kao i neke sociodemografske karakteristike – dužina radnog staža, pol, povezani sa pojavom profesionalnog stresa i izgaranja kod prosvetnih radnika u uslovima inkluzije. Prosvetni radnici ocenjuju da su problemi u radu u uslovima inkluzije vezani za nepovoljan status profesije, nedostatak podrške i podsticaja, nedovoljnu obučenost za rad, kao i odsustvo saradnje i timskog rada. Da bi očuvali i unapredili svoje fizičko i mentalno zdravlje, prosvetni radnici bi trebalo da budu sistemski podržani i osnaženi. Dodatne edukacije, umrežavanje stručnih službi, timski rad, materijalna stimulacija, kvalitetnije inicijalno obrazovanje su značajni činioci koji bi unapredili položaj prosvetnih radnika u uslovima obrazovne inkluzije i doprineli izgradnji resursa za konstruktivno prevladavanje profesionalnog stresa.

Ključne reči: prosvetni radnici, stres, izgaranje, obrazovna inkluzija

Uvod

Savremeni obrazovni sistem sve manje sagledava prosvetnog radnika kao „majstora svog zanata” koji treba da sledi zadate koncepte i gotova rešenja, a sve više se govori o prosvetnom radniku kao reflektivnom praktičaru i kreativnom istraživaču sopstvene prakse, profesionalcu koji treba da obrazuje za „društvo znanja” i „društvo koje uči”. „Nastavnička profesija jeste društveno značajna, ali i vidljiva. Njega i njegov rad procenjuju učenici, njihovi roditelji, drugi nastavnici, direktor, pedagoški savetnici” (Grujić, 2016, 288). Nastavnik dobija nove odgovornosti i obaveze – unapređivanje sopstvene profesionalne prakse, razvoj kurikuluma, mentorski rad sa pripravnicima, članstvo i rukovođenje različitim timovima, akciona istraživanja... Pritom se od njega

¹ Adresa autora: mirjanasdj63@gmail.com

očekuje efikasan rad, demokratičnost i tolerancija po pitanjima specifičnosti kultura, pola, individualnih karakteristika učenika, korišćenje novih tehnologija, ovladavanje novim znanjima i načinima ocenjivanja i vrednovanja učenika.

Prosvetnom radniku se postavlja niz zahteva i očekivanja od strane roditelja, učenika, prosvetnih vlasti, medija, što može da dovede do preispitivanja i sumnji u profesionalne kompetencije, doživljaja niskog samopoštovanja, te sindroma izgaranja na poslu koji karakterišu emocionalna iscrpljenost, depersonalizacija i smanjena profesionalna efikasnost (Stojiljković, Petrović i Đigić, 2017).

Poseban izazov pred profesiju prosvetnog radnika postavlja uvođenje inkluzije u naš obrazovni sistem. Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Sl. glasnik Republike Srbije, 72/09) sva deca dobijaju pravo na jednako i kvalitetno obrazovanje. Nosioci obrazovno-vaspitnog procesa su prosvetni radnici koji dobijaju novu i značajnu ulogu – rad sa decom sa razvojnim smetnjama u inkluzivnim grupama i odeljenjima, što sa sobom nosi usložnjavanje profesionalnog angažmana nastavnika. Suzić (2008) navodi sledeće uloge nastavnika u inkluzivnom razredu: didaktičar, vaspitač, nastavnik, dijagnostičar, instruktor aktivne nastave, koordinator, kreator novih interpersonalnih odnosa, graditelj emocionalne klime u odeljenju, nastavnik u aktivnom ciljnom učenju. Neophodni uslovi za (uspešan) obrazovno-vaspiti rad sa decom sa razvojnim smetnjama su individualizacija obrazovno-vaspiti procesa, izrada individualnih obrazovnih planova za svako dete sa razvojnom smetnjom i koordinisanje timom za podršku detetu. Nastavnici u inkluzivnim razredima ne poseduju inicijalna znanja i veštine za rad sa decom sa razvojnim smetnjama, njihova profesionalna i lična iskustva sa decom sa razvojnim smetnjama su tek sporadična, čest je doživljaj izolacije i prepuštenosti sebi. U isto vreme njihov rad nije u dovoljnoj meri prepoznat kao značajan; naprotiv, marginalizacija prosvetne struke je naglašena i sveprisutna, posebno u oblasti inkluzije. Prosvetni radnici koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama su izloženi dodatnim stresnim situacijama. Prosvetne vlasti, bar za sada, ne čine ozbiljnije korake da ih osnaže, te kod nastavnika postoji dodatni rizik za doživljaj stresa i izgaranje (Kiš Glavaš, 2000; Košir, Likardo, Gement, & Habe, 2014; Stanković Đorđević, 2015).

Stres i sindrom izgaranja prosvetnih radnika

Sedamdesetih godina prošlog veka stres prosvetnih radnika postaje tema naučnog interesa zahvaljujući istraživanjima Kirijakua i Satlifa (Kyriacou & Sutcliffe, 1978). Njihovo shvatanje je da je stres nastavnika „odgovor na sindrom negativnih afekata kao što su ljutnja, anksioznost, tenzija, frustracija ili depresija, koji su često praćeni potencijalno patogenim fiziološkim ili biohemijskim promenama nastalim kao posledica nekih aspekata nastavnikovog rada” (Krnjajić, 2003, 224). Doživljaj stresa je posledica nastavnikove percepcije radne situacije kao moguće pretnje njegovom samopoštovanju ili ličnoj dobrobiti, pri čemu je važna interakcija intrapersonalnih karakteristika i lične percepcije stresne situacije (Živčić Bećirević i Smojver Adžić, 2005).

Izvori stresa nastavnika čine kompleks interakcija njegovih vrednosnih orijentacija, sociokognitivnih veština i neposrednog i šireg društvenog okruženja. Krnjajić

(2003) navodi da analiza glavnih komponenti izvora stresa pokazuje četiri ortogonalna faktora: „loše ponašanje učenika”, „loši radni uslovi”, „nedostatak vremena” i „loš školski etos”. Krneta, Čejvanović i Šević (2015) faktore stresa prosvetnih radnika dele na opšte, posebne i specifične. Opšti faktori su određeni opštim položajem obrazovanja, koji je uglavnom marginalizovan od strane vladajuće elite. Posebni faktori se tiču užestručnog i profesionalnog statusa nastavnika – onoga šta nastavnik treba da zna i ume i zahteva da njegova znanja, veštine i vrednosni stavovi budu izraženi merljivim karakteristikama i ponašanjima kroz kompetencije nastavnika; dok su specifični faktori karakteristike same ličnosti nastavnika.

Efekti profesionalnog stresa su: osećanje iscrpljenosti i zamora, osećanje frustriranosti, preopterećenosti, prenošenje stresa kući, osećanje krivice, osećanje iritiranosti. Tu su još nizak nivo koncentracije, impulsivno ponašanje, teškoće pri donošenju odluka, stalna zabrinutost, telesne promene, pogoršanje zdravstvenog stanja (Buljan Flander i Hrpka, 2007).

U naporu da ostvare sveukupnost kompetencija prosvetni radnici sve češće doživljavaju visok nivo stresa i fenomen izgaranja na poslu, profesionalni stres često pre-rasta u profesionalno izgaranje; radi se o cirkularnoj povezanosti ovih procesa i stanja.

Izgaranje ili sagorevanje (eng. burnout) se definiše kao „skup negativnih osećanja i/ili ponašanja koja proističu iz neuspelog pokušaja pojedinca da se bori sa uslovima stresa – karakteriše ga fizička i emocionalna iscrpljenost, hronično negativni stavovi, veoma niska produktivnost” (Grujić, 2011, 215). Maslač i Lejter (Maslach & Leiter, 1997) pod sagorevanjem podrazumevaju indeks dislokacije između ljudi i onoga što treba da urade i predstavlja eroziju vrednosti, dostojanstva i duha, eroziju ljudske duše. U literaturi se navodi da su stresu i sagorevanju na poslu izloženi osobe čiji posao, uz svakodnevne interpersonalne interakcije, podrazumeva i visok nivo odgovornosti (Koludrović, Jukić i Reić Ercegovac, 2009). Karter (Carter, 1994) kao izvore stresa i izgaranja na poslu kod nastavnika izdvaja nedostatak odgovarajućih pravila o disciplini u školi, stavove i ponašanje školske uprave, evaluaciju koju vrše nadzornici, stavove i ponašanje drugih nastavnika, radno preopterećenje, male šanse za napredovanje u karijeri, nizak status nastavničke profesije, teškoće da se prepozna šta je to dobra nastava, bučne učenike, rad sa roditeljima. Bogunović i Stanković navode „*skriveno siromaštvo* nastavnika u tranziciji kao značajan izvor stresa i sagorevanja na poslu: ‘osrednji, loš ili vrlo loš’ materijalni status, finansijsku i *logističku* podršku šire porodice, dodatni posao, neispunjena materijalna očekivanja u odnosu na obrazovni status i neostvarene više potrebe” (Bogunović i Stanković, 2008, 418).

Kiparski autori (Ioannou & Kyriakides, 2006) ukazuju na to da su brojne studije potvrdile da se nastavnički poziv pretvorio u veoma stresno zanimanje. Pokazalo se da oko 10% do 40% nastavnika u istočnoevropskim zemljama pati od intenzivnog stresa ili izgaranja, dok taj procenat iznosi od 50% do 70% u zemljama poput Japana i Tajvana (Maslach, Schaufeli, & Leiter, 2001). Pojedina istraživanja u evropskim zemljama ukazuju da je 60% do 70% nastavnika pod stresom, znake sagorevanja pokazuje oko 30% nastavnika (Brenninkmeijer, Van Yperen, & Buunk, 2001).

Prema analizi empirijske evidencije, koju su sproveli Koludrović i saradnici (2009), istraživanja autora u SAD, Velikoj Britaniji, Australiji i Novom Zelandu po-

kazuju da trećina nastavnika smatra svoj posao stresnim, dok se kao faktori stresa navode smanjena disciplina i loše ponašanje učenika, vremenski pritisak, prihvatanje i prilagođavanje promenama, vrednovanje rada nastavnika, njihov društveni status, rukovodstvo škole i nepripremljenost za čas. Isti autori u svojoj analizi navode i da je krajem 1994. godine u Osaki utvrđena ocena sagorevanja japanskih nastavnika koja iznosi 3.37 na skali od 1 do 5. Jedan od nalaza ovog istraživanja je i da su nastavnici koji sebe nisu smatrali stručnjacima od poštovanja bili veoma profesionalno sagoreli u poređenju sa drugim neutralnim grupama.

Istraživanja koja su sprovedli Farber (Farber, 1991), Dorman (Dorman, 2003) i Čan (Chan, 2003) pokazuju da mlađi nastavnici iskazuju veći stepen emocionalne iscrpljenosti i depersonalizacije nego njihove starije kolege, dok nastavnici sa više radnog iskustva visoko procenjuju lično postignuće što se može uzeti kao pokazatelj nižeg nivoa sagorevanja.

Proces inkluzije i prosvetni radnici

Proces inkluzije je zvanično započeo u našoj zemlji usvajanjem Zakona o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja (Sl. glasnik Republike Srbije, 72/09), kao deo reformskog procesa obrazovno-vaspitanog sistema i približavanja evropskom obrazovnom prostoru. Tradicionalna škola nije pružala jednake šanse svim učenicima – „učenici sa razvojnim smetnjama, po pravilu, postižu znatno slabiji školski uspeh... posledice na ukupan intelektualni, emocionalni i socijalni razvoj ove dece u takvim, izrazito nepovoljnim uslovima su znatno teže od samog školskog neuspeha” (Hrnjica, 1997, 7).

Proces inkluzije se zasniva na „ljudskim saznanjima, stvaralačkim mogućnostima učenika, kao i na kompetencijama nastavnika, radi doprinosa zadovoljenju individualnih potreba i razvoju potencijala dečje prirode u zoni narednog razvoja” (Vilotić, 2014, 2). Inkluzija pre svega znači prilagođavanje individualnim karakteristikama i suprotstavljanje podeli i segregaciji dece po bilo kom osnovu.

Da bi bio realizovan na pravi način, proces obrazovne inkluzije mora da bude zasnovan na odgovarajućim principima: 1) socijalnoj prihvaćenosti i podršci; 2) ranoj prevenciji i rehabilitaciji; 3) individualizaciji; 4) funkcionalnom razvijanju sposobnosti i 5) stimulaciji i kompenzaciji sposobnosti i potencijala dece (Suzić, 2008, 45). Ovi principi se baziraju na pozitivnim stavovima prema deci sa razvojnim smetnjama, odgovarajućim kompetencijama prosvetnih radnika i znanjima za rad sa ovom kategorijom dece.

Milačić Vidojević, Glumbić i Kaljača (2010) ispitivali su stavove studenata Univeziteta u Beogradu prema osobama sa intelektualnom ometenošću. Uzorak je činilo oko sedam stotina studenata koji su bili podeljeni s obzirom na to da li se obrazuju za pomagačke profesije ili neke druge. Ispitivana je povezanost sa individualnim karakteristikama kao što su pol, iskustvo u radu sa osobama sa intelektualnom ometenošću i poznavanje osobe koja ima intelektualnu ometenost, dok su instrumenti bili Skala socijalne poželjnosti (Gerbas, 1960, prema Milačić Vidojević, Glumbić

i Kaljača, 2010) i Skala stavova prema mentalnoj retardaciji i eugenici (Antonak, Fielder, & Mulick, 1993). Autori zaključuju da su stavovi studenata prema osobama sa intelektualnom ometenošću umereno pozitivni i da studenti koji se školuju za pomagačke profesije imaju pozitivnije stavove prema osobama sa intelektualnom ometenošću. Stavovi prema inkluziji su negativno povezani sa stavovima prema primeni mera eugenike.

Istraživanje Macura Milovanović i Vujisić Živković (2011) imalo je za cilj da ispita stavove budućih prosvetnih radnika prema inkluziji. Uzorak su činili studenti učiteljskih fakulteta u Beogradu i Jagodini. Rezultati su pokazali da studenti generalno podržavaju inkluzivnu praksu u školama, deklarativno imaju pozitivne stavove prema različitim strategijama individualizacije u nastavi, kao i shvatanje da učitelji imaju najveću odgovornost za školski uspeh učenika sa razvojnim smetnjama. Zaključak autorki je da studenti implicitno slede (uobičajeni) medicinski model posebnih potreba, podržavaju i neke neinkluzivne strategije koje su rasprostranjene u našim školama. Njihovo ranije školovanje se zasnivalo na istom pristupu svim učenicima i segregaciji različitih, što je uticalo na njihovu implicitnu pedagogiju i dalo pečat stavovima prema inkluziji. Ovi nalazi mogu poslužiti kao dobre smernice u artikulaciji programa inicijalnog obrazovanja budućih prosvetnih radnika.

Stanisavljević Petrović i Lukić (2011) su ispitivale pripremljenost školske sredine za proces inkluzije na uzorku od 100 nastavnika osnovnih škola grada Niša. Rezultati pokazuju da od ispitivanih nastavnika 38.45% procenjuje pozitivno socijalnu uključenost učenika sa razvojnim smetnjama u odeljenja redovnih škola, dok 50.07% smatra da socijalna uključenost nije zadovoljavajuća. Stručnu pomoć u radu sa učenicima sa razvojnim smetnjama ispitivani nastavnici u 93% dobijaju od svojih kolega, mnogo manje od stručnih saradnika u školi. Svi ispitivani nastavnici smatraju da je neophodno stručno usavršavanje za rad sa učenicima, a njih 60.98% inkluziju u školama procenjuje kao korisnu.

Rajić i Mihić (2017) su ispitivale doživljaj kompetentnosti i motivaciju za rad sa decom sa razvojnim smetnjama na uzorku od 115 vaspitača predškolskih ustanova Vojvodine, uz korišćenje vinjete sa opisom deteta sa razvojnom smetnjom kao instrumenta. Rezultati istraživanja ukazuju na nizak doživljaj kompetentnosti i motivacije, relativno nisku procenu doprinosa inicijalnog obrazovanja i seminara stručnog usavršavanja, ali i na negativnu stereotipnu sliku deteta sa razvojnom smetnjom. Vaspitači su relativno nisko ocenjivali svoje inicijalno obrazovanje za rad sa decom sa razvojnim smetnjama. Njihova percepcija je da im nedostaje funkcionalno pedagoško, psihološko i metodičko znanje. Ocena stručnih seminara je nešto bolja, ali vaspitači procenjuju da je malo seminara koji se bave perspektivom prava deteta i njegovog celovitog razvoja, pristupom usmerenim na snage i interesovanja deteta. Primena hijerarijske regresione analize pokazala je da negativna stereotipna slika deteta sa razvojnom smetnjom uveliko utiče na doživljaj kompetentnosti i motivaciju za rad vaspitača.

Navedena istraživanja ukazuju na potrebu kontinuiranog i obuhvatnijeg pristupa praćenju činilaca koji doprinose kvalitetu inkluzivnog vaspitanja i obrazovanja u kome značajno mesto imaju stavovi prosvetnih radnika i ličnost prosvetnog radnika

koji, uz svoje tradicionalne uloge i obaveze, uvođenjem inkluzije, dobijaju nove i zahtevnije uloge i zadatke.

Karakteristike ličnosti nastavnika i profesionalni stres u uslovima inkluzije

Način na koji se ljudi suočavaju sa stresom ima veću važnost za njihovu unutrašnje moralno, socijalno funkcionisanje i zdravlje, nego broj i jačina samih stresnih epizoda (Lazarus & Lanuier, 1978), te je važno tragati za karakteristikama ličnosti koje su zaštitni faktori u prevladavanju stresa i evidentirati one koje su rizične. „Kako bi otkrili mehanizme koji su odgovorni za pozitivne ishode borbe sa stresom, istraživači pokušavaju da analiziraju personalne kvalitete ... osoba” (Genc, Pekić i Matanović, 2012, 158).

Nastavnici su po prirodi svog pomagačkog poziva u opasnosti da budu žrtve prolongiranog profesionalnog stresa: anksioznost, depresija, frustriranost, neprijateljsko ponašanje prema učenicima i kolegama, emocionalna iscrpljenost, samo su neke od manifestacija prolongiranog stresa (Krnjajić, 2003). Istraživanje Rajović i Jovanović (2010) govori o osećanju nekompetentnosti, strahu od profesionalnog neuspeha i mogućnosti pojave anksioznosti kod prosvetnih radnika koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama, kao reakcije na školsko okruženje koje nije naklonjeno ni detetu sa razvojnom smetnjom, ni profesionalcima koji rade sa njim. Različiti autori navode da su nastavnici koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama u većem riziku od pojave profesionalnog stresa i izgaranja u odnosu na nastavnike koji rade samo sa decom redovne populacije (Avramidis & Norwich, 2002, El Zein, 2009, Hrnjica i sar., 2007).

Ispitivanje Milačić Vidojević, Glumbića i Brojčina (2010) sprovedeno je na prosvetnim radnicima iz pet gradova u Srbiji. Uzorak je činilo 420 prosvetnih radnika osnovnih škola i vrtića i odnosilo se na percepciju stavova, zabrinutosti i samoefikasnosti nastavnika u pogledu inkluzivnog obrazovanja. Primenjena je baterija testova – Skala stavova prema inkluziji (ATIES; Wilczenski, 1992), Skala interakcije sa osobama sa ometenošću (IPD; Forling, Jobbling, & Carroll, 2001), Skala zabrinutosti u pogledu mogućnosti sprovođenja inkluzije (CIES; Sharman & Desai, 2002) i Skala samoefikasnosti u primeni inkluzivne prakse (S-e IIPS; Sharma, Loterman, & Forlin, 2012). Istraživanje je pokazalo da kod ispitivanih nastavnika postoji umerena negativna korelacija između zabrinutosti u pogledu sprovođenja inkluzivnog obrazovanja i samoefikasnosti u primeni inkluzivne prakse. Nastavnici sa visokom procenom samoefikasnosti imaju veći stepen samopouzdanja za rad u inkluzivnom razredu. Najviši osećaj efikasnosti je prisutan u pružanju podrške roditeljima, jasnog predočavanja očekivanja u pogledu ponašanja i okupljanja učenika za rad u parovima i malim grupama. Ispitivani prosvetni radnici se osećaju manje efikasnim u pogledu procene učenika sa različitim oblicima ometenosti, informisanja drugih u pogledu zakona i propisa o inkluziji i kreiranja individualnih zadataka učenicima.

Košir i saradnice (Košir et al., 2014) ispitivale su doživljaj stresa i sagorevanja učitelja osnovnih škola koji rade u inkluzivnim odeljenjima. Uzorak su činili

prosvetni radnici 12 slovenačkih regija. Kao instrumenti su korišćeni Upitnik doživljaja stresa (PSS; Cohen, Kamark, & Mermelstein, 1983), Upitnik zahteva na poslu (Tement, Korunka, & Pfifer, 2010), kao i Upitnik o karakteristikama radnog mesta koji su konstruisale autorke. Multifaktorska analiza je pokazala da su karakteristike radnog mesta (mereno kroz doživljaj komepetntnosti i procenu podrške u radu) nezavisni prediktori značajnog nivoa varijanse stresa, emocionalne iscrpljenosti i depersonalizacije (mereno kroz procenu radnog opterećenja, zadovoljstvo stručnom podrškom i podrškom u radu sa decom sa razvojnim smetnjama). Opšti i specifični zahtevi posla vezani za rad sa decom sa razvojnim smetnjama su najviši i najstabilniji prediktori sva tri ispitivana kriterijuma – doživljaja stresa, iscrpljenosti i depersonalizacije. Autorke predlažu dalja ispitivanja koja bi doprinela ublažavanju stresa i podsticanju efikasnih strategija prevladavanja stresa kod nastavnika koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama, kao najrizičnijim za pojavu stresa.

Delić (2016) je u istraživanju na uzorku od 220 prosvetnih radnika iz Republike Srpske i Republike Srbije primenom baterije od 11 mernih instrumenata ispitivao sindrom profesionalnog sagorevanja stručnjaka u uslovima inkluzije osoba sa intelektualnom ometenošću. Značajan nalaz ovog istraživanja govori o intenzivnijim reakcijama na stres, nižem nivou opšteg raspoloženja na radnom mestu i izraženijoj orijentaciji prema radu kod nastavnika razredne nastave u odnosu na vaspitače i nastavnike predmetne nastave. Statistički značajno niži nivo stresa su pokazali ispitanici koji imaju niži nivo sindroma sagorevanja, niži nivo procene nepovoljnih objektivnih okolnosti za rad i procene vlastitog rada i njegove smislenosti. Kada su u pitanju strategije prevladavanja stresa – strategije usmerene na emocije statistički značajno češće koriste prosvetni radnici koji imaju više nivoa sindroma sagorevanja, nepovoljnije procenjuju okolnosti za rad, vlastiti rad i njegovu smislenost. Autor je utvrdio na ispitivanom uzorku statistički značajnu pozitivnu korelaciju između pojave sindroma sagorevanja i procene objektivnih okolnosti za rad kao teških i između pojave sindroma sagorevanja i negativne procene vlastitog rada i njegove smislenosti. Istraživanje potvrđuje potrebu podrške i sistemskog rada sa prosvetnim radnicima koji su uključeni u proces obrazovne inkluzije.

Stanković Đorđević i Nedeljković (2018) su ispitivale karakteristike ličnosti prosvetnih radnica koje rade u inkluzivnim odeljenjima i stilove prevladavanja stresa polazeći od Bolgerovog shvatanja da je prevladavanje ličnost u akciji u uslovima stresa (Bolger, 1990). Pretpostavke u istraživanju su bile da prosvetne radnice koje rade sa decom sa razvojnim smetnjama imaju niži nivo samoefikasnosti, viši nivo samostišavanja i da kao stilove prevladavanja stresa preferiraju prevladavanje usmereno na emocije i izbegavanje. Istraživanje nije pokazalo da postoji statistički značajna povezanost između nivoa samoefikasnosti, samostišavanja i stila prevladavanja stresa usmerenog na izbegavanje prosvetnih radnica s obzirom na činjenicu da rade sa decom sa razvojnim smetnjama. Statistički značajna pozitivna povezanost postoji između stila prevladavanja stresa. Usmerenost na emocije i činjenice da prosvetne radnice rade sa decom sa razvojnim smetnjama. Testom višestrukog poređenja autorke su utvrdile da prosvetne radnice u inkluzivnim odeljenjima čiji je staž manji od deset godina imaju niži nivo prevladavanja stresa usmeren na emocije,

kao i niže prosečne vrednosti samostišavanja u celini i po aspektima Eksternalizacija i Podeljeno Ja. Rezultati istraživanja idu u prilog zaključku da su prosvetne radnice koje rade u inkluzivnim odeljenjima rizična grupa za pojavu stresa, a da su među njima najotpornije one prosvetne radnice koje imaju kraći radni staž.

Gutvajn (2015) je ispitivala opažanje nastavnika vezano za aktuelne probleme u realizaciji inkluzivnog obrazovanja, procenu kompetencija i predloge za unapređivanje politike i prakse inkluzivnog obrazovanja. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 74 nastavnika beogradskih osnovnih škola, uz korišćenje upitnika konstruisanog za potrebe istraživanja. Rezultati pokazuju da 80% ispitivanih nastavnika smatra da su najvažniji problemi u realizaciji inkluzivnog obrazovanja nepovoljan status nastavničke profesije, otpor nastavnika prema uvođenju inkluzije u škole, nepostojanje dodatnih podsticaja, neadekvatna obuka za rad u inkluzivnim uslovima, nedostatak adekvatnih učila, nerazumevanje i nerealna očekivanja roditelja, odstupstvo saradnje, timskog rada i stručne podrške. Takođe, 75% nastavnika izražava sumnju u svoja znanja i veštine i sposobnosti da odgovore na zadatke i izazove inkluzivnog obrazovanja. Više od 50% nastavnika vidi kao preduslove za unapređenje implementacije inkluzivnog obrazovanja praktične obuke za nastavnike, finansijsku podršku, kvalitetnije uslove rada, umrežavanje škola, stručnjaka, roditelja i lokalne zajednice. Nastavnici su i samokritični – nešto više od 30% potvrđuje da se ne bavi aktivno unapređivanjem sopstvenih kompetencija za inkluziju.

Dedaj (2015) je na uzorku od 172 vaspitača i učitelja Sremskog okruga i opštine Loznica ispitivala upitnikom konstruisanim za potrebe istraživanja mišljenje ispitanika o realizaciji inkluzivnog obrazovanja. Istraživanje je pokazalo da manje od trećine ispitanika primenjuje mere individualizacije u radu sa decom sa razvojnim smetnjama, a još manji broj je učestvovao u izradi individualnog obrazovnog plana, dok podršku u radu uglavnom dobijaju od stručnog tima, stručnih saradnika, a najmanji stepen podrške daju menadžmenti ustanova, interresorne komisije i saveti roditelja i školski odbori.

Navedena istraživanja potvrđuju značaj ličnih karakteristika nastavnika – samoefikasnosti, samopouzdanja, stilova prevladavanja stresa za uspešno sprovođenje procesa obrazovne inkluzije. Takođe, istraživanja govore, o potrebi prosvetnih radnika (vaspitača, učitelja, nastavnika) za odgovarajućim inicijalnim znanjima, dodatnim obukama i ozbiljnjom podrškom od strane šire zajednice.

Zaključak

Period od desetak godina koliko se primenjuje inkluzija u našem obrazovno-vaspitanom sistemu pokazao je niz teškoća u praktičnoj realizaciji u našim školama i predškolskim ustanovama. Ove teškoće se tiču uslova rada prosvetnih radnika, materijalne (ne)stimulacije, problema sa umrežavanjem službi koje rade sa decom sa razvojnim smetnjama i njihovim porodicama. Rad sa decom sa razvojnim smetnjama prosvetnim radnicima sve manje je izazov, a sve više dodatno radno opterećenje, koje utiče na njihov mentalni status.

„Nastavnik je ključna osoba u školi koja može pomoći detetu sa posebnim potrebama tako što će predvideti barijere i razviti strategije podrške za dete... zadatak nastavnika je da otkrije prednosti koje ima dete sa posebnim potrebama, te da nastavnu situaciju podesi tako da do izražaja dođu prednosti, što će ublažiti hendikep i pojačati pozitivni identitet deteta” (Suzić, 2008, 30).

Radi podsticanja procesa inkluzije u školama nastavnici bi trebalo da: 1) budu zainteresovani za dete kao ličnost, uz vrednovanje njegovih očuvanih potencijala; 2) uvažavaju slobodu svakog deteta i poštuju principe nenasilne komunikacije; 3) osnažuju legitimitet i značaj dečjih iskustava i 4) podstiču participaciju i aktivnu komunikaciju učenika, porodice, lokalne zajednice.

Prosvetni radnici u inkluzivnoj školi, moraju da, uz primenu standardnih pedagoških principa, primenjuju savremene modele nastave, didaktički materijal i nastavna sredstva, poznaju metode rehabilitacije i reedukacije usmerene na ciljeve i ishode učenja, uz poštovanje individualnih mogućnosti i tempa razvoja svakog deteta. Nastavnici koji rade u uslovima inkluzije nemaju dovoljno stručnih znanja, nisu podržani ni stručno, ni materijalno na adekvatan način, osećaju se izolovano, imaju osećaj da su prepušteni sebi, što dovodi do opadanja motivacije za rad, negativizma, emocionalne iscrpljenosti i sagorevanja.

Istraživanja pokazuju da je neophodna sistemski i kontinuirana akcija prosvetnih vlasti, uz podršku rukovodećih struktura u školama, kako bi nastavnici dostigli viši nivo kompetencija za kvalitetno realizovanje obrazovne inkluzije i da bi se sačuvali od profesionalnog stresa i sagorevanja. Pravci sistemski akcije bi bili – kvalitetnije inicijalno obrazovanje prosvetnih radnika za inkluziju, primereni programi stručnog usavršavanja, veći broj pedagoških asistenata u školama, umrežavanje stručnih službi, materijalna podrška, te osnaživanje prosvetnih radnika na mentalno-higijenskom planu, kroz prepoznavanje i uvažavanje njihovog rada i struke i edukacije vezane za ovladavanje tehnikama relaksacije i nenasilne komunikacije.

Reference

- Antonak, R. F., Fielder, C. R., & Mulick, J. A. (1993). A scale of attitudes toward the application of eugenics to the treatment of people with mental retardation. *Journal of Intellectual Disability Research*, 37(1), 75–83.
- Avramidis, E., & Norwich, B. (2002). Teachers attitudes towards integration/inclusion: a review of the literature. *European Journal of Special Needs Education*, 17(2), 129–147.
- Bogunović, B. i Stanković, I. (2008). „Skriveno siromaštvo” nastavnika: status, posledice i strategije prevazilaženja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(2), 403–422.
- Bolger, N. (1990). Coping and Personality Process: A Prospective Study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(3), 525–537.
- Brenninkmeijer, V., Van Yperen, W. N., & Buunk, B. P. (2001). Burnout and depression are not identical twins: is decline of superiority a distinguishing feature? *Personality and Individual Differences*, 30, 873–880.

- Buljan Flander, G. i Hrpka, H., (2007). Stres nastavnika. U H. Vrgoč (Ur.), *Nasilje i nasilno ponašanje u školi /vrtiću /učeničkom domu* (str. 66–75). Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
- Carter, S. (1994). *Teacher Stress and Burnout. Organizing Systems to Support Competent Social Behavior in Children and Youth*. Eugene, OR: Western Regional Resource Center.
- Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of health and social behavior*, 24, 385–396.
- Chan, D. W. (2003). Stress, Coping Strategies and Psychological Distress among Secondary School Teachers in Hong Kong. *American Educational Research Journal*, 35, 239–253.
- Dedaj, M. (2015, jun). *Podrška u realizaciji inkluzivnog obrazovanja iz perspektive vaspitača i učitelja*. Rad prezentovan na 6. Međunarodnoj naučnoj konferenciji Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi, Sremska Mitrovica, Srbija.
- Delić, S. (2016). *Sindrom profesionalnog sagorevanja kod stručnjaka u uslovima inkluzije osoba sa intelektualnom ometenošću u BiH i Republici Srbiji* (Neobjavljena doktorska disertacija). Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Dorman, J. (2003). Testing a Model for Teacher Burnout. *Australian Journal of Educational and Developmental Psychology*, 3, 35–47.
- El Zein, L. H. (2009). Attitudes toward inclusion of children with special needs in regular schools (A case study from parents' perspective). *Educational Research and Review*, 4(4), 164–172.
- Farber, B. A. (1991). *Crisis in education: Stress and burnout in the American teachers*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Forlin, C., Jobling, A., & Carroll, A. (2001). Preservice teachers' discomfort levels toward people with disabilities. *The Journal of International Special Needs Education*, 4, 32–38.
- Genc, A., Pekić, J. i Matanović, J. (2013). Mehanizmi suočavanja sa stresom, optimizam i generalna samoefikasnost kao prediktori psihofizičkog zdravlja. *Primenjena psihologija*, 6(2), 155–174.
- Grujić, Lj. (2011). Profesionalno sagorevanje nastavnika. *Pedagogija*, 66(2), 215–223.
- Gutvajn, N. (2015, jun). *Problemi u realizaciji inkluzivnog obrazovanja iz perspektive nastavnika osnovne škole*. Rad prezentovan na 6. Međunarodnoj naučnoj konferenciji Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi, Sremska Mitrovica, Srbija.
- Hrnjica, S. (1997). Deca razvojnim smetnjama u osnovnoj školi. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Hrnjica, S., Rajović, V., Čolin, T., Krstić, K., Kopunović, D., Zukanović, Lj.,...Pejović, M. (2007). *Inkluzija učenika sa teškoćama u razvoju u redovne osnovne škole, istraživačka studija*. Beograd: Save the Children UK, Program za Srbiju.
- Ioannou, I., & Kyriakides, L. (2006). *Structuring a Model for the Determinants of Vocational Teacher Burnout*. Preuzeto sa https://www.researchgate.net/publication/228666106_Structuring_a_Model_for_the_Determinants_of_Vocational_Teacher_Burnout

- Kiš Glavaš, L. (2000). Stavovi prema edukacijskoj intergaciji djece sa posebnim potrebama. *Dijete i društvo*, 2(1). 23–35.
- Koludrović, M., Jukić, T. i Reić Ercegovac, I. (2009). Sagorijevanje na poslu kod učitelja razredne i predmetne nastave, te srednješkolskih nastavnika. *Život i škola*, 55(22), 235–249.
- Košir, K., Licardo, M., Gement, S., & Habe, K. (2014). Doživljanje stresa in izgorelosti, povezanih z delom z učenci s posebnimi potrebami pri učiteljih v osnovi šoli. *Psihološka obzorja*, 23, 110–124.
- Krneta, D., Čejvanović, M. i Šević, A. (2015). Izvori stresa kod nastavnika. *Učenje i nastava*, 1(4), 629–650.
- Krnjajić, S. (2003). Nastavnik pod stresom. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 53, 222–244.
- Kyriacou, C., & Sutcliffe, J. (1978). Teachers stress: prevalence, sources and symptoms. *British Journal of Educational Psychology*, 48(2), 159–167.
- Lazarus R. S., & Lanuier, R. (1978). Stress-related transactions between person and environment. In L. A. Pervin and M. Lewis (Eds.), *Perspectives in International Psychology* (pp. 287–327). New York: Plenum.
- Macura Milovanović, S. i Vujisić Živković, N. (2011). Stavovi budućih vaspitača prema inkluziji: implikacije na inicijalno profesionalno obrazovanje. *Pedagogija*, 4(11), 633–647.
- Maslach, C., & Leiter, M. P. (1997). The truth about burnout: How organizations cause stress and what to do about it. New York: Jossey-Bass.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.
- Milačić Vidojević, I., Glumbić, N. i Brojčin, B. (2010). Percepcija stavova, zabrinutosti i samoefikasnosti nastavnika u pogledu inkluzivnog obrazovanja. U D. Radojičić, G. Nedović i D. Ranković (Ur.), *Specijalna edukacija i rehabilitacija – nauka i/ili praksa* (str. 494–512). Sombor: Pedagoški fakultet.
- Milačić Vidojević, I., Glumbić, N. i Kaljača, S. (2010). Stavovi studenata Univerziteta u Beogradu prema osobama sa intelektualnom ometenošću. *Pedagogija*, 65(4), 601–612.
- Rajić, M. i Mihić, I. (2017). Doživljaj kompetentnosti i motivacija vaspitača za rad sa decom sa smetnjama u razvoju. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 42(2), 339–359.
- Rajović, V. i Jovanović, O. (2010). Profesionalno i privatno iskustvo sa osobama s posebnim potrebama i stavovi nastavnika redovnih škola prema inkluziji. *Psihološka istraživanja*, 13(1), 91–106.
- Sharma, U., & Desai, I. (2002). Measuring concerns about integrated education in India. *Asia and Pacific Journal on Disability*, 5(1), 2–14.
- Sharma, U., Loterman, T., & Forlin, C. (2012). Measuring teacher efficacy implement inclusive practices. *Journal of Research in Special Educational Needs*, 12(1), 12–21.
- Smederevac, S. i Mitrović, D. (2009). *Ličnost – metode i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

- Stanisavljević Petrović, Z. i Lukić, G. (2011). Inkluzivno obrazovanje u očima nastavnika. U B. Jeftić (Ur). *Vaspitanje za humane odnose, problemi i perspective* (str. 162–176). Niš: Filozofski fakultet.
- Stanković Đorđević, M. i Nedeljković, J. (2018). Karakteristike ličnosti i prevladavanje stresa prosvetnih radnica u inkluziji. U M. Nikolić i M. Vantić Tanjić (Ur.), *Zbornik radova IX Međunarodne naučno-stručne konferencije Unapređivanje kvalitete života djece i mladih I* (str. 235–247). Tuzla: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Stanković Đorđević, M. (2015). *Inkluzija dece sa razvojnim smetnjama – sistemski pristup*. Pirot: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.
- Stojiljković, S., Petrović, V. i Đigić, G. (2017). Osobine ličnosti i sindrom izgaranja kod vaspitača. U G. Đigić (Ur.), *Savremeni izazovi u psihologiji* (str. 445–458). Niš: Filozofski fakultet.
- Suzić, N. (2008). *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: HBS.
- Tement, S., Korunka, C., & Pfifer, A. (2010). Toward the assessment of the work–family interface: Validation of the Slovenian versions of work–family conflict and work–family enrichment scales. *Psihološka obzorja*, 19(3), 53–74.
- Vilotić, S. (2014). Uloga i kompetencije nastavnika u inkluzivnom nastavnom procesu. *Nova škola*, 9(1), 34–55.
- Vlada Republike Srbije. (2009). *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*. Sl. Glasnik RS 72/09.
- Wilczenski, F. L. (1992). Measuring attitudes toward inclusive education. *Psychology in the Schools*, 29(4), 306–312.
- Živčić Bećirević, I. i Smovjer Adžić, S. (2005). Izvori stresa na poslu odgajatelja u dječjim vrtićima. *Psihologijske teme*, 14(5), 3–13.

Mirjana Stanković Đorđević²

*College of Professional Studies for Pre-school Teachers
Pirot, Serbia*

TEACHER STRESS AND BURNOUT IN THE PROCESS OF INCLUSION

Abstract

The aim of this article is to analyse the occurrence of stress and burnout effects of teachers in circumstances of educational inclusion. Modern reforms of the system of education require of teachers to develop complex and multifaceted competences and roles. Working with children with developmental disabilities represents a significant professional challenge which implies additional engagements, new skills and competences, as well as an individualised approach to education and upbringing. In order to respond to the set requirements, teachers devote great efforts which often result in

² Corresponding author email: mirjanasdj63@gmail.com

deteriorated physical and mental health, as well as in professional stress and burnout. Various research studies indicate that the following issues may be related to professional stress and burnout in teachers in the process of inclusion: teachers' attitudes, the experience of competence, the school environment assessment regarding the preparedness for educational inclusion, self-efficacy, strategies of coping with stress, as well as some socio-demographic characteristics such as teachers' gender and years of service. Teachers believe that working issues in the process of inclusion arise due to the unfavourable status of the teaching profession, the lack of support and encouragement, insufficient training, as well as the lack of co-operation and team work. In order to maintain and improve their physical and mental health teachers need to obtain the systemic support and empowerment through additional training, networking of professional services, team work, financial support, and quality initial education. These are all significant factors which could improve the status of teachers in the process of educational inclusion and build capacities to effectively cope with professional stress.

Keywords: teachers, stress, burnout, educational inclusion

Primljeno: 29. 05. 2018.

Primljena korekcija: 14. 07. 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 21. 07. 2018.

Jelena Lj. Minić¹

*Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u
Kosovskoj Mitrovici,
Filozofski fakultet,
Katedra za psihologiju
Kosovska Mitrovica, Srbija*

UDK 615.851: 159.942

Pregledni rad**Tatjana Stefanović Stanojević**

*Univerzitet u Nišu,
Filozofski fakultet,
Departman za psihologiju
Niš, Srbija*

TERAPEUT KAO SIGURNA BAZA ILI MOŽEMO LI SE AFEKTIVNO VEZATI ZA TERAPEUTA

Apstrakt

Postavljanjem pitanja da li terapeut može biti sigurna baza svojim klijentima i možemo li se afektivno vezati za terapeuta, u radu nastojimo da povezivanjem osnovnih postavki teorije afektivnog vezivanja i sistemske porodične terapije ponudimo moguće odgovore. U radu tragamo i za odgovorima na sledeća pitanja: ukoliko je terapeut percipiran od strane klijenata kao sigurna baza, šta to znači za terapijski proces; da li percipiranje i doživljavanje terapeuta kao sigurne baze pomaže klijentu, klijentima ili porodici u celini da se promene i krenu ka oporavku i daljem razvoju. Rad ima za cilj i da ukaže na prednosti primene teorije afektivnog vezivanja u sistemske porodičnoj terapiji kroz prikaz osnovnih postavki teorije afektivnog vezivanja, osnova sistemske teorije, ali i na neka ograničenja.

Ključne reči: terapeut, sigurna baza, teorija afektivnog vezivanja, sistemska porodična terapija

Uvod

Teorija afektivnog vezivanja smatra se jedinstvenim načinom shvatanja ljudskih emocija i važnim konceptom, koji ima široko polje implikacija, uključujući i rad u terapijskom procesu. Smatra se značajnom teorijskom osnovom za objašnjenje različitih oblasti ljudskog funkcionisanja, za razumevanje razvoja ličnosti, odnosa u dijadi: majka–dete, trijadi: majka–otac–dete, partnerskih, roditeljskih, vršnjačkih i prijateljskih relacija, ali i relacija terapeut–klijent(i). Teorija afektivnog vezivanja ima primenu u školsko-obrazovnom kontekstu, u oblasti socijalne i zdravstvene zaštite (Polovina, 2007), u razumevanju, procenjivanju i predviđanju uloge konflikta

¹ Adresa autora: jminic@yahoo.com

u ljubavnim vezama, u zavisnosti od dominantnog obrasca afektivne vezanosti pojedinca (Stefanović Stanojević, 2008). Značajna je primena teorije afektivnog vezivanja u partnersko-bračnom, roditeljskom i porodičnom funkcionisanju, u proceni zdravog razvoja deteta (Stefanović Stanojević, 2011), u razumevanju procesa koji pomažu razvoj roditeljske uloge, kapaciteta za roditeljsku ulogu, kao i drugih preduslova za kvalitetno roditeljstvo (Mihić, 2012). Teorija afektivnog vezivanja je primenjiva kao okvir u psihoterapijskom i savetodavnom radu sa parovima i porodicama (Mihić, 2012), u preventivnom i savetodavno-terapijskom radu u dijadama dete–roditelj, u partnersko-bračnim odnosima, roditeljskom i porodičnom funkcionisanju, psihoterapijskom radu sa odraslima i porodicama (Polovina, 2007).

U psihologiju pojam afektivnog vezivanja uvodi Bolbi (Bowlby), ističući da je potreba za afektivnim vezivanjem primarna potreba kod ljudi, s važnim evolutivnim komponentama: osiguravanje preživljavanja, fizička i psihička zaštita, stvaranje osećaja sigurnosti itd. Afektivno vezivanje je osnova emocionalnog i socijalnog razvoja, jer od načina na koji je zadovoljena potreba za afektivnom vezanošću u najranijem periodu života svakog pojedinca zavise i emocionalni odnosi u životu odrasle osobe. U zavisnosti od razvojne faze menjaju se objekti afektivne vezanosti (roditelji, vršnjaci, partneri, sopstvena deca...), kao i načini ispoljavanja, ali ne menja se potreba koja je u njenoj osnovi, a to je potreba za sigurnošću i prihvaćenošću. Sigurnost, kao osnova bio-psiho-socijalnog opstanka (Polovina, 2007), u okviru teorije afektivnog vezivanja, definisana je kroz koncept sigurne baze koju čine osobe za koje se afektivno vezujemo (Ainsworth & Bowlby, 1991), a to su, pre svih, naši roditelji ili staratelji, članovi porodice, kasnije vršnjaci, prijatelji, partneri, sopstvena deca, ali i terapeuti (Byng Hall, 1995).

Kao utemeljivač teorije afektivnog vezivanja, Bolbi je svoje ideje implementirao u praktičnom radu sa porodicama, čija deca imaju određenih teškoća u ponašanju. Razvojem teorije, polje primene osnovnih postavki afektivnog vezivanja je prošireno na rad sa ostalim uzrasnim grupama (mladima, odraslima, porodicama u celini). Vremenom je teorija afektivnog vezivanja, kroz usvajanje socijalno-interpersonalnog pristupa, nastojala da ispita kako se formira afektivno vezivanje u porodicama (Dalos i Drejper, 2010/2012), sve više se interesujući za borbe u relaciji, koje su podstaknute nesvesnim emocionalnim potrebama kao ključnim odlikama porodične dinamike (Haley, 1987, prema Dalos i Drejper, 2010/2012). Najistaknutiji autor koji je integrisao sistemski pristup u radu sa porodicama sa Bolbijevom teorijom je Bing Hol (Byng-Hall, 1990, 1995; Polovina, 2007). Mihić (2012) navodi da je Donlijeva (Donely) insistiranjem na pomeranju fokusa sa dijadnih odnosa učinila korak ka sistemskom proučavanju afektivne vezanosti na nivou porodice. Pored pomenutih autora, Polovina (2007) navodi i značajnu ulogu Akisterove (Akister), koja je istakla da je sistemski pristup porodici neophodan za razumevanje osećajnog vezivanja. Polovina (2007) ističe i neophodnost pomenutog teorijskog okvira za razumevanje dubinskih dinamizama uspostavljanja, održavanja i funkcionisanja porodice kao sistema.

Sistemski pristup se zasniva na shvatanju da se celina razlikuje od zbira njenih delova, da je sistem skup elementa u interakciji (Drack, Apfalter, & Povureau, 2007)

i da porodicu treba sagledati kao dinamički sistem u stalnoj promeni, sa cirkularnom uzročnošću kao imperativom (Barker, 1992). Sagledavajući porodicu na ovaj način, pojava simptoma se razmatra u kontekstu celine i povezanosti sa drugima delovima, tj. članovima sistema.

U radu nastojimo da opišemo neke od načina na koje je moguće povezati sistemski pristup porodici i osnovne postavke teorije afektivnog vezivanja, doprinos koji teorija afektivne vezanosti može imati u razumevanju procesa u odnosu terapeut–klijent(i), kao i smernice koje mogu biti korisne sistemskim terapeutima u radu sa porodicama.

Osnovne postavke teorije afektivnog vezivanja

Teorija afektivnog vezivanja je teorija o poreklu i prirodi čovekove osećajnosti (Stefanović Stanojević, 2005), a afektivno vezivanje važan koncept današnjice, kojim se objašnjava funkcionisanje pojedinca tokom celokupnog životnog ciklusa, u okviru različitih sistema, uključujući pre svega porodicu (kao primarni i najvažniji sistem), ali i funkcionisanje u okviru ostalih sistema sa kojima je pojedinac direktno ili indirektno povezan.

Bolbi (Bowlby, 1969) afektivno vezivanje definiše kao trajnu psihološku povezanost između ljudskih bića, koju pre svega karakteriše tendencija pojedinca da traži, ali i održi bliskost sa određenom osobom. Afektivno vezivanje označava specijalnu emocionalnu vezu jedne jedinice sa drugom, odnos osobe prema drugima i prema sebi (Stefanović Stanojević, 2006) i manifestuje se kroz: traženje blizine, bezbednog utočišta i sigurne baze, kao i kroz separacioni protest kao reakciju na odvajanje. Razvija se postepeno, kroz brojne interakcije sa figurama privrženosti, podleže modifikacijama tokom vremena i organizovano je kroz unutrašnje radne modele (model sebe ili skup očekivanja i verovanja o samom sebi i model značajnih drugih ili skup verovanja i očekivanja u odnosu na druge).

Unutrašnji radni modeli predstavljaju internalizovane rane odnose privrženosti (Bowlby, 1969), stečeni su u detinjstvu (Shaver & Hazan, 1987) i značajno determinišu ponašanje pojedinca u različitim interakcijama sa drugim osobama (Stefanović Stanojević, 2005). Pomenuti modeli omogućavaju predviđanje ponašanja pojedinca u odnosu na bračne partnere i sopstvenu decu (Stefanović Stanojević, 2001), postajući prototip za ponašanja u kasnijim vezama (Aikins, Howes, & Hamilton, 2008) i brojnim relacijama koje pojedinac ostvaruje tokom svog životnog ciklusa. Unutrašnji radni modeli upravljaju ponašanjem u odnosima sa drugima i utiču na očekivanja, strategije i ponašanja u kasnijim životnim fazama (Stefanović Stanojević, 2005), regulišu planove za očuvanje blizine i razrešenje konflikta u različitim odnosima sa drugima. Modeli imaju tendenciju da se replikuju u odnosima sa drugim odraslima i da se prenose na sledeću generaciju (Dalos i Drejper, 2010/2012; Stefanović Stanojević, 2012), dok se razvojne promene unutar njih smatraju zahtevom za kontinuiranom sigurnošću (Stefanović Stanojević, 2005).

Centralni pojam u teoriji afektivnog vezivanja je sigurna baza, koja predstavlja sklop uslova koje figura, za koju se dete afektivno vezuje, obezbeđuje ili stvara,

kako bi se ono osećalo sigurno u procesu eksploracije ili istraživanja sveta koji ga okružuje (što podrazumeva, na početku, istraživanje prostora, kasnije relacija, uloga i slično). U teoriji afektivnog vezivanja roditelji se konceptualizuju kao osobe koje obezbeđuju sigurnu bazu, zahvaljujući kojoj deca mogu dalje da istražuju svet oko sebe, znajući da je podrška porodice dostupna u svakom trenutku, ukoliko im je neophodna (Byng-Hall, 1995). Sigurna baza predstavlja kvalitet interakcija sa figurom za koju se dete afektivno vezuje i odnosi se na podršku, mogućnost osamostaljivanja, kao i osećaj psihičke blizine, koji je značajan kako bi se pomenuta interakcija održala (Heard & Lake, 1986, prema Mihić, 2010). Kada je u pitanju bihevioralni nivo, sigurna baza se odnosi na ponašanja koja se aktiviraju u različitim stresnim situacijama. Od reakcije figure za koju je dete afektivno vezano zavisi i psihofizičko stanje opuštenosti, bliskosti i osećanje deteta da je stresna situacija pod kontrolom (Holmes, 1993, prema Mihić, 2010). Unutrašnja baza sigurnosti se formira još u najranijem detinjstvu i zavisi od pozitivnih iskustava koja se ponavljaju sa figurom značajnih drugih.

Bing Hol (Byng-Hall, 1995) uvodi pojam porodice kao sigurne baze, definišući je kao pouzdanu mrežu odnosa u kojoj se svi članovi porodičnog sistema osećaju sigurnim. Pomenuti autor ističe da postoje dva aspekta sigurnosti i to: vidljive strategije ili obrasci interakcije između onoga ko traži brigu i onoga ko je pruža i opažena sigurnost, koja se odnosi na osećanja svakog člana porodice u bilo kom trenutku. Mreža podrške koja je dostupna članovima porodice važan je izvor osećaja sigurnosti u istraživanju sopstvenih iskustava, sveta u kome živi i čijim se uslovima prilagođava (Polovina, 2007). Kapacitet porodice da pruži sigurnu bazu svojim članovima najveći je ukoliko dominiraju sigurni obrasci afektivne vezanosti u dijadnim relacijama (Mihić, 2012), dok je osnova za formiranje sigurnog obrasca afektivne vezanosti mogućnost da se slobodno komunicira o emocijama (pozitivnim ili negativnim).

Terapeut kao sigurna baza

Bolbijevo koncipiranje teorije afektivnog vezivanja je relacijsko i sistemsko (Dalos i Drejper, 2010/2012), u kom se razvoj pojedinca posmatra kroz interakcije (što je i suština sistemske terapije). Većina sistemskih terapeuta koristi pitanja o emocijama u svom radu sa porodicama, osetljivi su na prve utiske kada je u pitanju emocionalna atmosfera porodice, pridružuje se porodici vodeći računa o emocionalnoj klimi, obraća pažnju na emocionalne reakcije članova porodice dok se razgovara o važnim pitanjima i slično (Dalos i Drejper, 2010/2012). Sistemski porodični terapeuti, kako navode Dalos i Drejperova (Dalos i Drejper, 2010/2012), pomažu članovima porodice da razumeju i ispolje svoja osećanja u kontekstu porodičnih odnosa (među partnerima, sibličima, decom i roditeljima). Sekvence koje pokazuju emocionalnu dinamiku porodice utiču na rad terapeuta sa konkretnom porodicom i izbor strategije. Sistemski terapeut koristi narative porodice o emocijama, tj. koristi uverenja i objašnjenja o ulozi emocija u životu porodica i povezuje narativni

stil sa bihevioralnim obrascima i disfunkcijama unutar sistema. Takođe, terapeut u radu uzima u obzir porodične skriptove i to: replikativne (ponavljanje sličnih traumatičnih scenarija iz prošlosti) i korektivne (pokušaj da se izbegne situacija od koje se strahuje) (Byng-Hall, 1990).

Tokom terapije porodični terapeut može da obezbedi privremeno sigurnu bazu za celu porodicu (Byng-Hall, 1995), kojom ohrabruje i pruža pomoć porodici u nalaženju načina za poboljšanje sigurnosti porodične mreže afektivnog vezivanja, pomaže u međusobnoj komunikaciji o pozitivnim i negativnim osećanjima. Terapeut pomaže porodici da se razumeju, budu nezavisniji, tragaju za načinima rešavanja svojih problema, povećaju sposobnost da se bave jedni drugima itd. Kroz pružanje navedenog, terapeut može postati sigurna baza klijentu (klijentima), omogućavajući slobodu u istraživanju problema. Stvaranje sigurne terapijske baze značajno je, jer omogućava članovima porodice da otvoreno izražavaju osećanja ili, ukoliko ne žele, to ne urade (Dalos i Drejper, 2010/2012), a uloga sistemskog terapeuta je da pomogne da se razreše konflikti koji su pretnja za odnose unutar porodice i da ispita relevantne sisteme verovanja koji mogu da doprinesu osećaju sigurnosti, tj. nesigurnosti. Teorija afektivnog vezivanja pomaže terapeutu u dobijanju informacija o situacijama koje bi mogle da utiču na sigurnost, ali i o strategijama koje će biti korisne u izlaženju na kraj sa osećajem nesigurnosti.

Terapeut može biti od najveće koristi klijentu ukoliko je pouzdana, sigurna baza, od koje klijent „može početi da istražuje svoje istraživanje i preradu svojih internih radnih modela“ (Polovina, 2007, 204). Poverenje kao osnova sigurne baze odnosi se i na sposobnost figure značajnog drugog da prepozna, ali i pravilno interpretira signale osobe koja je za nju vezana i shodno njima reguluje kada je potrebno (Bowlby, 1988). Suština sigurne baze je relacija u kojoj postoji poverenje da će figura značajnog drugog biti dostupna i spremna da pruži, pre svega, pomoć, ali i objašnjenje, razumevanje i podršku za nastavak istraživanja i traganje za odgovorima. Hjuz (Hughes, 2011) navodi da se najbolje razvijamo i funkcionišemo u vezi sa pojedincima sa kojima se osećamo sigurni i da smo u takvim situacijama najspremniji na istraživanje. Dok Bolbi (Bowlby, 1973) navodi da osećaj vezanosti i doživljaj sigurnosti zavise od toga da li se figura afektivnog vezivanja procenjuje kao neko ko je responzivan i ko će reagovati na pozive za podršku i zaštitu i da li osoba samu sebe procenjuje kao nekoga prema kome će figura afektivnog vezivanja odgovoriti na podržavajući način.

Sigurna baza u terapijskoj relaciji je osnova psihoterapijskog rada sa porodicom (Mihić, 2012), koja pomaže terapeutu da adekvatno vodi terapijski proces. Cilj sistemskog terapeuta je da stvara ili kreira sigurnu ili sigurniju porodičnu bazu, iz koje porodica može da istražuje nova rešenja porodičnih problema (i to: tokom seanse, nakon terapijske seanse, ali i nakon završenog terapijskog procesa). Važno je i da terapeut dopusti porodici da proceni šta je korisno u vezi sa terapijom i da analizira doživljaj porodice o korisnim i najmanje korisnim iskustvom tokom senase (Dalos i Drejper, 2010/2012).

Terapeut može da koristi sigurni obrazac afektivne vezanosti za kreiranje sigurne baze, kroz sopstveno osećanje sigurnosti koje prenosi klijentima, pokazujući razumevanje

i empatiju. U interakciji sa klijentima, terapeut, sa dominantnim sigurnim obrascem afektivne vezanosti, podstiče osećaj sigurnosti, traganje za odgovorima i otvorenu komunikaciju. Klijentima terapeut pruža mogućnost da saslušaju jedni druge, vodeći računa o samorefleksivnim i reflektivnim procesima u terapijskom radu. Refleksivni procesi (razumevanje vlastitog ponašanja i ponašanja drugih) važni su za uspostavljanje terapijskog odnosa, koji je značajan za klijenta i može omogućiti promenu. Koncepti samorefleksivnosti (kako drugi utiču na mene) i relacione reflektivnosti (kako ja utičem na druge) čine osnovu efikasne sistemske psihoterapije (Čalovska Hercog, 2012), dok reflektivnost kao proces preispitivanja sistema dovodi do promene u razumevanju i uspostavljanju nove perspektive (Dalos i Drejper, 2010/2012).

Osnove sistemskog pristupa porodici

Sistemska pristup se u psihološkim i psihoterapijskim diskursima najčešće upotrebljava u okviru porodične psihoterapije i predstavlja čitav niz međusobno povezanih ideja i tehnika, koji obezbeđuju okvir za posmatranje, razumevanje i intervenisanje unutar različitih sistema, najčešće unutar porodičnog sistema (Jaređić i Minić, 2013). Sistemska pristup je zasnovan na konceptima opšte teorije sistema, utemeljene od strane Ludviga von Bertalanfija (Ludvig Von Bertalanffy) i predstavlja jednu od glavnih prekretnica u naučnom, ali i kliničkom svetu tokom dvadesetog veka (Milojković, Srna i Mićović, 1997). Suština sistemskog pristupa je u naglašavanju važnosti interpersonalnih odnosa unutar sistema, uz implicirana shvatanja da je dati sistem u interakciji sa ostalim sistemima. Kako navode Dalos i Drejperova (2010/2012), jedan od najpostojanijih doprinosa sistemskog načina mišljenja je promena pogleda na probleme sa individualnih svojstava na interpersonalne.

Svi sistemi imaju dve bazične osobine: energiju i odnos, koji se definiše kao veza između dva ili više sistema (Weiss, 1971), pri čemu skup odnosa predstavlja strukturu sistema. Takođe, svi sistemi imaju cilj kome teže i njihovo funkcionisanje podleže opštim pravilima i zakonima sistema. Tri su domena koja određuju funkcionalnost sistema i to način organizacije i način komunikacije, kao i sistem verovanja koja postoje u jednom sistemu.

Korišćenje osnovnih postavki i intervencija sistemske porodične terapije primenljivo je u organizovanju značajnih programa u različitim kliničkim i nekliničkim okvirima. Efikasnost sistemske terapije danas je dobro potvrđena, naročito u tretiranju problema kod dece (Carr, 2009).

Prednosti primene teorije afektivnog vezivanja u sistemskoj porodičnoj terapiji

Bolbi je na samom početku svog rada i istraživanja u oblasti afektivnog vezivanja eksperimentisao grupnom terapijom sa porodicama, tačnije povremeno je održavao tzv. porodično savetovanje kao dodatak individualnom radu sa decom,

koja su imala određene probleme (Dalos i Drejper, 2010/2012). S obzirom na to da je Bolbi radio sa porodicama dece i uključivao ih povremeno u rad, kao i da su se njegova istraživanja i rad sa decom i njihovim porodicama odigrali u periodu kada se uobličavala porodična terapija, možemo zaključiti da dodirne tačke između teorije afektivnog vezivanja i sistemske porodične terapije postoje od samih njihovih početaka i nisu samo hronološke, već i suštinske. O značajnim sličnostima između teorije afektivnog vezivanja i sistemske porodične teorije govori i Minučin (Minuchin, 1985).

Značajna primena teorije afektivnog vezivanja u sistemskom radu sa porodicama je u razumevanju promena koje nastaju u odnosima među članovima sistema, uzrokovane životnim ciklusom porodice, a koji zahtevaju drugačiju organizaciju i emocionalne odgovore. Primena teorije afektivnog vezivanja u sistemskom radu sa porodicama ogleda se i u tome što su triangulacija (uključivanje treće osobe kako bi se ublažila emocionalna tenzija u konfliktu dve osobe) i duple poruke (kontradiktorne i konflikte poruke) kao važne sistemske ideje povezane sa emocionalnim procesima (Dalos i Drejper, 2010/2012). Takođe „terapeuti svih škola će obratiti pažnju na emocionalnu atmosferu porodice i emocionalne reakcije pojedinačnih članova dok razgovaraju o važnim pitanjima” (Dalos i Drejper, 2010/2012, 211) i pružiti neophodnu pomoć i podršku članovima porodice da razumeju, ali i ispolje sopstvene emocije u kontekstu porodičnog sistema.

Teorija afektivnog vezivanja u sistemskoj terapiji pruža mogućnost terapeutu da dobije informacije, pre svega, o situacijama koje utiču na osećaj sigurnosti, ali i pruža mogućnost da pronađe adekvatnu strategiju u borbi sa osećajem nesigurnosti. Zatim, integriše nekoliko načina rada i dozvoljava da se koriste različite tehnike porodične terapije (Byng-Hall, 1995): strukturalne, istorijske, preokviravanje, ispitivanje o budućnosti, obezbeđuje dobar teorijski okvir za istraživanja, ali i pruža mogućnost da se emocionalna stanja posmatraju kao organizatori interakcije, uz usmeravanje pažnje ka pojedincu u relacionom sistemu.

Glavni cilj u terapijskom radu koji se zasniva na teoriji afektivnog vezivanja je, pre svega, rekonstrukcija obrazaca afektivnog vezivanja, kao i razvijanje strategija koje vode ka adekvatnim relacijama (West & Sheldon-Keller, 1992). Pozicija terapeuta u terapijskom radu u kome se koristi teorija afektivnog vezivanja odnosi se na: dostupnost terapeuta, uspostavljanje terapijske privremene sigurne baze i rad sa mrežom podrške (Byng-Hall, 1995). Takođe, u okviru ove teorije polemise se i sa značajnim pitanjima poverenja, osetljivosti, lojalnosti, posvećenosti itd. (Hughes, 2011) i naglašava se važnost fleksibilnosti, adaptibilnosti i otvorenosti za promenu.

Poznavanje značaja teorije afektivnog vezivanja i njenih implikacija na rad sistemskog terapeuta u praksi su važne, jer obrasci afektivne vezanosti koji se identifikuju tokom seanse, između ostalog, pružaju terapeutu korisne informacije o kvalitetu i figurama afektivne vezanosti. Prepoznavanje dominantnih obrazaca afektivne vezanosti je značajno u terapijskom radu, jer može biti dobar prediktor budućnosti odnosa (Gottman, 1994), a njihove osnovne karakteristike značajna smernica u radu. Ukoliko terapeut prepoznaje određene karakteristike sigurno vezanih ljudi kod sebe, to može da iskoristi u radu sa klijentima. Stefanović

Stanojević (2006) navodi specifičnosti koje odlikuju osobe sa sigurnim obrascem afektivne vezanosti: otvoreni su za komunikaciju, istraživanje, rast i razvoj; samopouzdanе su i autonomne ličnosti, spremne za životne rizike i radosti, poseduju kapacitete za prevazilaženje životnih teškoća i problema; sposobni su da adekvatno istražuju i testiraju realnost, odlikuje ih sigurnost, poverenje, poštovanje drugih itd. U skladu sa sopstvenim i obrascima afektivne vezanosti svojih klijenata, sistemski porodični terapeut organizuje terapijski rad. Ukoliko se radi o dominantnom odbijajućem obrascu afektivne vezanosti kod klijenata, terapeut će usmeriti svoj rad ka ohrabrivanju ispoljavanja osećanja, reflektivnim pitanjima, značenju konflikta i slično. S druge strane, kod preokupiranog obrasca afektivne vezanosti, terapeut radi na rekonstruisanju porodičnih verovanja i uverenja, uz neophodnu izradu genograma i ohrabrivanje kognitivnih procesa kod klijenata.

U skladu sa osnovnim postavkama teorije afektivnog vezivanja Dalos (Dallos, 2006) navodi četiri faze terapijskog rada. U prvoj fazi koja se naziva stvaranje sigurne osnove, Dalos (Dallos, 2006) izdvaja značaj fokusiranja na izgradnji terapijskog odnosa, prihvatanje gledišta, usredsređivanje na kompetencije, eksternalizovanje problema... U ovoj fazi je važno da terapeut bude dovoljno siguran, empatiče sa članovima porodice i pokaže da razume uzroke stresa. U drugoj fazi, koja se naziva istraživanje problema, Dalos (Dallos, 2006) izdvaja značaj fokusiranja na emocionalnim obrascima koji leže ispod aktuelnog problema, zatim, na trenutne procese u porodici, uz neophodno istraživanje uverenja o problemima i rešenjima, poznavanje obrazaca afektivne vezanosti i povrede, kao i procese triangulacije. Važno je u ovoj fazi reprezentovati tipove problema i istražiti afektivne stilove. Zatim, regulisati afekte, obratiti pažnju na transgeneracijske obrasce (kao što su sećanja iz detinjstva i podsticanje opisa). U trećoj fazi, nazvanoj istraživanje alternativa i promena, Dalos (Dallos, 2006) ističe značaj fokusiranja na sigurnost i bezbednost uspostavljene u terapeutskom odnosu, razvijanje relacionog okvira, preuokviravanje postojeće priče itd. Takođe, u ovoj fazi podstiču se višestruki opisi, refleksija, istražuju korektivni i replikativni scenariji itd. U četvrtoj fazi terapije, nazvanoj integracije i održavanje kontakta, Dalos (Dallos, 2006) ističe značaj refleksije i integracije terapijskog iskustva, zatim anticipaciju povratka na staro, postojanje buduće podrške i postepeno razdvajanje od terapije. Pridržavanjem utvrđenih faza u terapijskom radu, terapeut kreira sigurnu bazu, koja omogućava slobodniju komunikaciju sa porodicom u celini i sa svakim članom pojedinačno.

Ograničenja primene teorije afektivnog vezivanja u sistemskoj porodičnoj terapiji

Postoje suštinske razlike između teorije afektivnog vezivanja i sistemske porodične teorije (Rothbaum, Rosen, Ujiie, & Uchida, 2002). Upoređujući dve teorije, Rothbaum i saradnici (Rothbaum et al., 2002) navode da je teorija afektivnog vezivanja fokusirana na dinamiku koja se odnosi na zaštitu, osećaj sigurnosti, brigu, za razliku od sistemske porodične teorije koja se bavi dinamikom porodice (i odnosi

se na strukturu, uloge, komunikaciju, granice). Pomenuti autori navode i da je teorija afektivnog vezivanja fokusirana na dešavanja unutar pojedinca i da se oslanja na empirijska istraživanja realizovana na normalnoj populaciji, za razliku od systemske porodične teorije, koja je fokusirana na dešavanja unutar grupa i na studije slučajeva koji uključuju kliničku populaciju. Zatim, teorija afektivnog vezivanja se više bavi decom i njihovim razvojem, a systemska porodična teorija odraslima i njihovim funkcionisanjem (Rothbaum et al., 2002). Pregledom relevantne literature, u kojoj se sistematski obrađuje teorija afektivnog vezivanja, mogu se izdvojiti neka ograničenja primene ove teorije u systemskoj porodičnoj terapiji. Jedno od ograničenja se odnosi na biologističko-determinističku orijentaciju teorije afektivnog vezivanja, po kojoj je afektivna vezanost primarna potreba, koja determiniše razvoj (ograničenje: razvoj pojedinca kompleksan i determinisan brojnim faktorima, čija se uloga i značaj vremenom menjaju). Sledeće ograničenje odnosi se na tzv. mamo-optužujuću orijentaciju teorije afektivnog vezivanja, po kojoj su nesigurni obrasci afektivne vezanosti deteta uzrokovani neadekvatnim staranjem od strane majke kao primarne figure u ranom detinjstvu (ograničenje: iako su efekti kvaliteta staranja od starne majke kao primarne figure u ranom detinjstvu potvrđeni istraživanjima, tokom odrastanja postoje i druge značajne figure). Ograničenje teorije afektivnog vezivanja odnosi se i naveliko ili prečesto fokusiranje na dijadi, tj. odnosu majka–dete, uz često zanemarivanje uloge oca i ostalih članova porodičnog sistema.

Teoriji afektivne vezanosti se zamera i to što ne pruža dovoljno koherentan i dosledan model za razumevanje i adekvatan tretman psihopatoloških promena kod klijenata (Fonagy, et al., 1996; Main, 1999), ali i to što pristupi koji su bazirani na ovoj teoriji koriste tehnike drugih pravaca (Mihić, 2012). Iako teorija afektivnog vezivanja predstavlja jedan od najznačajnijih delova interpersonalnog i emocionalno-socijalnog razvoja, zamera joj se i to što se odnosi na jedan aspekt porodičnog života i što na afektivno vezivanje utiču brojna druga ponašanja. Ograničenja teorije afektivnog vezivanja tiču se i stabilnosti obrazaca (koji pritom ne predstavljaju obeležja, već više ukazuju na mogućnost prisustva razvojnog rizika i mogu se vremenom menjati, što onemogućava preciznost u predviđanju). Zatim, rana iskustva privrženosti ne predstavljaju jedinu determinantu kasnijeg funkcionisanja i pojedinac može imati drugačije obrasce privrženosti prema različitim osobama (na primer, u periodu adolescencije dominantne figure privrženosti su vršnjaci, zatim partneri).

Primena teorije afektivnog vezivanja u systemskom radu sa porodicama pruža adekvatan okvir za razumevanje emocionalnih odgovora i procesa (iako su emocije intrapersonalno iskustvo njihovo izražavanje ima interpersonalnu funkciju), ali postoje i određeni razlozi zbog kojih treba biti obazriv sa upotrebom emocija u terapijskom radu. Stoga navodimo Hejljevo (Haley, 1987, prema Dalos i Drejper, 2010/2012) sumiranje razloga zbog kojih treba biti obazriv kada je upotreba emocija u terapijskom radu sa porodicama u pitanju. Jedan od razloga je odvracanje pažnje od interakcijske dinamike i obrazaca u porodici ukoliko se terapeut fokusira samo na emocije. Takođe, Hejli navodi da su emocije intrapsihički fenomeni, a fokusiranje na njih može da skrene pažnju terapeuta i klijeneta sa porodične dinamike. Treći razlog je da pitanja koja terapeut postavlja o osećanjima daju malo informacija.

Naime, pitanje o tome kako se klijenti osećaju izazaiva kod njih malu promenu, ali nosi sa sobom veliki rizik da se identifikovani pacijent dodatno fokusira, umesto obrnuto. I četvrti razlog, kako navodi Hejli (Haley, 1987, prema Dalos i Drejper, 2010/2012), jeste infiltriranost studija o emocijama u psihodinamsku teoriju, kao i to da njihovo ispitivanje usmerava terapiju ka nesvesnim procesima, čime se razgovor i terapija mogu odvojiti od sadašnjih procesa i događaja, što neretko može dovesti i do povećanja problema koji klijenti imaju. Kao mogući problem, kada je u pitanju korišćenje emocija u praksi sistemskog porodičnog terapeuta, navodi se i činjenica da terapeuti imaju različite ideje i pristupe emocijama u terapijskom procesu (Dalos i Drejper, 2010/2012). Navedena ograničenja teorije afektivnog vezivanja sistemski porodični terapeut mora imati u vidu, jer oslanjanje samo na afektivno vezivanje može da dovede do pogrešnih strategija i previđanja važnijih problema koji klijente, tj. porodicu kao sistem, opterećuju.

Zaključak

Teorija afektivnog vezivanja ima brojne implikacije i prednosti kada je u pitanju primena u sistemskoj porodičnoj terapiji, ali i neka svoja ograničenja, koje terapeut u praktičnom radu mora uzeti u obzir. Korisna je kao dopuna u radu sistemskog porodičnog terapeuta, jer primenom osnovnih postavki teorije afektivne vezanosti terapeut može, pre svega, pojačati sigurnost porodične baze i kreirati privremenu sigurnu bazu, što jača kapacitet za promenu, omogućava porodici da istražuje nova rešenja porodičnih problema i pruža šansu sistemu da se menja. Terapeut, pre svega, mora biti dostupan, responzivan, senzitan, pouzdan, konzistentan i spreman da razume klijenta kao autonomno biće.

Imajući u vidu prethodno navedeno na postavljena pitanja s početka rada: da li terapeut može biti sigurna baza svojim klijentima i možemo li se afektivno vezati za terapeuta, odgovaramo potvrdno. Ukoliko je terapeut percipiran od strane klijenata kao sigurna baza, to znači da terapijski proces pomaže klijentu, klijentima ili porodici u celini da se promene i krenu ka oporavku i daljem razvoju.

Reference

- Ainsworth, M., & Bowlby, J. (1991). An ethological approach to personality development. *American Psychologist*, 48(4), 333–341.
- Aikins, J. W., Howes, C., & Hamilton, C. (2008). Attachment stability and the emergence of unresolved representations during adolescence. *Attachment & Human Development*, 11(5), 491–512
- Barker, P. (1992). *Basic Family Therapy*. London: Blackwell.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss. Vol. I: Attachment*. New York: Basic Books.

- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss. Vol. II: Separation: Anxiety and Anger*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.
- Byng-Hall, J. (1995). Creating a secure base: Some implications of attachment theory for family therapy. *Family Process*, 34, 45–58.
- Byng-Hall, J. (1990). Attachment theory and family therapy: A clinical view. *Infant Mental Health*, 11(3), 228–236.
- Carr, A. (2009). The effectiveness of family therapy and systemic interventions for child-focused problems. *Journal of Family Therapy*, 31(1), 3–45.
- Čalovska Hercog, N. (2012, oktobar). *Refleksivnost i rezonanca u porodičnoj psihoterapiji*. Rad prezentovan na Drugom kongresu psihoterapeuta Srbije, Beograd, Srbija.
- Dallos, R. (2006). *Attachment narrative therapy: Integrating attachment, systemic and narrative therapies*. Maidenhead: Open University Press.
- Dalos, R. i Drejper, R. (2012). *Sistemska porodična psihoterapija – teorija i praksa* (Ida Vasić, V. i Čalovska Hercog, N., prev.). Novi Sad: Psihopolis Institut. (Originalno delo objavljeno 2010.)
- Drack, M., Apfalter, W., & Pouvreau, D. (2007). On the making of a system theory of life: Paul A Weiss and Ludwig von Bertalanffy's conceptual connection. *The Quarterly Review of Biology*, 82(4), 349–373.
- Fonagy P., Leigh T., Steele M., Steele, H., Kennedy R., Mattoon G.,... Gerber A. (1996). The relation of attachment status, psychiatric classification, and response to psychotherapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychotherapy*, 64, 22–31.
- Gottman, J. (1994). *Why marriages succeed or fail*. New York: Simon & Schuster.
- Hughes, A. D. (2011). *Attachment-focused family therapy workbook*. New York: W.W. Norton & Company.
- Jaređić, B. i Minić, J. (2013). Primena sistemskog pristupa u radu s timovima i radnim organizacijama. U Jovanović, B. (Ur.), *Međunarodni tematski zbornik Pojedinač, porodica, društvo u tranziciji* (str. 357–366). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
- Main, M. (1999). Attachment theory: Eighteen points with suggestions for future studies. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications* (pp. 845–887). New York: Guilford Press.
- Mihčić, I. (2010). Procena kvaliteta sigurne baze u odnosu sa majkom na jaslenom uzrastu: primer skale. *Primenjena psihologija*, 4, 337–355.
- Mihčić, I. (2012). Porodica kao baza sigurnosti u razvoju afektivne vezanosti. U T. Stefanović Stanojević, I. Mihčić i N. Hanak (Ur.), *Afektivna vezanost i porodični odnosi: razvoj i značaj* (str. 119–167). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Milojković, M., Srna, J. i Mićović, R. (1997). *Porodična terapija*. Beograd: Centar za brak i porodicu.
- Minuchin, P. (1985). Families and individual development: Provocations from the field of family therapy. *Child Development*, 56, 289–302.
- Polovina, N. (2007). *Osećajno vezivanje: teorija, istraživanja, praksa*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

- Rothbaum, F., Rosen, K., Ujji, T., & Uchida, N. (2002). Family systems theory, attachment theory, and culture. *Family Process, 41*(3), 328–350.
- Shaver, P. R., & Hazan, C. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*, 511–524.
- Stefanović Stanojević, T. (2001). *Afektivno vezivanje – transgeneracijski prenos* (Neobjavljeni magistarski rad). Filozofski fakultet, Beograd.
- Stefanović Stanojević, T. (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*: Niš: Prosveta.
- Stefanović Stanojević, T. (2006). Partnerska afektivna vezanost i vaspitni stilovi. *Godišnjak za psihologiju, 4*(4–5), 71–90.
- Stefanović Stanojević, T. (2008). *Rano iskustvo i ljubavne veze*. Niš: Punta
- Stefanović Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost razvoj, modaliteti i procena*. Niš: Filozofski fakultet.
- Stefanović Stanojević, T. (2012). Afektivna vezanost: transgeneracijski prenos obrazaca afektivne vezanosti. U T. Stefanović Stanojević, I. Mihić i N. Hanak (Ur.), *Afektivna vezanost i porodični odnosi: razvoj i značaj* (str. 33–56). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Weiss, P. A. (Ed.). (1971). *Hierarchically organized systems in theory and practice*. New York: Hafner.
- West, M., & Sheldon-Keller, A. (1992). The assessment of dimensions relevant to adult reciprocal attachment. *Canadian journal of psychiatry, 37*(9), 600–606.

Jelena Lj. Minić²

*University of Priština temporarily settled in Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy,
Department of Psychology
Kosovska Mitrovica, Serbia*

Tatjana Stefanovic-Stanojević

University of Niš,
Faculty of Philosophy,
Department of Psychology
Niš, Serbia

**THE THERAPIST AS A SECURE BASE
OR
CAN WE AFFECTIVELY ATTACH WITH A THERAPIST**

Abstract

By posing these questions, whether a therapist may be a secure base to his/her clients and can we attach ourselves on affective level with a therapist, we tend to connect basic assumptions of Affective Attachment Theory and Systemic Family Therapy in order to

² Corresponding author email: jminic@yahoo.com

offer possible answers. This paper also deals with the following questions: what does client's perception of a therapist as a secure base means for therapeutic process; is client's perception of a therapist as a secure base helpful to a client, clients or a family as a whole and will it help them to change and progress towards further development. The goal of this research is to point out advantages of Affective Attachment Theory application in systemic family therapy. It will be done through a display of elementary assumptions of Affective Attachment Theory, basics of Systemic Theory as well as to indicate some limitations.

Keywords: therapist, secure base, Affective Attachment Theory, Systemic Family Therapy

Primljeno: 21. 06. 2018.

Primljena korekcija: 11. 09. 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 18. 09. 2018.

Željko Mladenović¹*Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru,
Departman za pedagoško-psihološke nauke
Novi Pazar, Srbija*

UDK 159.942:159.964

Pregledni rad

LATERALIZACIJA MOŽDANIH STRUKTURA I AFEKTIVITET²

Apstrakt

Na osnovu rezultata istraživanja asimetrije moždanih hemisfera u pogledu afektiviteta ustanovljena su tri donekle suprotstavljena modela. Model po kome je desna hemisfera dominantna za afektivitet je najrazrađeniji i reklo bi se najprisutniji, pa se često može pročitati da je leva hemisfera nadležna i odgovorna za racionalne i svesne procese, dok je desna hemisfera nadležna za afektivitet i nesvesne procese. Prema drugoj hipotezi desna hemisfera je specijalizovana za afektivitet negativne valence, dok je leva specijalizovana za afektivitet pozitivne valence. Treći eklektički model predlaže da su prednji delovi obe hemisfere drugačije uključeni u doživljavanje i izražavanje afekata obe valence, dok su zadnji delovi hemisfera dominantni prilikom interpretacije neverbalnih afektivnih signala, bez obzira na njihovu valencu. I pored toga što rezultati brojnih istraživanja ukazuju da se hemisfere razlikuju u pogledu obrade afektivnih sadržaja, ne može se sa sigurnošću zaključiti da li su i na koji način lateralizovane moždane strukture uključene u afektivitet. Kada se govori o lateralizaciji ovih struktura trebalo bi uzeti u obzir i to da afektivitet uključuje različite procese: emocije, osećanja, afekte i raspoloženja koji se međusobno razlikuju po stepenu složenosti, učešću kognitivnih faktora, intenzitetu, trajanju, valenci i stepenu pobuđenosti. Razumljivo je da svaki od pomenutih faktora ima svoju anatomsko-fiziološku osnovu koja može da bude lateralizovana izrazito ili pak samo donekle. Potrebni su nam razrađeniji modeli lokalizacije afektivnih procesa uopšte, u koje može da bude uključeno i razmatranje njihove lateralizacije. Potrebno je do sada prikupljene podatke preispitati i sagledati u svetlu novih istraživanja i paradigmi.

Ključne reči: lateralizacija, funkcionalna asimetrija, afektivitet, hemisfera

Uvod

Činjenica da je mozak podeljen na dve približno simetrične polovine bila je poznata još antičkim anatomima i naučnicima (Aristotel, prev. 2011). Istina, u tim vremenima nije bilo jasno rešeno ni pitanje „sedišta” psihičkog života, pošto je bilo onih poput Aristotela koji su, i pored izvesnog poznavanja anatomije, verovali da je za psihički život važnije srce od mozga. Nakon srednjeg veka ustalilo se viđenje mozga kao „sedišta” psihičkog života i započelo složenija proučavanja. Mada,

¹ Adresa autora: liderzeljko@yahoo.com

² Napomena: Deo istraživanja navedenih u ovom radu autor je prikazao i diskutovao u svojoj doktorskoj disertaciji (Mladenović, 2013).

tek će devetnaesti vek doneti ključne novine, kako u proučavanju mozga, tako i u teorijskim postavkama o njegovom radu. Pošto je prihvaćeno da je za psihički život zadužen mozak zajedno sa ostalim delovima nervnog sistema, nametnulo se pitanje lokalizacije konkretnih psihičkih funkcija.

U osamnaestom i početkom devetnaestog veka Gal i Špurchajm su utemeljili novu „nauku“ frenologiju u kojoj je zagovarana lokalizacija psihičkih funkcija u mozgu. Autori su verovali da onaj deo mozga koji se brže i više razvija od drugih stvara izbočine na kostima lobanje, koje se mogu opipati i na osnovu njih donositi zaključci o psihičkom funkcionisanju i sposobnostima. Sa današnjeg aspekta jasno je da je ovo bilo naivno i u biti pogrešno shvatanje, ali je podstaklo brojna istraživanja čiji su se rezultati pokazali korisnim. Sa druge strane Gal i Špurchajm su tačno ukazali na funkcionalni značaj korteksa velikog mozga, opisali su značaj žuljevitoz tela koje spaja hemisfere, i opisali piramidalni trakt (Ackerknecht, 1958).

U pokušaju da pokaže neispravnost frenološkog gledanja na funkciju mozga, Flurens je odstranjivao delove mozga životinja i posmatrao promene u funkcionisanju i povratak funkcija. Na osnovu rezultata svojih istraživanja je utvrdio da funkcije nisu strogo lokalizovane (Pearce, 2009). Bulard je početkom devetnaestog veka na osnovu kliničkih zapažanja zaključio da su izvesne funkcije poput govora lokalizovane u frontalnom delu neokorteksa, kao što je Gal predlagao, a Flurens poricao. Takođe, ukazao je da je leva hemisfera zadužena za desnorukost i za govor (Kolb & Whishaw, 2003).

Sredinom devetnaestog veka Broka je primio i proučavao pacijenta Labornjea, koji je izgubio moć govora i jedino znao da kaže „tan“. Desna strana tela mu je bila paralizovana, ali je u ostalom delovao inteligentno i normalno. Broka je po smrti pacijenta uradio autopsiju i podneo izveštaj 18.04.1861. g. u kome je zaključio da je levi frontalni lobus bio oštećen u području koje danas nazivamo Brokina zona, a zaduženo je za govor (Lorch, 2011). Nedugo zatim Vernike je opisao još jedan slučaj afazije, drugačiji od onog koji je prikazao Broka, i opisao je funkciju područja mozga koje danas znamo pod nazivom Vernikeova zona, koje se nalazi u levoj hemisferi (Kolb & Whishaw, 2003).

Na osnovu ovih nalaza došlo se do zaključka da se dve moždane hemisfere razlikuju u svojoj funkciji, to jest da je prisutna asimetrija u njihovom radu kada su u pitanju pojedine funkcije. Ključna zapažanja o lateralizaciji kognitivnih procesa na osnovu svojih istraživanja „podeljenog“ mozga izneo je nobelovac Sperry (Sperry, 1961). Njegovi radovi su inspirisali brojne istraživače da ispituju specifičnosti rada moždanih hemisfera.

Pod lateralizacijom, specijalizacijom ili funkcionalnom asimetrijom hemisfera podrazumeva se pojava da su centri pojedinih psihičkih procesa i funkcija smešteni samo u jednoj moždanoj hemisferi, ili je, pak, jedna hemisfera uključena u neki proces ili funkciju više od druge. Pored lateralizacije kognitivnih funkcija, istraživače je zanimalo i da li su moždane strukture koje se smatraju značajnim za afektivitet isto lateralizovane.

Mi ćemo u ovom radu preispitati često navođenu tvrdnju da je desna hemisfera odgovorna za afektivitet i prikazaćemo još dva modela lateralizacije moždanih

struktura koje su važne za afektivitet. Važno je da odmah na početku ukažemo zašto smo se odlučili da u naslovu i radu koristimo termin afektivitet. U domaćoj i stranoj literaturi se terminima poput: afekata, emocija, osećanja i raspoloženja, označavaju različiti subjektivni doživljaji koji su praćeni promenama na fiziološkom, kognitivnom i ponašajnom planu, a javljaju se kao posledica opažanja, prisećanja i zamišljanja različitih situacija, objekata ili osoba. O konkretnim razlikama između ovih termina ovde ne možemo govoriti detaljno, već ćemo se ograničiti na par važnih napomena.

Afekat se u psihološkoj literaturi na engleskom jeziku upotrebljava kao najopštiji termin koji obuhvata emocije, osećanja i raspoloženja (Fleckenstein, 1991). U literaturi na srpskom jeziku termin afekat ima dva značenja. On se koristi da bi se, najčešće u sudskoj psihijatriji, označila intenzivna i kratkotrajna emocionalna stanja (npr. nekontrolisanog besa, paničnog straha, tuge) koja dovode do suženja svesti i smanjivanja sposobnosti rasuđivanja, pa mogu da imaju značaj u sudsko-medicinskim veštačenjima uračunljivosti. Termin afekat se, nešto šire, koristi u kliničko-dijagnostičkoj praksi, pa se govori da neki pacijent pokazuje „zaravnjen afekat“, čime se ističe da slabo emotivno reaguje i na situaciju u kojoj se nalazi i na događaje o kojima govori. Značenje termina afekat u ovom smislu blisko je onom koje ima kada se koristi u engleskom jeziku. Slično značenje afekat ima i u terminima poput: afektivnog vezivanja, afektivnog primovanja i afektivnih neuronauka.

Termin emocija trebalo bi razlikovati od termina osećanje, u najgrubljem, termin emocije odnosi se na fiziološke i bihevioralne promene, dok se terminom osećanja ukazuje na svesnu komponentu doživljaja (Matthis, 2000; Shouse, 2005). Raspoloženja su dugotrajnija i manje intenzivna emotivna stanja i dovode se u vezu sa temperamentom neke osobe.

Kao što ćemo videti, istraživanja o kojima će u ovom radu biti reči bavila su se lateralizacijom afektivnih procesa različite složenosti i dužine vremenskog ispoljavanja. Zbog toga smo se odlučili da sva ova ispoljavanja označimo jednim terminom – afektivitet, pod kojim podrazumevamo da se kao specifične reakcije na objekte, osobe i situacije, kod ljudi mogu javiti afekti, emocije, osećanja i raspoloženja, s tim da ćemo kod navođenja konkretnih istraživanja uglavnom zadržati terminologiju koju su autori istraživanja koristili. Takođe, u određenim kontekstima koristićemo i sintagmu afektivni procesi sa istim značenjem kao afektivitet.

Hipoteze o lateralizaciji moždanih struktura važnih za afektivitet postavljene su i proveravane na osnovu posmatranja ponašanja ljudi koji su pretrpeli različite ozlede mozga, na osnovu snimanja elektrofizioloških parametara moždane aktivnosti prilikom draženja različitim stimulusima zdravih, ali i ljudi obolelih od neuroloških i psihičkih bolesti, dok se u novije vreme sve više koriste i metode neuroslikanja kako eksplorativno, tako i sa ciljem da se provere ranije postavljene hipoteze.

Hipoteza o nadležnosti desne hemisfere za afektivitet

Prva hipoteza se odnosi na dominantnost desne hemisfere u pogledu obrade, kako pozitivno tako i negativno valentnih emocija. Još su prvi psihijatri (Briquet, Pitres i Gilles de la Tourette) baveći se lečenjem neuroza primetili da se konverzivni simptomi poput paraliza, analgezija, anestezija itd. češće pojavljuju na levoj strani tela. Psihoanalitičar Ferenci je ovo dodatno potvrdio svojim zapažanjima uz objašnjenje da je to posledica činjenice da je desna strana tela pod većom kontrolom „Svesnog” jer je to aktivnija i spretnija strana tela (tj. ona koja se češće koristi i koja je dominantna), dok je leva podložnija uticajima iz nesvesnog (Gainotti, 2006). S obzirom da je ova pojava nevezana za rukost ispitanika, što je odgovarajućim istraživanjima i potvrđeno, ova zapažanja uzimaju se, pre svega, kao dokaz dominantnosti desne hemisfere u pogledu afektiviteta (Stern, 1977). Lij je baveći se neurologijom i ispitujući pacijente sa hemiplegijom, kod kojih se javljala slabija prokrvljenost leve ili desne hemisfere, otkrio da su pacijenti sa desnom hemiplegijom pasivni i apatični, dok su oni sa levom hemiplegijom kolebljivi i neodlučni. Na osnovu ovih posmatranja on je zaključio da je u levoj hemisferi centar za intelektualno funkcionisanje, dok je u desnoj hemisferi centar emocija (Harington, 1995).

Rezultati različitih istraživanja izvedenih na zdravim osobama, ali i na ispitanicima sa neurološkim oštećenjima su pokazali da se emocionalni stimuli obrađuju tačnije u desnoj hemisferi, kao i da subjekti sa oštećenom desnom hemisferom pokazuju nedostatke u obradi ovakvih stimulusa (Kucharska-Pietura, 2006; Mandal, Asthana, Tandon, & Asthana, 1992; Mandal, Mohanty, Pandey, & Mohanty, 1996; Sackeim & Gur, 1978; Schwartz, Davidson, & Maer, 1975). Snažna podrška modelu dominantnosti desne hemisfere, pored dokaza dobijenih na ljudima sa oštećenjima mozga, dolazi još iz dve grupe istraživanja u kojima su korišćene slike sa emocionalnim nabojem.

U prvu grupu se svrstavaju istraživanja u kojima su korišćene metode za mapiranje i lokalizaciju aktivnosti u mozgu: funkcionalna magnetna rezonanca (fMRI), magnetoencefalografija (MEG) i pozitronska emisiona tomografija (PET), a sa ciljem da se utvrde zone aktivnosti tokom centralnog prikazivanja slika u vidnom polju. Leng i saradnici su pokazali upotrebom fMRI da prikazivanje slika sa emocionalnim nabojem, kako pozitivnim tako i negativnim, dovodi do aktiviranja desnog fuziformnog girusa, desnog gornjeg i donjeg parijetalnog lobulusa i do povećanog aktiviranja vizuelnog korteksa u odnosu na ono koje izazivaju neutralne slike (Lang, et al., 1998). Bredli i saradnici su upotrebom fMRI registrovali povećanu aktivnost desnog i levog posteriornog vizuelnog korteksa prilikom posmatranja slika sa pozitivno i negativno valentnom sadržinom, u odnosu na slike neutralne sadržine, s tim da je aktivnost bila najizraženija na desnoj strani (Bradley, et al., 2003). Moreti i saradnici su koristeći MEG registrovali povećanu aktivnost u fronto-parijetalnim kortikalnim mrežama desne hemisfere prilikom stimulacije visoko uzbuđujućim prijatnim i neprijatnim scenama u poređenju sa scenama neutralnog

naboja (Moratti, Keil, & Storalova, 2004). Bovers i saradnici su nakon sagledavanja rezultata neurofizioloških istraživanja zaključili da je u desnoj hemisferi smešten „rečnik“ neverbalnih afektivnih signala: facijalnih ekspresija, gestova, prozodije (Bowers, Bauer, & Heilman, 1993).

U drugoj grupi istraživanja korišćena je tehnika podeljenog vizuelnog polja. Kimura je sa saradnicima, istražujući razlike među hemisferama u pogledu nesvesnih emocionalnih reakcija na afektivni materijal, merila psihogalvanski refleksi – odgovor kože (PGR) ispitanika. Ispitanicima su u levo ili desno vizuelno polje bile prikazivane slike emotivne sadržine, koje oni nisu mogli svesno da opaze zbog upotrebe maskiranja nakon kratke ekspozicije (Kimura, Yoshino, Takahashi, & Nomura, 2004). Prosečni PGR kao odgovor na emocionalne stimulse negativne valence prikazane u levom vizuelnom polju bio je značajno veći u odnosu na prosečni PGR za ove stimulse prikazane u desnom vizuelnom polju kao i za neutralne stimulse koji su prikazani u levom ili desnom vizuelnom polju. Na osnovu ovoga autori zaključuju da je desna hemisfera odgovorna za obradu negativnih emocionalnih stimulusa koji nisu svesno opaženi. Keil i saradnici su izmerili povećanu aktivnost desne okcipito-temporalne i parijetalne zone kada su slike neprijatne sadržine prikazivane u levo vizuelno polje (Keil, Moratti, Sabatinelli, Bradley, & Lang, 2005).

Istraživanja su pokazala značajno smanjenje aktivacije autonomnog nervnog sistema (promena u elektrodermalnoj aktivnosti, broju otkucaja srca i krvnom pritisku) pri prikazivanju emocionalno valentnih stimulusa kod ispitanika sa oštećenjem desne hemisfere, ali ne i kod onih sa oštećenom levom hemisferom (Heilman, Schwartz, & Watson, 1978; Meadows & Kaplan, 1994; Morrow, Vrtunski, Kim, & Boller, 1981). Sa ovim nalazima slažu se i podaci dobijeni kod zdravih pojedinaca čiji su psihofiziološki odgovori najjači kada se emocionalno valentni materijal prezentuje desnoj hemisferi (Wittling, 1990, 1995).

Sato i Aoki su dodatno ispitali nalaz da je desna hemisfera dominantna pri nesvesnoj obradi emocionalnog materijala (Sato & Aoki, 2006). Autori su kombinovali paradigmu afektivnog primovanja sa unilateralnim prezentovanjem odgovarajućeg materijala. Posle primova (slike ljudi sa ljutitim ili srećnim izrazom lica, ili slike sive površine) sledile su slike besmislenih idiograma („mete“), a subjekti su procenjivali svoju estetsku preferenciju prema njima. Rezultati su pokazali da kada se primovi prezentuju u levu polovinu vizuelnog polja, negativni primovi teže da redukuju subjektivu preferenciju mete, u odnosu na izlaganje pozitivnih i kontrolnih primova. Ovi rezultati pružili su bihejvioralne dokaze za hipotezu da je desna hemisfera nadležna za nesvesnu obradu negativno valentnih emocija.

Ima autora koji smatraju da je desna hemisfera specifično uključena u opažanje i izražavanje emocija, više nego u doživljavanje emocija, kao i da su posteriorni delovi ove hemisfere naročito važni u ovakvoj aktivnosti (Borod, Zgaljardic, Tabert, & Koff, 2001). Drugi istraživači, pak, smatraju da je desna hemisfera specijalizovana za obradu uzbuđujućeg, neprijatnog emocionalnog sadržaja, poput onog koji izaziva bes ili strah (Adolphs, Russell, & Tranel, 1999). Rin je uključenost desne hemisfere u afektivitet video kao moguću posledicu toga što je leva hemisfera nadležna za inhibiciju emocija (Rinn, 1984).

Hipoteza specifičnosti valence – bivalentni model

Druga hipoteza odnosi se na bivalentni model, prema kome je desna hemisfera specijalizovana za obradu negativno valentnih emocija, dok je leva specijalizovana za pozitivno valentne emocije. Ovaj model inspirisan je zapažanjima karakterističnih promena u ponašanju i izražavanju emocija kod ljudi koji su pretrpeli lezije lokalizovane u levoj ili desnoj hemisferi. Istraživanja su pokazala da subjekti koji su pretrpeli cerebrovaskularni inzult u levoj hemisferi postaju izuzetno (katastrofično) depresivni, dok subjekti sa istim neurološkim oštećenjem u desnoj hemisferi ispoljavaju indiferentnost ili neprikladnu veselost (Robinson, Kubos, Starr, Rao, & Price, 1984). Donekle slična ispoljavanja vide se i kod ljudi intaktnog mozga koji su učestvovali u eksperimentima ispitivanja lateralizacije kognitivnih funkcija pri čemu su im injekcijama natrijum amo-barbitala ubrizganim u odgovarajuću karotidu bile selektivno „blokiranje“ leva ili desna hemisfera (Gainotti, 2006; Perria, Rosadini, & Rossi, 1961). Autori pomenutih istraživanja izveštavaju da posle ubrizgavanja natrijum amo-barbitala u levu karotidu, te „blokiranja“ leve hemisfere, dolazi do „katastrofične depresivne“ reakcije kod ispitanika koja se manifestuje plakanjem, pesimističkim izjavama, zabrinutošću i osećanjem krivice. „Blokiranje“ desne hemisfere putem injekcije u desnu karotidu dovodi do „euforično-manijakalne reakcije“ koja se manifestuje radošću, smehom, pevanjem, preteranim optimizmom itd. Pojedini autori su opisane promene u raspoloženju protumačili kao posledicu izostajanja kontralateralnih inhibitornih uticaja iz „blokiranje“ na hemisferu koja nije „blokiranje“ (Silberman & Weingartner, 1986).

Postoje dve varijante bivalentnog modela (Borod et al., 2001). Prema prvoj varijanti desna hemisfera je zadužena za obradu emocija negativne valence, dok je leva hemisfera zadužena za emocije pozitivne valence (Silberman & Weingartner, 1986). U drugoj varijanti pravi se razlika između opažanja afektivnih stimulusa i samog emocionalnog iskustva (Davidson, 1984). Prema ovom modelu desna hemisfera je nadležna za opažanje afektivnih stimulusa pozitivne i negativne valence. Međutim, kada je reč o doživljaju emocija desna hemisfera je nadležna za emocije negativne valence, dok je leva nadležna za emocije pozitivne valence. Borod je u skladu sa pomenutim modelom smatrao da je desna hemisfera specijalizovana za perceptivno identifikovanje emocija bez obzira na njihovu valencu (Borod, 1993). Međutim, za doživljaj emocije valenca je bitna, te se za doživljaj pozitivnih emocija aktivira anteriorni deo leve hemisfere, dok se za doživljaj negativnih emocija aktivira anteriorni deo desne hemisfere (Borod, 1993; Davidson, 1993a, 1993b). Uključenost frontalnog dela leve hemisfere u emocije pozitivne valence pojedini autori su objasnili pozivanjem na teoriju: „Funkcionalnih sistema“ Lurije (npr. Davidson, 1995). Emocije koje imaju pozitivnu valencu dovode do pristupanja objektima ili osobama povodom kojih se javljaju, ili do potrebe da se ponove aktivnosti i situacije u kojima su se javile. Lurija je frontalni deo leve hemisfere smatrao ključnim za regulaciju ponašanja, planiranje i namere, a ovi procesi su u vezi sa pristupanjem koje je posledica javljanja emocija pozitivne valence (Luria, 1973).

Na osnovu rezultata nekih istraživanja proizlazi da se obrada pozitivnih emocija vrši u obe hemisfere, dok je obrada negativnih emocija smeštena u desnoj hemisferi (Asthana & Mandal, 2001; Mandal, Tandon, & Asthana, 1991). Neka istraživanja izvedena na neurološki zdravim pojedincima pokazala su dominantnost leve hemisfere u obradi pozitivnog afekta i dominantnost desne hemisfere u obradi negativnog afekta (Ladavas, Nicoletti, Umilta, & Rizzolatti, 1984; Reuter-Lorenz, Givis, & Moscovitch, 1983; Schiff & Lamon, 1989). Ovaj tip asimetrije potvrđen je i upotrebom EEG snimanja koje je pokazalo veću aktivnost frontalnog dela desne hemisfere tokom negativnih emocionalnih iskustava, i sličnu aktivnost leve hemisfere tokom pozitivnih emocija (Davidson & Fox, 1989; Davidson, Schaffer, & Saron, 1985).

Ima autora koji smatraju da dve hemisfere imaju komplementarnu ulogu u emocionalnom ponašanju (Gainotti, Caltagirone, & Zoccolotti, 1993; Lamendella, 1977; Rinn, 1984). Konkretno, desna hemisfera više je uključena u automatske komponente izražavanja emocija kao i u aktiviranje autonomnog nervnog sistema, što smo ranije pomenuli, leva hemisfera je, pak, odgovorna za kontrolu i modulaciju spontanih emocionalnih reakcija. Za razliku od istraživanja koja idu u prilog modelu dominantnosti desne hemisfere, većina ovih istraživanja bavila se pre svega ekspresijom, a ne opažanjem emocija.

Lindkvist i saradnici su u metaanalizi rezultata različitih istraživanja obavljenih fMRI tehnikom našli malo dokaza koji potvrđuju bivalentni model. Štaviše, izgleda da su strukture važne za afektivitet raspoređene bilateralno u većini delova mozga. Rezultati su pokazali da se pri afektivnim procesima negativne valence češće aktiviraju leva amigdala, dorzalni i ventralni deo leve anteriorne insule, dok se nijedan region naročito ne ističe u aktivnosti pri afektivnim procesima pozitivne valence (Lindquist, Satpute, Wager, Weber, & Barrett, 2016).

Eklektički model

Treći model je delimična, u neku ruku eklektička, integracija oba gore prikazana modela. Čini se da istraživanja koja idu u prilog svakom od navedenih modela dovode do nekonzistentnih rezultata. Međutim, kada se materijal detaljnije prouči nameće se zaključak da većina nalaza koji idu u prilog bivalentnom modelu dolazi iz istraživanja koja su proučavala doživljaj emocija, dok se većina istraživanja koja idu u prilog dominantnosti desne hemisfere odnosila na opažanje i interpretaciju afektivnih signala. Ovaj alternativni model pokušava da pomiri pomenute dve grupe nalaza, predlažući da su prednji delovi leve i desne hemisfere drugačije uključeni u doživljavanje i izražavanje pozitivnih i negativnih emocija, dok su zadnji delovi ovih hemisfera dominantni prilikom interpretacije neverbalnih emocionalnih signala, bez obzira na njihovu valencu. Postoje dokazi za ovaj model dobijeni u ispitivanjima neurološki zdravih ispitanika (Davidson, Schwartz, Saron, Bennett, & Goldman, 1979), kao i u ispitivanju ljudi sa neurološkim oštećenjima (Galantz, Bowers, Heilman, Morris, Cimino, & Blonder, 1991).

Polne razlike u lateralizaciji moždanih struktura važnih za afektivitet

Osvrnimo se ukratko na polne razlike koje postoje u pogledu lateralizacije moždanih struktura uključenih u obradu afektivnog materijala. Istraživanja ove teme su retka i dala su rezultate koji se razlikuju i međusobno protivureče. Na osnovu ispitivanja ljudi sa oštećenjima leve ili desne hemisfere, a prema stepenu ispoljavanja simptoma, došlo se do zaključka da su muškarci u pogledu afektiviteta izrazitije lateralizovani od žena (Inglis & Lawson, 1981; McGlone, 1977). Ovo potvrđuju i rezultati istraživanja opažanja facijalne ekspresije pozitivnih emocija izvedenog na zdravim osobama (Bourne, 2005). Ranija istraživanja ustanovila su da je kod muškaraca pri pomenutoj aktivnosti dominantna desna hemisfera, dok je kod žena prisutna bilateralna distribucija (Johnson, McKenzie, & Hamm, 2002; Rasmjou, Hausmann, & Gunturkun, 1999), to jest bivalentni model (Burton & Levy, 1989; Rodway, Wright, & Hardie, 2003; van Strien & van Beek, 2000). Pomenute podatke samo donekle potkrepljuju i nalazi dobijeni upotrebom fMRI prema kojima se muškarci i žene višestruko razlikuju u pogledu delova mozga uključenih u obradu izraza lica koji izražavaju neku emociju (Lee et al., 2001). Rezultati pokazuju da se prilikom opažanja lica sa izrazom sreće i kod muškaraca i kod žena aktivira leva hemisfera, s tim da je kod žena prisutno aktiviranje i dodatnih zona (levog talamusa i desnog temporalnog i okcipitalnog dela). Prilikom opažanja lica sa izrazom tuge, razlike između muškaraca i žena postaju vrlo izražene, budući da je kod žena prisutno veće aktiviranje leve hemisfere, dok je kod muškaraca prisutna veća aktivnost u desnoj hemisferi. Postoje autori koji nedostatak dokaza u prilog bivalentnog modela ili, pak, njihovu nedoslednost vide kao posledicu toga što je u većini istraživanja zanemaren pol ispitanika (Rodway et al., 2003).

Pored pitanja o povezanosti pola i lateralizacije obrade afektivnih stimulusa, postoji i pitanje o uticaju rukosti na lateralizaciju obrade afektivnih stimulusa. Iz istraživanja koja su ispitivala uticaj rukosti na obradu lica sa emocionalnim izrazom stižu oprečni nalazi, konkretno u nekim istraživanjima pronađena je pomenuta povezanost (Everhart, Harrison, & Crews, 1996, Reuter-Lorenz et al., 1983), dok u drugima takva povezanost nije pronađena (van Strien & van Beek, 2000; Rodway et al., 2003). Čini se da su rezultati istraživanja u kojima nije pronađena povezanost ubedljiviji.

Vejdžer je sa saradnicima izveo kvantitativnu metaanalizu 65 istraživanja emocija koja su obavljena metodama neuroslikanja (Wager, Phan, Liberzon, & Taylor, 2003). Ova studija se pretežno bavila efektima emocionalne valence upotrebljenih stimulusa kao i polnim razlikama u pogledu aktiviranja određenih delova mozga, sa posebnim osvrtom na postojeće hipoteze o lateralizaciji obrade afektivnog materijala. Autori nisu našli dokaze za hipotezu o dominantnosti desne hemisfere pri obradi emocionalnog sadržaja, a za hipotezu o specijalizovanosti hemisfera za različitu valencu stimulusa ustanovljeni su ograničeni dokazi vezani za frontalni korteks. Nalazi ovih autora ukazuju da je emocionalna aktivnost muškaraca

lateralizovanija u odnosu na onu kod žena, kao i da je kod žena prisutnija aktivnost koja je u vezi sa procesima koji se odvijaju u moždanom stablu.

Zaključak

Istraživanje lokalizacije psihičkih procesa u mozgu ne gubi na značaju, niti na aktuelnosti. Nova metodološka sredstva omogućila su nešto detaljnije uvide u topološku organizaciju mozga, neki stari nalazi potvrđeni su, neki su opovrgnuti, a ima i novih otkrića. Činjenica da je centar za govor kod većine ljudi nalazi u levoj hemisferi, inspirisala je mnoge istraživače da veruju da je isključiva nadležnost leve hemisfere jezičko, analitičko, logičko, saznavno funkcionisanje. Razumljivo se nameće pitanje, koju ulogu onda ima desna hemisfera? Nekima se učinilo prihvatljivo ovakvo razmišljanje: ako već leva hemisfera nagingje racionalnom i logičnom, onda desna mora nagingjati iracionalnosti, a šta je iracionalnije od emocija? Desnoj hemisferi se pripisuju i umetničke sklonosti i talenti. Ako već postoje polovi u mozgu (hemisfere) oni moraju imati različitu i komplementarnu funkciju. Ovakvo viđenje danas je svojstveno ljubiteljima popularne psihologije, i ima izvesnu poetičnu notu, mada je jednostrano, a samim tim i pogrešno.

Mi smo u ovom radu prikazali zaključke većeg broja radova koji se odnose na ispitivanje lateralizacije moždanih struktura uključenih u afektivitet, štaviše pokušali smo da ih grupišemo u tri hipoteze ili modela. Model dominantnosti desne hemisfere deluje kao najrazrađeniji i reklo bi se najprisutniji model. Ipak, kao što smo videli i druge dve hipoteze imaju svojih pristalica i empirijskih dokaza. Štaviše, hipoteza o dominantnosti desne hemisfere se pod teretom neukloplivih nalaza razvila u hipotezu specifičnosti valence, a u međuvremenu se došlo do nalaza na osnovu kojih je formiran eklektički model.

Većina istraživanja koja smo prikazali potiču iz dvadesetog veka, i može se primetiti da su početkom dvadeset prvog veka uglavnom rađene metaanalize postojećih nalaza. Revidirajući rezultate 20 istraživanja Borod i saradnici (Borod et al., 2001) zaključuju da u 17 istraživanja nalaz ide u prilog hipotezi o dominantnosti desne hemisfere, u dva istraživanja dobijeni su podaci koji ne bi išli u prilog nijednom modelu, dok je u jednom istraživanju rezultat bio u skladu sa bivalentnim modelom. Treba naglasiti da je većina studija koje su korišćene u pomenutom radu kao stimulse koristila lica sa emocionalnim izrazom. Takođe, hipoteza o dominaciji desne hemisfere ostaje bez adekvatne potvrde pri upotrebi stimulusa iz različitih čulnih modaliteta poput sluha, mirisa, dodira i ukusa (Murphy, Nimmo-Smith, & Lawrence, 2003). Zanimljivo je da se u priznatoj knjizi iz oblasti neuronauka „The cognitive neurosciences” (Gazzaniga, 2009) ne pominje lateralizacija emocija.

Na razmeđu vekova su se promenile istraživačka metodologija i tehnika tako da novija istraživanja obavljena upotrebom PET i fMRI uglavnom nisu pokazala izrazitu lateralizaciju instanci za afektivitet. Kao ilustracija stanja stvari nam može poslužiti jedno novije istraživanje Vejdžera i saradnika (Wager et al., 2015) koji su upotrebom naročite statističke tehnike (novog Bajesovog hijerarhijskog modela)

izveli metaanalizu rezultata većeg broja istraživanja lateralizacije afektiviteta obavljenih fMRI tehnikom. Autore je naročito zanimala kortikalna i supkortikalna lokalizacija instanci uključenih u emocije poput: straha, besa, gađenja, tuge i radosti. Analiza je pokazala da svaka emocija ima jedinstvene, prototipske obrasce aktivnosti u mnogim moždanim sistemima koji uključuju korteks, talamus, amigdale i druge strukture, rezultati pokazuju da emocije nisu smeštene samo u jednom regionu ili sistemu, već da su predstavljene konfiguracijama u više nervnih mreža. Neki od pomenutih regiona su za pojedine emocije više aktivirani u levoj, a neki u desnoj hemisferi. Najizraženiju lateralizaciju pokazuje radost, gde je naročito aktiviran hipokampus leve hemisfere.

Istraživači su do sada bezuspešno pokušavali da lokalizuju emocionalne procese u specifičnim anatomskim područjima, pominjano je aktiviranje amigdala kod straha, insule kod gađenja itd. Iako postoje zone koje su više aktivirane prilikom konkretnih emocija, mora se imati u vidu da aktiviranje tih zona nije samo po sebi dovoljno, potrebno je aktiviranje i ostalih zona u izvesnom stepenu. Istraživanje Kasama i saradnika izvedeno upotrebom fMRI ukazuje da je aktivnost vezana za emocije široko distribuirana u mozgu (Kassam, Markey, Cherkassky, Loewenstein, & Just, 2013). Ovo su razumljivi nalazi budući da je svaki afektivni proces kombinacija raznorodnih procesa, koji se odvijaju na nivou percepcije (interoceptije i eksteroceptije), apersepcije i ponašanja, i podrazumevaju aktiviranje različitih delova kako nervnog tako i drugih sistema organa. Afektivni procesi u različitom stepenu uključuju kognitivne procese poput pažnje, memorije, procesa učenja sa svojim fiziološkim korelatima. Pogrešno je očekivati postojanje jednog, uz to još strogo lateralizovanog, centra tako složenih procesa.

I pored toga što rezultati brojnih istraživanja izvedenih u dugom vremenskom periodu ukazuju da postoje konkretne razlike između hemisfera u pogledu obrade afektivnih sadržaja, još uvek se ne može sa sigurnošću zaključiti da li su i na koji način lateralizovani procesi uključeni u afektivitet. Kada govorimo o lateralizaciji moždanih struktura važnih za afektivitet, moramo uzeti u obzir i to da se afektivni procesi međusobno razlikuju po stepenu složenosti, učešću kognitivnih faktora, intenzitetu, trajanju, valenci i stepenu pobuđenosti. Razumljivo je da svaki od pomenutih faktora ima svoju anatomo-fiziološku osnovu koja može da bude lateralizovana izrazito ili pak samo donekle. Istraživanja pokazuju da se u obzir moraju uzeti i polne razlike. U ovom smislu su nam potrebni razrađeniji modeli lokalizacije emotivnih procesa uopšte, u koje može da bude uključeno i razmatranje lateralizacije. Potrebno je podatke do kojih se do sada došlo preispitati i sagledati u svetlu novih paradigmi i istraživanja. U savremenim neuronaukama primat preuzimaju mrežni modeli, kod kojih se ne sagledavaju centri pojedinih aktivnosti, već pre svega složeni načini interakcije između različitih aktiviranih centara i zona mozga pri nekoj aktivnosti.

Reference

- Ackerknecht, E. (1958). Contributions of Gall and phrenologists to knowledge of brain function. In F. N. L. Poynter (Ed.), *The brain and its functions* (pp. 149–153). Oxford: Blackwell.
- Adolphs, R., Russell, J. A., & Tranel, D. (1999). A role for the human amygdala in recognizing emotional arousal from unpleasant stimuli. *Psychological Science, 10*, 167–171.
- Aristotel (2011). *O delovima životinja – O kretanju životinja – O hodu životinja*. Beograd: Paidea.
- Asthana, H. S., & Mandal, M. K. (2001). Visual-field bias in the judgment of facial expression of emotion. *Journal of General Psychology, 128*(1), 21–29.
- Borod, J. C., Zgaljardic, D., Tabert, M. H., & Koff, E. (2001). Asymmetries of emotional perception and expression in normal adults. In G. Gainotti (Ed.), *Handbook of neuropsychology* (2nd ed., Vol. 5, pp. 181–205). Amsterdam: Elsevier.
- Borod, J. C. (1993). Cerebral mechanism underlying facial, prosodic and lexical emotional expression: A review of neuropsychological studies and methodological issues. *Neuropsychology, 7*, 445–463.
- Bourne, V. J. (2005). Lateralised processing of positive facial emotion: Sex differences in strength of hemispheric dominance. *Neuropsychologia, 43*, 953–956.
- Bowers, D., Bauer, R. M., & Heilman, K. M. (1993). The nonverbal affect lexicon: Theoretical perspectives from neuropsychological studies of affect perception. *Neuropsychology, 7*, 433–444.
- Bradley, M. M., Sabatinelli, D., Lang, P. J., Fitzsimmons, J. R., King, W., & Desai, P. (2003). Activation of the visual cortex in motivated attention. *Behavioral Neuroscience, 117*, 369–380.
- Burton, L. A., & Levy, J. (1989). Sex differences in the lateralized processing of facial emotion. *Brain and Cognition, 11*, 210–228.
- Davidson, R. J. (1984). Affect, cognition, and hemispheric specialization. In C. E. Izard, J. Kagan & R. Zajonc (Eds.), *Emotion, cognition, and behaviour* (pp. 320–365). New York: Cambridge University Press.
- Davidson, R. J. (1993a). Cerebral asymmetry and emotion: Conceptual and methodological conundrums. *Cognition and Emotion, 7*, 115–138.
- Davidson, R. J. (1993b). Parsing affective space: Perspectives from neuropsychology and psychophysiology. *Neuropsychology, 7*, 464–475.
- Davidson, R., J. (1995). Cerebral asymmetry, emotion, and affective style. In R. J. Davidson & K. Hugdahl (Eds.), *Brain asymmetry* (pp. 361–388). Cambridge, MA: MIT Press.
- Davidson, R., & Fox, N. (1989). Frontal brain asymmetry predicts infants' response to maternal separation. *Journal of Abnormal Psychology, 98*, 127–131.
- Davidson, R., Schaffer, C., & Saron, C. (1985). Effects of lateralized presentations of faces on self-reports of emotion and EEC asymmetry in depressed and non-depressed subjects. *Psychophysiology, 22*, 353–364.

- Davidson, R., Schwartz, G., Saron, C., Bennett, J., & Goldman, J. (1979). Frontal versus parietal EEG asymmetry during positive and negative affect. *Psychophysiology*, *16*, 202–203.
- Everhart, D. E., Harrison, D. W., & Crews, W. D. (1996). Hemispheric asymmetry as a function of handedness: Perception of facial affect stimuli. *Perceptual and Motor skills*, *82*, 264–266.
- Fleckenstein, K., S. (1991). Defining Affect in Relation to Cognition: A Response to Susan McLeod. *Journal of Advanced Composition*, *11*(2), 447–453.
- Gainotti, G. (2006). Unconscious emotional memories and the right hemisphere. In M. Mancia (Ed.), *Psychoanalysis and Neuroscience* (pp. 151–175). Milan: Springer-Verlag Italia.
- Gainotti, G., Caltagirone, C., & Zoccolotti, P. L. (1993). Left/right and cortical subcortical dichotomies in the neuropsychological study of human emotions. *Cognition and Emotion*, *7*, 71–93.
- Galantz, M., Bowers, D., Heilman, K.M., Morris, M., Cimino, C.R., & Blonder, L. (1991). Autobiographical Memory: Valence Specific Effects in LHD and RHD Patients [Abstract]. *Journal of Clinical & Experimental Neuropsychology*, *13*, 68.
- Gazzaniga, M. S. (Ed.) (2009). *The cognitive neurosciences* (4th ed.). Cambridge, MA: MIT Press.
- Harington, A. (1995). Unfinished business: models of laterality in the nineteenth century. In R. J. Davidson & K. Hugdahl (Eds.), *Brain asymmetry* (pp. 3–27). Cambridge, MA: MIT Press.
- Heilman, K. M., Schwartz, H. D., & Watson, R. T. (1978). Hypoarousal in patients with the neglect syndrome and emotional indifference. *Neurology*, *28*, 229–232.
- Inglis, J., & Lawson, J. S. (1981). Sex differences in the effects of unilateral brain damage on intelligence. *Science*, *212*, 693–695.
- Johnson, B., McKenzie, K., & Hamm, J. (2002). Cerebral asymmetry for mental rotation: Effects of response hand, handedness and gender. *NeuroReport*, *13*, 1929–1932.
- Kassam, K. S., Markey, A. R., Cherkassky, V. L., Loewenstein, G., & Just, M. A. (2013). Identifying emotions on the basis of neural activation. *PLoS ONE*, *8*(6).
- Keil, A., Moratti, S., Sabatinelli, D., Bradley, M. M., & Lang, P. J. (2005). Additive effects of emotional content and spatial selective attention on electrocortical facilitation. *Cerebral Cortex*, *15*, 1187–1197.
- Kimura, Y., Yoshino, A., Takahashi, Y., & Nomura, S. (2004). Interhemispheric difference in emotional response without awareness. *Physiology & Behavior*, *82*, 727–731.
- Kolb, B., & Wishaw, Q. I. (2003). *Fundamentals of human neuropsychology*. New York: Worth Publishers.
- Kucharska-Pietura, K. (2006). Disordered emotional processing in schizophrenia and one-sided brain damage. *Progress in Brain Research*, *156*, 467–479.
- Ladavas, E., Nicoletti, R., Umiltà, C., & Rizzolatti, G. (1984). Right hemisphere interference during negative affect: A reaction time study. *Neuropsychologia*, *22*, 479–485.
- Lang, P. J., Bradley, M. M., Fitzsimmons, J. R., Cuthbert, B. N., Scott, J. D., Moulder, B., & Nanga, V. (1998). Emotional arousal and activation of the visual cortex: an fMRI analysis. *Psychophysiology*, *35*, 199–210.

- Lamendella, J. T. (1977). The limbic system in human communication. In H. Whitaker & H. A. Whitaker, (Eds.), *Studies in neurolinguistics* (pp. 157–222). New York: Academic Press.
- Lee, T. M. C., Liu, H. L., Hoosain, R., Liao, W. T., Wu, C. T., Yuen, ...Gao, J. H. (2001). Gender differences in neural correlates of recognition of happy and sad faces in humans assessed by functional magnetic resonance imaging. *Neuroscience Letters*, 333, 13–16.
- Lindquist, K. A., Satpute, A. B., Wager, T. D., Weber, J., & Feldman Barrett, L. (2016). The brain basis of positive and negative affect: Evidence from a meta-analysis of the human neuroimaging literature. *Cerebral Cortex*. 26(5), 1910–1922.
- Lorch, M. (2011). Re-examining Paul Broca's initial presentation of M. Leborgne: Understanding the impetus for brain and language research. *Cortex*. 47(10), 1228–1235.
- Luria, A. R. (1973). *The working brain*. New York: Basic Books.
- Mandal, M. K., Asthana, H. S., Tandon, S. C., & Asthana, S. (1992). Role of cerebral hemispheres and regions in processing hemifacial expression of emotion: Evidence from brain-damage. *International Journal of Neuroscience*, 63, 187–195.
- Mandal, M. K., Mohanty, A., Pandey, R., & Mohanty, S. (1996). Emotion-specific processing deficit in focal brain-damaged patients. *International Journal of Neuroscience*, 84, 87–95.
- Mandal, M. K., Tandon, S. C., & Asthana, H. S. (1991). Right brain damage impairs recognition of negative emotions. *Cortex*, 27, 247–253.
- Matthis, I. (2000). Sketch for a metapsychology of affect. *International Journal of Psychoanalysis*, 81, 215–227.
- McGlone, J. (1977). Sex differences in the cerebral organization of verbal functions in patients with unilateral brain lesions. *Brain*, 100, 775–793.
- Meadows, M. E., & Kaplan, R. F. (1994). Dissociation of autonomic and subjective responses to emotional slides in right hemisphere damaged patients. *Neuropsychologia*, 32, 847–856.
- Mladenović, Ž. (2013). *Afektivno primovanje estetskih procena* (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Moratti, S., Keil, A., & Storalova, M. (2004). Motivated attention in emotional picture processing is reflected by activity modulation in cortical attention networks. *NeuroImage*, 21, 954–964.
- Morrow, L., Vrtunski, P. B., Kim, Y., & Boller, F. (1981). Arousal responses to emotional stimuli and laterality of lesion. *Neuropsychologia*, 19, 65–71.
- Murphy, F. C., Nimmo-Smith, I., & Lawrence, A. D. (2003). Functional neuroanatomy of emotions: A meta-analysis. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, 3, 207–233.
- Pearce, J. M. (2009). Marie-Jean-Pierre Flourens (1794–1867) and cortical localization. *European Neurology*, 61(5), 311–314.
- Perria, L., Rosadini, G., & Rossi, G. F. (1961). Determination of side of cerebral dominance with amobarbital. *Archives of Neurology*, 4, 173–181.

- Rasmjou, S., Hausmann, M., & Gunturkun, O. (1999). Hemispheric dominance and gender in the perception of an illusion. *Neuropsychologia*, *37*, 1041–1047.
- Reuter-Lorenz, P., Givis, R., & Moscovitch, M. (1983). Hemispheric specialization and the perception of emotion: Evidence from right-handers and from inverted and non-inverted left-handers. *Neuropsychologia*, *21*, 687–692.
- Rinn, W. E. (1984). The neuropsychology of facial expression: A review of the neurological and psychological mechanisms for producing facial expression. *Psychological Bulletin*, *95*, 52–77.
- Robinson, R., Kubos, K., Starr, L., Rao, K., & Price, T. (1984). Mood disorders in stroke patients. *Brain*, *107*, 81–93.
- Rodway, P., Wright, L., & Hardie, S. (2003). The valence-specific laterality effect in free viewing conditions: The influence of sex, handedness, and response bias. *Brain and Cognition*, *53*, 452–463.
- Sackeim, H. A., & Gur, R. E. (1978). Emotions are expressed more intensely on the left side of the face. *Science*, *202*, 434–436.
- Sato, W., & Aoki, S. (2006). Right hemispheric dominance in processing of unconscious negative emotion. *Brain and Cognition*, *62*, 261–266.
- Schwartz, G. E., Davidson, R. J., & Maer, F. (1975). Right hemisphere lateralization for emotion in the human brain: Interactions with cognition. *Science*, *190*, 286–288.
- Schiff, B., & Lamon, M. (1989). Inducing emotion by unilateral contraction of facial muscles: A new look at hemispheric specialization and the experience of emotion. *Neuropsychologia*, *27*, 923–935.
- Shouse, E. (2005). Feeling, emotion, affect. *M/C Journal*, *8*(6), 26.
- Silberman, E. K., & Weingartner, H. (1986). Hemispheric lateralization of functions related to emotion. *Brain and Cognition*, *5*, 322–353.
- Sperry, R. W. (1961). Cerebral organization and behavior. *Science*, *133*(3466), 1749 – 1757.
- Stern, D. (1977). Handedness and the lateral distribution of conversion reactions. *Journal of Nervous and Mental Disease*, *164*, 122–128
- van Strien, J. W., & van Beek, S. (2000). Ratings of emotion in laterally presented faces: Sex and handedness effects. *Brain and Cognition*, *44*, 645–652.
- Wager, T. D., Phan, K. L., Liberzon, I., & Taylor, S. F. (2003). Valence, gender, and lateralization of functional brain anatomy in emotion: A meta-analysis of findings from neuroimaging. *NeuroImage*, *19*, 513–531.
- Wager, T. D., Kang, J., Johnson, T. D., Nichols, T. E., Satpute, A. B., & Barrett, L. F. (2015). A Bayesian Model of Category-Specific Emotional Brain Responses. *PLOS Computational Biology*, *11*(4).
- Wittling, W. (1990). Psychophysiological correlates of human brain asymmetry: blood pressure changes during lateralized presentation of an emotionally laden film. *Neuropsychologia*, *28*, 457–470.
- Wittling, W. (1995). Brain asymmetry in the control of autonomic-physiologic activity. In R. J. Davidson & K. Hugdahl (Eds.), *Brain asymmetry* (pp. 305–357). Cambridge, MA: MIT Press.

Željko Mladenović³

International University of Novi Pazar;

Department for Pedagogical and Psychological Science

Novi Pazar, Serbia

BRAIN STRUCTURES LATERALIZATION AND AFFECTIVITY

Abstract

Based on the research results, there are three somewhat opposed models of hemispheric asymmetry in terms of affectivity. The model, which assumes that the right hemisphere is the center of affectivity, is the most common and developed, so it can often be found that the left hemisphere is the center of rational and conscious processes, whereas the right hemisphere is responsible for affectivity and unconscious processes. According to the second model, the right hemisphere is specialized for negative, whereas the left is specialized for positive affects. The third model eclectically suggests that the frontal parts of the two hemispheres are differently involved in experiencing and expressing positive and negative affects, while the back parts of the hemispheres are dominant for the interpretation of non-verbal affective signals, regardless of their valence. Despite the fact that results of numerous studies show differences in the affective content processing between the hemispheres, it cannot be concluded with certainty whether and in what way brain structures for affectivity are lateralized. When discussed about the lateralization of these structures, it must be considered that affectivity includes different processes: emotions, feelings, affects and moods which differ from each other in terms of complexity, participation of cognitive factors, intensity, duration, valence and arousal degree. It is understandable that each of these factors has its own anatomical and physiological basis lateralized explicitly or only partially. More elaborate models of affective processes localization in general are needed, which may include consideration of their lateralization. It is necessary to examine and review previously collected data in the light of new research results and paradigms.

Keywords: lateralization, functional asymmetry, affectivity, hemisphere

Primljeno: 26. 06. 2018.

Primljena korekcija: 07. 09. 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 30. 09. 2018.

³ Corresponding author email: liderzeljko@yahoo.com

GODIŠNJAK ZA PSIHOLOGIJU
PSYCHOLOGY ANNUAL

Izdavač/Publisher

IZDAVAČKI CENTAR FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača/for publisher

Prof. dr Natalija Jovanović, dekan/dean

Lector/proof reading

Maja Stojković

Korica/Book cover

Darko Jovanović

Prelom/Prepress

Milan Ranđelović

Format

17 x 24 cm

Tiraž/Print run

50

Niš 2018.

ISSN 1451-5407

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.9

ГОДИШЊАК за психологију / главни и
одговорни уредник Кристина Ранђеловић.
– Год. 15 (2018)- . – Ниш (Гирила и
Методија 2) : Филозофски факултет, 2018-
. - 24 cm

Годишње. – Је наставак : *Godišnjak*
studijske grupe za psihologiju = ISSN
1451-1967

ISSN 1451-5407 = Годишњак за психологију

COBISS.SR-ID 108659468